

K 246228
3

საქართველოს
საბავშვო ლიტერატურის
ცენტრი

საბავშვო მინდორაშვილი

ანქეოლოგიური გათხრები
ხევში

თბილისი 2005

186371
3

საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის **არქეოლოგიური კვლევის ცენტრი**

დავით მიწათმოქმედის

არქეოლოგიური გათხრები
ხევში

აღმოსავლეთ საქართველოს მთიანეთის
არქეოლოგიური ექსპედიციის შრომები

IV

თბილისი 2005

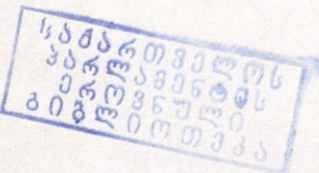
ნაშრომი ეძღვნება ხევში (ყაზბეგის რ-ნი) 1988-1991 წ.წ. არქეოლოგიური გათხრებისა და დაზვერვების შედეგად გამოვლენილი მატერიალური კულტურის ძეგლების შესწავლას. მასში განხილულია სხვადასხვა ეპოქისა და ხასიათის ძეგლები: ძვ. წ. III ათასწ. ე. წ. „მტკვარ-არაქსის კულტურის“ შემთხვევით აღმოჩენილი კერამიკა და გველეთვის VI-VIII ს.ს. სამაროვანი თავისი მრავალრიცხოვანი ინვენტარით, რომელიც მნიშვნელოვანი წყაროა ხევის კავშირურთიერთობების გასარკვევად, როგორც ჩრდილოეთ კავკასიასთან, ისე სასანურ ირანთან. ნაშრომის მოზრდილი ნაწილი ეთმობა დარიალის ციხეს, რომელსაც უდიდესი სტრატეგიული მნიშვნელობა ჰქონდა არა მარტო აღმოსავლეთ საქართველოს, არამედ მთელი სამხრეთ კავკასიისათვის. ციხეზე მიკვლეული არქეოლოგიური მასალებისა და წერილობითი წყაროების ანალიზის შედეგად განხილულია ხევის ისტორიის რიგი საკითხები. ცალკე თავები ეთმობა ხევში ფართოდ გავრცელებული აკლდამებისა და ზურგიანი კოშკების შესწავლას. წიგნი განკუთვნილია არქეოლოგების, ისტორიკოსებისა და მკითხველთა ფართო წრისათვის.

რედაქტორი

პროფ. რ. რამიშვილი
ისტ.მეცნ.დოქ.

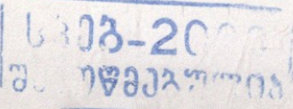
რეცენზენტები

პროფ. ჯ. გვასალია
ისტ.მეცნ.დოქ.
გ. რჩეულიშვილი
ისტ.მეცნ.კანდ.

© დ. მინდორაშვილი

ISBN 99928-0-843-8

246 228

აღმოსავლეთ საქართველოს მთიანეთის ცალკეული რეგიონების არქეოლოგიური კვლევა გასული საუკუნის 70-80-იან წლებში მნიშვნელოვნად წავიდა წინ. იმ დროისათვის არქეოლოგიური კვლევის ცენტრის აღმოსავლეთ საქართველოს მთიანეთის არქეოლოგიური ექსპედიციის (ხელმძღ. პროფ. რ. რამიშვილი) მიერ ფართო დაზვერვითი თუ ინტენსიური არქეოლოგიური გათხრების შედეგად ფშავეში, ხევსურეთში, მთიულეთში და სხვ. გამოვლენილი სხვადასხვა პერიოდისა და ხასიათის უაღრესად საყურადღებო მასალების შესწავლამ ხშირ შემთხვევაში სრულიად ახლებურად დასვა და გააშუქა აღმოსავლეთ საქართველოს მთიანეთის ისტორიის საკვანძო პრობლემები.

ბუნებრივია, სხვა კუთხეებთან ერთად, ექსპედიციის ინტერესების სფეროში იმხანად ხვეის (ყაზბეგის რ-ნი) ტერიტორიაც მოექცა (ტაბ. I, II). ძველად „წანარეთის ხევად“ წოდებული ისტორიული ხევი ქართული სახელმწიფოებრიობის წარმოქმნისთანავე მის ორგანულ ნაწილს შეადგენდა და როგორც უდიდესი სტრატეგიული დანიშნულების მქონე რეგიონი, რომელსაც უნდა უზრუნველყო ქართლის სამეფოს უსაფრთხოება ჩრდილოეთ კავკასიაში მომთაბარე ტომების თავდასხმებისაგან, მუდამ სამეფო ხელისუფლების მზრუნველობის ქვეშ იყო მოქცეული. ასეთი მნიშვნელობის გამო ხვეის ტერიტორია ყოველთვის სამეფო-სახასო საკუთრებას წარმოადგენდა (გარდა იმ პერიოდისა, როცა ის ერთხანობას არაგვის ერისთავებმა მიიტაცეს). ადრე

წერილმარცვლოვანი. მსგავსი ფორმისა და შემკულობის ჯამები ფართოდაა გავრცელებული XII-XIII ს.ს. [მარგველაშვილი 1999:17]. ხაროიან ნაგებობაში აღმოჩნდა მოჭიქული კერამიკის სამი ნატეხი. პირგაშლილი კოჭობის ანგობირებული ბაკო მოჭიქულია მწვანედ. თიხა წერილმარცვლოვანია. გამომწვარია წითლად (ტაბ. XXXIV, სურ. 101). ჯამის ანგობირებულ ზედაპირზე მუქი სოსნისფერი ზოლებით შედგენილ რომბებში გამოყვანილია ყვითელი და სოსნისფერი ლაქები. გადავლებული აქვს უფერული, კრიალა ჭიქური. ქუსლი დაბალია. ძირზე შემოუყვება ამოღარული სარტყელი. თიხა წერილმარცვლოვანია, კეცი წითელი (ტაბ. XXXIV, სურ. 102). ჯამის ანგობირებულ ზედაპირზე მწვანე ზოლებით შედგენილ რომბებში გამოყვანილია ყვითელი წრიული ლაქები, რომელთაც შემოუყვება სოსნისფერი ზოლები. გადავლებული აქვს უფერული, კრიალა ჭიქური. ქუსლი დაბალია, ძირი შეღარული. თიხა წერილმარცვლოვანია. გამომწვარია წითლად (ტაბ. XXXIV, სურ. 103). მოჭიქვის ხერხით, ფორმითა და კეცით აღნიშნული ჯამები XII-XIII ს.ს. უნდა დათარიღდეს. მსგავსი ჯამები არაერთია ცნობილი როგორც ჟინვალის ნაქალაქარიდან, ისე არაგვის ხეობის განვითარებული შუა საუკუნეების ნასოფლარებიდან [მარგველაშვილი 1999:17]. რამდენადმე მოგვიანოა მოჭიქული კერამიკის სამი ფრაგმენტი. ერთი მათგანი კოჭობის (?) პირ-გვერდია. პირზე შემორჩენილია სოსნისფერი ჭიქუროვანი საღებავი. თიხა შეღარებით წერილმარცვლოვანია. გამომწვარია წითლად (ტაბ. XXXIV, სურ. 50). მეორე ფრაგმენტი ჯამის ძირია. ანგობირებული შიდაპირი შევსებულია სოსნისფერი საღებავით. ძირი ბრტყელია, შექუსლო. თიხა მსხვილმარცვლოვანია. გამომწვარია წითლად

ნაწილობრივ დაზიანდნენ ან დაზიანება ელოდათ, რაზმში არქეოლოგიურად შეისწავლა.

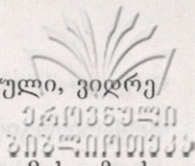
წინამდებარე ნაშრომი ეძღვნება ჩვენს მიერ 1988-1991 წ.წ. ხევში ჩატარებული დაზვერვებისა და არქეოლოგიური გათხრების ძირითადი შედეგების პუბლიკაციას. არქეოლოგიური მასალების ანალიზის საფუძველზე ნაშრომში განხილულია ხევის ისტორიის სხვადასხვა საკითხები. ჩვენი აზრით, რიგი საკითხებისა, განსაკუთრებით ისეთები, რომელთა შესახებ წყაროების სიმცირეს განვიცდით, ვერ იქნება ყოვლისმომცველი და მით უმეტეს საბოლოოდ გადაჭრილი. სათანადო მასალების უქონლობის გამო, ახალი არქეოლოგიური ძეგლების გამოვლენამდე ხევის ისტორიის რიგი პრობლემების გადაწყვეტა კვლავ მომავლის საქმედ რჩება.²

* * *

საქართველოს ჩრდილო-აღმოსავლეთი, მონაპირე „ქვეყნის“ – ხევის (ყაზბეგის რ-ნი) ისტორიულმა ძეგლებმა მეცნიერთა ყურადღება ჯერ კიდევ XIX ს. 70-იან წლებში მიიქცია. თანდათან დაგროვდა საკმაოდ საინტერესო არქეოლოგიური მასალა, რომლის ქრონოლოგიური დიაპაზონი საკმაოდ

² 1988-1991 წ.წ. ექსპედიციაში მონაწილეობდნენ: რ. რამიშვილი (ექსპედიციის ხელმძღვანელი), დ. მინდორაშვილი (რაზმის უფროსი), ივ. წიკლაური, ს. სოსელია, გ. ჩიქვინიძე; არქიტექტორები დ. სანაძე, დ. ჭითავა; თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტისა და სამხატვრო აკადემიის სტუდენტები: ნ. ჯაფარიძე, თ. ჯაფარიძე, შ. მაჭავარიანი, გ. ჯაში; მძღოლები: ა. ჩერქეზიშვილი და ო. კარიაული.

ფართოა – ადრე ბრინჯაოს ხანიდან მოყოლებული, ვიდრე გვიანი შუა საუკუნეების ჩათვლით.

1874 წ. აწინდელი აღ. ყაზბეგის სახლ-მუზეუმის ეზოს გვერდით შემთხვევით აღმოჩნდა ბრინჯაოს ნივთები. იმ ადგილას 1877 წ. გ. ფილიმონოვის მიერ ჩატარებული გათხრების შედეგად მიკვლეულმა ძვ. წ. VI-V ს.ს. მნიშვნელოვანმა მასალებმა, შემდგომში საქვეყნოდ ცნობილი ყაზბეგის „განძის“ სახელწოდება მიიღო [წითლანაძე 1976:6; Филимонов 1878:26-33]. „განძის“ აღმოჩენის ადგილი 1878 წ. შეისწავლა ფრ. ბაიერმა. მან იქ გამოავლინა მრავალრიცხოვანი ოქროსა და ვერცხლის ნივთები, ნახევრადძვირფასი ქვებით შემკული სამკაულები, ბრინჯაოს სამაჯურები და სხვ. [Bayern 1885:41-45]. ფრ. ბაიერს მცირე დაზვერვითი სამუშაოები ჩატარებია დარიალის ციხეზე, ხოლო სოფ. ართხმოსა და ჯუთაში გაუთხრია შუა საუკუნეების ქვის სამარხები, სადაც აღმოჩენილა ბრინჯაოს სასაფეთქლე რგოლები, სამაჯური, ფარაკიანი ბეჭდები, ღილები, რკინის ისრისპირები, მოჭიქული ავგაროხი და სხვ. [Коллекции Кавказского музея 1902:39; Bayern 1885:41-45].

1879 წ. ს. და პ. უვაროვებს, ვ. ანტონოვიჩს, კ. ოლშევსკის და სხვა არქეოლოგებს გათხრები ჩატარებიათ ფრ. ბაიერნის განათხარი ფართობის სამხრეთით, სადაც მიუკვლევიანთ ცალკეული ნივთების შემცველი კულტურული ფენებისა და სამი სამარხისათვის. იქ აღმოჩენილი ოქროს, ვერცხლის, ბრინჯაოსა და რკინის ნივთები გ. ფილიმონოვის მიერ გამოვლენილ ნივთებთან შედარებით უფრო გვიანდელია [Антонович 1882:253-255].

1882 წ. სოფ. გველეთთან მცირე მასშტაბის გათხრები ჩატარებია გ. ხატისოვს. მის მიერ აღმოჩენილი ნივთები: ზამბარიანი საკინძები, ბრინჯაოს სარკეები, სამაჯურები, მძივები და სხვ. გვიანანტიკური და ადრე შუა საუკუნეებისაა [წითლანაძე 1976:8].

1888 წ. დაბა ყაზბეგში გათხრებს აწარმოებდა ა. ბობრინსკი, რომლის მიერ აღმოჩენილი ნივთები ახ. და ძვ. წ. I ს.ს. მიეკუთვნება [OAK 1891:229].

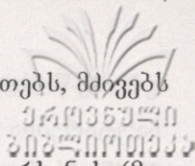
1934-1935 წ.წ. თერგის ხეობაში დაზვერვებსა და გათხრებს აწარმოებდა ა. კრუგლოვი. ექსპედიციამ დრიალის ციხეზე ჩატარა მცირე მასშტაბის გათხრები. განათხარი მასალა დათარიღდა VIII-X ს.ს. [Круглов 1937:247].

სოფ. ლარსში ა. კრუგლოვმა შეისწავლა სამ იარუსად განლაგებული ჩრდილო-დასავლეთიდან – სამხრეთ-აღმოსავლეთისაკენ დამხრობილი რამდენიმე უინვენტარო ქვის სამარხი. მიცვალებულები დაკრძალული იყო მარჯვენა გვერდზე თავით ჩრდილო-დასავლეთით.

ექსპედიციამ იმუშავა დაბა ყაზბეგშიც, „განძის“ აღმოჩენის ადგილას. თუმცა, ამ სამუშაოს სასურველი შედეგი არ მოპყვლია. ყაზბეგშივე ერთ-ერთი ხატის მახლობლად, ქვის გროვაში ექსპედიციის ერთ-ერთ წევრს უპოვია ქვისგან გამოთლილი ცხვრის დაზიანებული ქანდაკება, რომელიც ფორმით წააგავდა სოფ. ცდოში დღესაც არსებულ, სალოცავად ქცეულ ცხვრის ქანდაკებას [Круглов 1937:248].

1958 წ. სოფ. ლარსთან შემთხვევით აღმოჩნდა სამარხები. მათგან ერთი სამარხის ინვენტარის შეგროვება მოხერხდა ყაზბეგის მხარეთმცოდნეობის მუზეუმის თანამშრომელთა მიერ. კოლექცია, რომელიც იმავე მუზეუმშია დაცული,

შეიცავს ბრინჯაოსა და რკინის სხვადასხვა ნივთებს, მძივებს და სხვ. [წითლანაძე 1976:10].

1960 წ. არქეოლოგმა ი. გძელიშვილმა მდ. ტერხენას (მდ. თერგის მარჯვენა შენაკადი) მარცხენა ნაპირზე შეისწავლა ადრე შუა საუკუნეების ნამოსახლარი. მანვე საცდელი თხრილები გაატარა ალ. ყაზბეგის სახლ-მუზეუმის ეზოშიც, მაგრამ არქეოლოგიურ აღმოჩენებს იქ ადგილი არ ჰქონია [წითლანაძე 1976:10].

1962 წ. დარიალის ციხეზე და ალ. ყაზბეგის სახლ-მუზეუმის ეზოში გათხრებს აწარმოებდა ივ. ჯავახიშვილის სახ. ისტორიის, არქეოლოგიისა და ეთნოგრაფიის ინსტიტუტის კავკასიონის სამხრეთი კალთების ბრინჯაოს ხანის შემსწავლელი არქეოლოგიური რაზმი. სახლ-მუზეუმის ეზოში გავლებულ თხრილში გამოვლინდა გვიანი შუა საუკუნეების უინვენტარო ქვის სამარხები [წითლანაძე 1963:31].

დარიალის ციხეზე წარმოებულ დაზვერვებისა და გათხრების შედეგად აღმოჩენილმა ბრინჯაოს ისრისპირმა, ცხოველის სტილიზებული თავებით შემკულმა საკინძმა, აქატის მძივმა და სხვ. დაადასტურა, რომ ციხეზე წარმოდგენილია პირველ საუკუნეზე ადრინდელი ფენებიც. ციხის სამხრეთით მდებარე სამაროვანზე გაითხარა ორი ქვის სამარხი. ერთ მათგანში აღმოჩნდა მინის დაკუთხული მძივი.

რაზმი მუშაობდა სოფ. ლარსის მახლობლად, სადაც წყალდიდობით გადარეცხილი გზის ქვეშ აღმოჩნდა დაზიანებული სამარხები. იქ გამოვლენილი კერამიკა წითლად და ჩალისფრად ან შავადაა გამომწვარი. საყურადღებოა

შავად გამომწვარი ჭურჭლის ძირი, რომელზეც ბორბლის რელიეფური გამოსახულებაა წარმოდგენილი და აქვს სიმეტრიულად განლაგებული ნახვრეტი [წითლანაძე 1963:32]. ერთ-ერთ სამარხში ჩონჩხი ცუდად იყო დაცული. შემორჩენილი თავის ქალა ქვაზე იღო. მიცვალებულის სახის წინ გამოვლინდა შავად გამომწვარი თიხის კოჭობი, რომლის ძირი ასევე ბორბლის რელიეფური გამოსახულებითაა შემკული. მკერდის არეში გაბნეული იყო მინის, სარდიონის და ქარვის მძივები. წელის არეში აღმოჩნდა რკინის ორიოდენივითი, მათ შორის მშვილდსაკინძი. სამარხი თარიღდება ადრე შუა საუკუნეებით. ღარსთან აღმოჩენილი კულტურული ფენა ეკუთვნოდა სტრატეგიული მნიშვნელობის დასახლებას, რომელიც ალბათ დარიალის ციხის ფორპოსტს წარმოადგენდა [წითლანაძე 1963:33].

მომდევნო წელს ექსპედიციამ აღ. ყაზბეგის სახლ-მუზეუმის ჩრდილო ნაწილში გავლებულ თხრილში აღმოაჩინა რომბული მოყვანილობის ქარვის მძივი და სარდიონის მრგვალი მძივი, მსგავსი ყაზბეგის განძში შემაჯავალი მძივებისა.

დარიალის ციხის სამხრეთი ფერდის ძირას შესწავლილ იქნა ოთხკუთხა გეგმის მქონე რამდენიმე საცხოვრებელი სათავსოს საძირკველი. ერთ-ერთ მათგანში აღმოჩნდა კერა. განათხარი ფართობის სამხრეთ ნაწილში გამოვლინდა ქვით მოკირწყლული ადგილი, რომელიც შესაძლოა თავლა იყო [წითლანაძე, გობეჯიშვილი 1964:23]. განათხარ მასალაში მრავალრიცხოვან სადა კერამიკასთან ერთად, მცირე რაოდენობით გვხვდება მოჭიქული ჭურჭლის ნატეხებიც. ლითონის ინვენტარიდან აღსანიშნავია: რკინის ისრისპირები,

დანის ნატეხი, ნემსისებური ნივთი, ბრინჯაოს სამაჯურისა და საკინძის ნატეხი და სხვ. ნამოსახლარზე აღმოჩნდა სარდიონის ერთი მძივი და მინის ინკრუსტირებული მძივი [წითლანაძე, გობეჯიშვილი 1964:24].

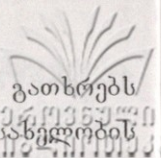
ციხის სამაროვანზე გაითხარა აღმოსავლეთ-დასავლეთ ხაზზე დამხრობილი რამდენიმე ქვის სამარხი. მიცვალებულები დაწურძალავთ ზურგზე გაშოტილი, თავით დასავლეთით. მხოლოდ ერთ მათგანში აღმოჩნდა ბრინჯაოს სამაჯური და ორი ბეჭედი. მათგან ერთი თვალბუდიანია. მეორე დამზადებულია ერთმანეთში გადახლართული ბრინჯაოს ორი მავთულისაგან. სამარხები თარიღდება ადრე შუა საუკუნეებით [წითლანაძე, გობეჯიშვილი 1964:25].

ექსპედიცია დაზვერვებს აწარმოებდა სოფ. სიონის, გარბანის, ფხელშეს, გერგეტის მიდამოებში, სადაც გამოავლინა არაერთი საყურადღებო ძეგლი, უპირატესად მიწისქვეშა აკლდამები [წითლანაძე 1977:99-103].

1966 წ. დარიალის ხეობაში, მდ. თერგის მარჯვენა ნაპირზე, ადგილზე, რომელსაც „გიგიას სათიბს“ უწოდებენ, შემთხვევით გამოჩნდა ქვის სამარხთა ჯგუფი. იმავე ინსტიტუტის არქეოლოგიური ექსპედიციის მიერ შესწავლილი აღმოსავლეთიდან დასავლეთისაკენ დამხრობილი 13 ქვის სამარხიდან ინვენტარიანი მხოლოდ 6 გამოდგა. ზედა დონის სამარხები შედარებით მოზრდილია და უინვენტარო. ქვედა დონის სამარხებში მიცვალებულებს თიხის ჭურჭელი ფეხებთან ედგათ. ზოგიერთს წელის არეში ახლდა რკინის დანა და ბრინჯაოს აბზინდა. სამარხებში გამოვლინდა: ბრინჯაოს მშვილდსაკინძის ნატეხები; მინის, მთის ბროლისა და სხვა მასალისაგან დამზადებული

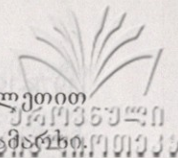
მძივები; შავი მინის გრეხილი სამაჯურები; ვერცხლის თვალბუდიანი ბეჭდები, რომელთაგან ერთს თვალი დაკარგული ჰქონდა. მეორე ბეჭდის თვალი არაბულწარწერიანი გემაა. სამარხებში აღმოჩნდა აგრეთვე: ვერცხლის ორი არაბული (იემენური) IX ს. მონეტა; მინის სასმისი; ბრინჯაოს კოფი და სხვ. სამარხეული ინვენტარის ერთი ნაწილი ემსგავსება ჩრდილოეთ კავკასიაში აღმოჩენილ მასალებს, ნაწილი კი ქართული ყოფისთვისაა დამახასიათებელი [წითლანაძე . . . 1967:76,77; წითლანაძე . . . 1998:70,80].

1972 წ. იმავე ინსტიტუტის უინვალის არქეოლოგიურმა ექსპედიციამ (ხელმძღვ. რ. რამიშვილი, რაზმის უფროსი გ. დამბაშიძე) განაახლა „გიგიას სათიბის“ სამაროვნის გათხრები. შესწავლილ იქნა ფიქალის ფილებით შედგენილი 38 ქვის სამარხი, რომლებიც განლაგებული იყო 2-3 იარუსად. სამარხები ძირითადად დამხრობილია აღმოსავლეთიდან დასავლეთით. მიცვალებულთა უმრავლესობა დაკრძალულია თავით დასავლეთით, ნაწილი კი აღმოსავლეთით, ზურგზე გაშოტილი ან მოხრილი კიდურებით. სამარხები ინდივიდუალურია. მათში ხშირად ჩნდებოდა ნახშირის კვალი. ზოგიერთი სამარხი სრულიად უინვენტაროა. უხვინვენტარიანი გამოდგა №№ 11, 13 სამარხები. მათში აღმოჩნდა: რკინის დანა, ბრინჯაოს სამაჯურები, ბეჭდები, ღილები, ვერცხლის სარკე, მინის ჭურჭლები, სარდიონისა და მინის ინკრუსტირებული მძივები, ნიჟარა „კაური“, შავი მინის ბეჭდები და სხვ. სხვა სამარხების ინვენტარიდან აღსანიშნავია: ოქროს „მტევნისებური“ საყურე, ვერცხლის ღილები, თიხის ჭურჭელი, რკინის ცული. სამაროვანი თარიღდება IX-X ს.ს. [Рамишвили . . . 1973:75,76].

ექსპედიცია დაზვერვებსა და მცირე მასშტაბის გათხრებს აწარმოებდა სოფ. გერგეტში წმიდა გიორგის სახელობის ეკლესიის ტერიტორიაზე. ეკლესიის სამხრეთ მინაშენში შესწავლილ იქნა აღმოსავლეთ-დასავლეთ ხაზზე დამხრობილი ქვის სამი უნევენტარო საოჯახო სამარხი. ეკლესიის ახლოს გაიწმინდა მიწისქვეშა უნევენტარო აკლდამა, რომელშიც აღმოჩნდა 14 თავის ქალა. მსგავსი აკლდამები ექსპედიციამ შეისწავლა სოფ. გარბანში, წმიდა გიორგის სახელობის ეკლესიის ეზოში, სოფ. სიონის ეკლესიის ზღუდეში, არშის ციხის ტერიტორიაზე, სოფ. ახალციხის ღვთისმშობლის სახელობის ეკლესიის ეზოში. აკლდამები ყველა ერთი ტიპისაა. გეგმაში ისინი სწორკუთხაა, აღმოსავლეთ-დასავლეთ ხაზზე რამდენადმე წაგრძელებული. ნაგებია მეტ-ნაკლებად დამუშავებული დიდი ზომის ქვებით. წყობა მშრალია. ზოგჯერ წყობაში დულაბიცაა გამოყენებული. გადახურულია ფიქალის ფილებით. აკლდამაში კვადრატული მოყვანილობის ჩასასვლელი როგორც წესი მოწყობილია დასავლეთ ნაწილში. ამავე მხარეს აქვს საფეხურები, რომლებიც შედგენილია კედლიდან გამოშვებული ქვებით. ერთის გარდა ყველა აკლდამა გაძარცვული იყო. აკლდამების ფუნქციონირების ქვედა თარიღი განისაზღვრა IX-X ს.ს. [Раמיшвили . . . 1973:76].

მომდევნო წელს ექსპედიცია სწავლობდა მდ. თერგის მარცხენა ნაპირზე სოფ. ტყარშეტის მიდამოებში მდებარე სამ ეკლესიას და ეკლესიებთან დაკავშირებულ სამარხებს. ბერი წმიდა გივარგის, კვირალვთისშვილის და მამაწმიდის სახელობის ეკლესიები მომცრო ზომისაა, დარბაზული ტიპის. თარიღდება IX-დან X-XI ს.ს. მიჯნით [რამიშვილი . . . 1974:71-73].

ეკირაღეთის შვილის სახელობის ეკლესიის აღმოსავლეთით გაითხარა ფიქალის ფილებით შედგენილი ორი სამარხი. ისინი დამხრობილია ჩრდილო-აღმოსავლეთ - სამხრეთ-დასავლეთ ხაზზე. პირველ სამარხში აღმოჩნდა თავით დასავლეთით დასვენებული სწმი ჩონჩხის ფრაგმენტები. სამარხში შეინიშნებოდა ნახშირის კვალი. მეორე სამარხში გამოვლინდა თავით დასავლეთით დამხრობილი, მარცხენა გვერზე დასვენებული ჩონჩხის ფრაგმენტები. სამარხში გამოვლინდა ბრინჯაოს ხუთი ბეჭედი და ნახშირის კვალი [რამიშვილი . . . 1974:72].

მამაწმიდის სახელობის ეკლესიის ჩრდილოეთით შესწავლილ იქნა სამი მიწისქვეშა აკლდამა. ისინი დამხრობილია აღმოსავლეთიდან დასავლეთით, მცირე გადახრებით, გეგმაში ოთხკუთხაა. ნაგებია მშრალად, ფიქალითა და ქვის კვადრებით. გადახურულია განივად გადაებული ფიქალის ფილებით. აკლდამებს ჩასასვლელი აქვთ სახურავის დასავლეთ ნაწილში. მიწისქვეშა აკლდამების ეს ტიპი დამახასიათებელი ჩანს ხევსათვის. მათში აღმოჩნდა მიმოფანტული ჩონჩხის ფრაგმენტები. იქვე გაითხარა ფიქალით შედგენილი ორი ქვის სამარხი. ისინი დამხრობილია აღმოსავლეთიდან დასავლეთით, მცირეოდენი გადახრებით. ერთ მათგანში აღმოჩნდა თავით დასავლეთით დამხრობილი, გულაღმა გაშორტილი და გულხელდაკრეფილი ჩონჩხი. სამარხი უინვენტარო იყო. მეორე სამარხში (№ 5) გამოვლინდა თავით დასავლეთით დამხრობილი მოხრილად დასვენებული მიცვალებულის ჩონჩხი. სამარხი უინვენტაროა. მასში აღმოჩნდა ნახშირის კვალი [რამიშვილი . . . 1974:72,73].

1978-1980 წ.წ. თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის ახალგაზრდა მეცნიერთა საბჭოს ექსპედიციამ, რომელშიც არქეოლოგებიც მონაწილეობდნენ, გათხრითი სამუშაოები აწარმოა ბეთლემის ცნობილი სამონასტრო კომპლექსის ერთ-ერთ ნაგებობაში.

ნაგებობაში გამოვლინდა 5-10 სმ სისქის არქეოლოგიური მასალის შემცველი შრე, რომელიც ზედ ედო ფიცრის იატაკს. განათხარი მასალა შეიცავს ლითონის, მინის, კერამიკის, ხის, ძვლის, ქვისა და ვერცხლის ნივთებს, რომლებიც დათარიღდა X-XI ს.ს. [მჭედლიშვილი 1981:37-40; მჭედლიშვილი, ნიკოლაიშვილი 1986:42-50], მაგრამ ეს თარიღი არ უნდა იყოს მართებული, რადგან მთელი რიგი ნივთები (მაგ. ჭრაქები, ვერცხლის სამკაულები და სხვ.) აშკარად გვიანი შუა საუკუნეებისაა.

სამონასტრო კომპლექსის გათხრების შედეგად აღმოჩენილ მასალასთან ერთად საინტერესოა ჯერ კიდევ 1948 წ. ალპინისტური ექსპედიციის (ხელმძღ. ალ. ჯაფარიძე) მიერ საკუთრივ ბეთლემის გამოქვაბულში მიკვლეული და ამჟამად ყაზბეგის მხარეთმცოდნეობის მუზეუმში დაცული ვერცხლის ხატი, ბრინჯაოს შანდლის ძირი, XV-XVIII ს.ს. მონეტები; აგრეთვე ცოტა მოგვიანებით ჩამოტანილი რკინით მოჭედილი კარი, ჯაჭვი და სხვ. [ითონიშვილი 1963:56; ჯაფარიძე 1995:225-227; Джапаридзе 1948:228-239].

1978-1980 წ.წ. ექსპედიციის წევრებს კლდის მასივის აღმოსავლეთით უნახავთ წარწერიანი ორი ქვის დაფა, რომელთაგან ერთზე ჯვარიცაა ამოკვეთილი. ბეთლემის სამონასტრო კომპლექსის ტერიტორიაზე არსებული ხუცურწარწერიანი ქვის შესახებ თავის დროზე ს. მაკალათიაც მიუთითებდა [მაკალათია 1934:236]. მონასტრის ტერიტორიაზე

აღმოჩნდა ლოდზე ამოკვეთილი მცირე ზომის ჯვრის ორი
გამოსახულება. ექსპედიციამ მოინახულა გამოქვაბული
რომელშიც ახლა მხოლოდ ჯვრის გამოსახულებებით შემკული
სტელის ბაზა დევს. ბ. მჭედლიშვილის აზრით, მართალია
გათხრებით მოპოვებული მასალები რამდენადმე მოგვიანოა,
მაგრამ მონასტრის არსებობა უფრო ადრეულ ხანაშია
სავარაუდო. მისი დაარსება საქართველოში მეუდაბნოეობის
გავრცელების ხანას – VI-VII ს.ს. შეიძლება დაუკავშიროთ.
თუმცა, როგორც თვითონვე აღნიშნავდა, ამ საკითხის დასაბუთებას
სჭირდება შემდგომი კვლევა-ძიება [მჭედლიშვილი 1981:40].

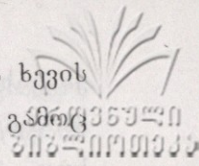
ყაზბეგის რაიონში გაზის ტრასის მშენებლობასთან
დაკავშირებით ივ. ჯავახიშვილის სახ. ისტორიის, არქეოლოგიისა
და ეთნოგრაფიის ინსტიტუტის არქეოლოგიური კვლევის ცენტრის
აღმოსავლეთ საქართველოს მთიანეთის ექსპედიციამ 1988-1989
წ.წ. განაახლა ხევის ისტორიული ძეგლების შესწავლა. გათხრები
წარმოებდა დარიალის ციხის დასავლეთით მიმდებარე
ფართობზე აგრეთვე ზედა ციხეზე და ციხის სამხრეთით მდებარე
სამაროვანზე. ციხის ჩრდილო-დასავლეთი ფერდობის ძირას,
სადაც ჩრდილოეთი კარიბჭე უნდა ყოფილიყო, V ს. მიწურული
– VI ს. დასაწყისით დათარიღებული გალავნის კედლის ქვეშ
აღმოჩნდა 6 მ სისქის მშრალი წყობით ნაგები მასიური კედელი.
შესაძლოა მისი აგება უკავშირდებოდეს ქართლის მეფე მირვანის
(ძვ. წ. II ს.) სამშენებლო საქმიანობას [მინდორაშვილი 1998:85].
ციხის დასავლეთი ფერდობის ძირას, კულტურულ ფენებში
გამოვლინდა ადრე, განვითარებული და გვიანი შუა საუკუნეების
თიხის ჭურჭლის მრავალრიცხოვანი ნატეხები. იშვიათია
მოტიქული კერამიკა, ლითონის, მინისა და ქვის ნივთები.

იმავე წლებში ციხის სამაროვანზე გაითხარა აღმოსავლეთიდან დასავლეთით დამხრობილი 31 უინვენტარო ქვის სამარხი, რომლებშიც მიცვალებულთა ძვლები ცუდად იყო შემორჩენილი. თუმცა, დაკრძალვის ქრისტიანული წესის დადგენა კარგად ხერხდება. ოთხ სამარხში მიცვალებული ესვენა თავით დასავლეთით, მარჯვენა გვერდზე, ოდნავ ფეხებმოკეცილი [მინდორაშვილი 1991:2-6; Рамишвили... 1997:105].

1991 წ. ხევის ტერიტორიაზე მნიშვნელოვან აღმოჩენებს ჰქონდა ადგილი. მდ. თერგის მარცხენა ნაპირზე სოფ. ტყარშეტში, მიწის სამუშაოების დროს შემთხვევით გამოვლინდა ადრე ბრინჯაოს ხანის თიხის ჭურჭელი – მოზრდილი დერგი და სასმისი. ხევის არქეოლოგიურ მასალებს შორის აღნიშნული ჭურჭლები ჯერჯერობით ყველაზე ადრეულია [მინდორაშვილი 1993:33,34].

იმავე წელს ექსპედიციამ დარიალის ხეობაში, მდ. თერგის მარცხენა ნაპირზე, გველეთის ციხის მახლობლად გათხარა გაზის ტრასის მშენებლების მიერ ნაწილობრივ დაზიანებული, აღმოსავლეთიდან დასავლეთით დამხრობილი ქვის სამარხები. სამაროვნის მასალები უაღრესად საინტერესო გამოდგა ადრე შუა საუკუნეების ხევის მოსახლეობის ისტორიის რიგი პრობლემების გასარკვევად. სამაროვანი თარიღდება VI ს. მიწურულითა და VIII ს. დასაწყისით [მინდორაშვილი 1996:41-43; 2000:87-94; 2000ა:78-86; 2001:81-90].

ასეთია მოკლედ ხევის არქეოლოგიური შესწავლის ისტორია. მიუხედავად იმისა, რომ ხევში არქეოლოგიური გათხრები ჯერ კიდევ XIX ს. 70-იანი წლებიდან დაიწყო, ხევის არქეოლოგიური ძეგლების მეტ-ნაკლები სისრულით გამოვლენა კვლავ მომავლის საქმედ რჩება. არქეოლოგიური

მასალები ხშირად ერთადერთ წყაროდ გვევლინება ხევის ისტორიის ამა თუ იმ საკითხის განხილვისას, რის გამოც მათი მნიშვნელობა კიდევ უფრო იზრდება.

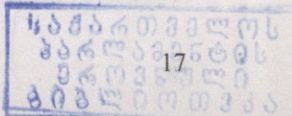
თავი I

მტკვარ-არაქსის კულტურის კერამიკა სოფ. ტყარ შეტიდან

ძვ. წ. IV ათასწ. მეორე ნახევარში ქვემო ქართლსა და მის მიმდებარე რაიონებში ყალიბდება თავისებური სამიწათმოქმედო კულტურა, რომელიც მტკვარ-არაქსის კულტურის სახელითაა ცნობილი [ჯაფარიძე 1976:62]. შემდგომში ეს კულტურა ფართოდ ვრცელდება როგორც სამხრეთით (აღმოსავლეთ ანატოლია, ურმიისპირეთი, სირია, პალესტინა), ისე ჩრდილოეთით (დაღესტანი, ცენტრალური კავკასიის გარკვეული ოლქები).

უკანასკნელ ხანებში მთიულეთში, ხევსურეთსა და ფშავში აღმოჩენილი არქეოლოგიური ძეგლები [გვასალია 1976:144; Рамишвили... 1991:90] მიუთითებენ, რომ სხვა ტერიტორიებთან ერთად, მტკვარ-არაქსის კულტურის მატარებელ ტომებს ათვისებული ჰქონდათ არა მარტო აღმოსავლეთ საქართველოს მთიანეთის სამხრეთი ფერდობები ალპური საძოვრების ჩათვლით (ვაკისსოფლის მასალები), არამედ კავკასიის მთიანეთის ჩრდილოეთი ფერდობიც (გიორგიწმინდის მასალები) [რამიშვილი 1996:4].

მტკვარ-არაქსის კულტურის მატარებელი ტომების მიერ მდ. თერგის ხეობის ათვისებასა და ამ კულტურის ჩრდილოეთ

კავკასიაში გავრცელების საკითხთან დაკავშირებით მნიშვნელოვანია 1991 წ. მდ. თერგის მარცხენა ნაპირზე სოფ. ტყარშეტში მიწის სამუშაოების დროს შემთხვევით აღმოჩენილი ორი ჭურჭელი.³ ერთი მათგანი მოზრდილი დერგია. დერგი პირგაშლილია, ფართო, დაბალი ყელით, მაღალი ტანითა და ვიწრო ბრტყელი ძირით. ოვალურგანივკვეთიანი ყურები მიერთებულია მხრებზე. გამოშვარია მოწითალოდ. თიხა მსხვილმარცვლოვანია. კეცი გადანატეხში მუქი. დერგის ზომები: სიმაღლე 53 სმ, პირის დიამეტრი 37 სმ, ძირის დიამეტრი 12,5 სმ, კეცის სისქე 1 სმ (ტაბ. IV, სურ. 1).

მეორე ჭურჭელი მინიატურული სასმისია, ოდნავ პირგაშლილი, დაბალყელიანი, მუცელგამობერილი, ბრტყელძირიანი. ოვალურგანივკვეთიანი ყური მიერთებულია ჭურჭლის პირსა და მხარზე. სასმისი შავპრიალაა. ჭურჭლის ზომები: სიმაღლე 6,5 სმ, პირის დიამეტრი 6 სმ, ძირის დიამეტრი 4,5 სმ (ტაბ. IV, სურ. 2). საფიქრებელია, რომ ჭურჭელი ეკუთვნოდა სამარხეულ ინვენტარს [მინდორაშვილი 1993:33]. აღნიშნული ჭურჭლები ფორმებით ახლო დგას შატილიდან 5 კმ დაშორებულ სოფ. გიორგიწმინდაში გამოვლენილ მტკვარ-არაქსულ კერამიკასთან, რომელიც თარიღდება III ათასწლეულის შუა ხანებით ან ამ ათასწლეულის მეორე ნახევრით [Рамишвили... 1991:90]. დაახლოებით იმავე პერიოდს უნდა მიეკუთვნოს სოფ. ტყარშეტიდან მომდინარე კერამიკაც. როგორც ჩანს, აღმოსავლეთ საქართველოს მთიანეთის სხვა რეგიონებთან ერთად (მთიულეთი, ხევსურეთი, ფშავი) მტკვარ-არაქსის კულტურის მატარებელი ტომები გარკვეულ ეტაპზე ითვისებენ

³ ექსპედიციის მიერ 1988-1991 წ.წ. გამოვლენილი მასალა ინახება არქეოლოგიური კვლევის ცენტრის დუშეთის ბაზაზე.

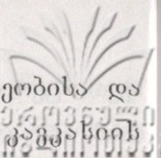
ხევის ტერიტორიასაც. სოფ. ტყარშეტის მასალებმა ცხადყო, რომ ჩრდილოეთ კავკასიაში მტკვარ-არაქსის კულტურის გავრცელების სხვადასხვა გზებს შორის ერთ-ერთ მნიშვნელოვან გზას მდ. თერგის ხეობაც წარმოადგენდა. საინტერესოა, რომ მტკვარ-არაქსის კულტურის ძეგლები არაგვი-თერგის ხეობებში სწორედ ამ გზის აყობებითაა გამოვლენილი [გვასალია 1976:144; Рамишвили . . . 1984:59].

ჯერჯერობით მდ. თერგის ხეობიდან ადრე ბრინჯაოს ხანის მხოლოდ ორი ჭურჭელი მოგვეპოვება. ვფიქრობთ, სამომავლოდ გამოვლენილი მასალები მნიშვნელოვნად შეუწყობს ხელს აღმოსავლეთ საქართველოს მთიანეთსა და ჩრდილოეთ კავკასიაში მტკვარ-არაქსის კულტურის გავრცელების პრობლემის კვლევას.

თავი II

გველეთის სამაროვანი

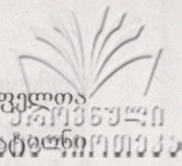
სოფ. გველეთი მდებარეობს დარიალის ხეობაში, დაბა ყაზბეგიდან ჩრდილოეთით 8 კმ დაშორებით, მდ. თერგის მარცხენა ნაპირზე. სოფელს სამხრეთიდან თავზე დაჰყურებს ციხე, რომელიც აგებულია ორი მაღალი კლდის თხემზე და ამ კლდეების დამაკავშირებელ ვიწრო ყელზე. ციხეზე შემორჩენილია გალავნის ნაშთები, ზურგიანი და სწორკუთხა გეგმის მქონე შუა საუკუნეების ორი კოშკი (ტაბ. V, სურ. 1, 2, 3). იქვე შეინიშნება ცალკეული ნაგებობები, აგრეთვე აღმოსავლეთიდან დასავლეთით დამხრობილი ნახევრადმიწური აკლდამა და ქვის სამარხები (ტაბ. V, სურ. 4). გველეთის ციხე, მისგან ჩრდილოეთით მდებარე

დარიალის ციხესთან ერთად, წარმოადგენდა ხეობისა და მასზე გამავალი ჩრდილოეთ და სამხრეთ დაშლად დაშლილი უმნიშვნელოვანესი სავაჭრო-სატრანზიტო მაგისტრალის დამცველსა და მაკონტროლებელ სიმაგრეს.

წერილობით წყაროებში გველეთი პირველად იხსენიება „ჟამთააღმწერელთან“ XIII ს მიწურულის ამბებთან დაკავშირებით (ქც II:305,9). 1297 წ. მონღოლების წინააღმდეგ აჯანყებული დაით VIII (1292-1311 წ.წ.) ციკარაში გამაგრდა. მონღოლებს მეფე გველეთის ციხეში ეგონათ და ხევში გადავიდნენ. სტეფანწმიდაში ისინი დიდ წინააღმდეგობას წააწყდნენ და უკან გამობრუნდნენ (ქც II:305,4-14). მონღოლებს გველეთის ციხეზე, რომელიც აჯანყებული მეფის ერთ-ერთ ძირითად დასაყრდენს წარმოადგენდა, შემდგომშიც გაულაშქრიათ და იმჯერად უკვე გარკვეული წარმატებისათვის მიუღწევიათ (ძეგლი ერისთავთა 1954:347). გველეთი მოხსენიებულია „გერგეტის სულთა მატიანის“ XV ს. საბუთში, სადაც დასახელებულია გველეთიდან გერგეტის სამებისათვის მისაცემი მძევლები, ვინმე „... ანი და ხარსილაი“ (შარაშიძე 1954:271).

გველეთს იხსენიებს ვახუშტი ბაგრატიონიც, რომლის ცნობით: „გერგეტს ქუეით, ჩდილოთკენ, დასავლეთიდან ერთვის ხევი გელათისა, ძუელად ესრეთ წოდებული დაბისა ამის სახელი, ხოლო აწ უწოდებენ გუელეთს. ამ გუელეთს ქუეით ერთვის არაგუსვე ხევი, სამხრ-აღმოსავლეთიდან . . . გარდავალს ამ ხევიდან გზა ძურძუკსა და ქისტეთს . . .“ (ქც IV:358,4-10). ვახუშტი ბაგრატიონის მიხედვით გველეთს ძველად გელათს უწოდებდნენ. როდის მოხდა სახელთა შენაცვლება, თუ ასეთ მოვლენას მართლაც ჰქონდა ადგილი, ძნელი სათქმელია. ერთი ცხადია, „ჟამთააღმწერელთან“ (XIV ს.) ციხე უკვე გველეთად

იხსენიება (ქც II:305,9). ვახუშტი ბაგრატიონის ხევის სოფელთა სიაში გველეთი „გველის-თავად“ იხსენიება (ბაგრატიონი 1941:200). სოფ. გველეთი მოხსენიებულია იოანე ბაგრატიონის „ქართლ-კახეთის აღწერა“-შიც. ხევის სოფელთა სიის შედგენისას მას ძირითადად ვახუშტი ბაგრატიონის ნაშრომიდან უსარგებლია (ბაგრატიონი 1986:15, 16, 36). ზოგიერთი მკვლევარის აზრით, ტოპონიმი გველეთი დაკავშირებული უნდა იყოს ჩვენში ძველთაგანვე გავრცელებულ გველის კულტთან (ხორნაული 1983:156).

§ 1. სამარხთა აღწერა. 1991 წ. აგვისტოში არქეოლოგიური კვლევის ცენტრის აღმოსავლეთ საქართველოს მთიანეთის არქეოლოგიურმა ექსპედიციამ მიიღო ცნობა, რომ გაზის ტრასის მშენებლებს სოფ. გველეთის მიდამოებში დაენგრიათ სამაროვანი, რომელიც მდებარეობს გველეთის ციხის ჩრდილოეთით, დაახლოებით 1 კმ დაშორებით, მდინარეების თერგისა და დევდორაკის შესართავთან, თერგის მარცხენა ნაპირზე, მაღალი კლდის ძირას, გაზის ტრასის გვირაბის სამხრეთი გამოსასვლელის მიმდებარე ფართობზე. სამაროვანი განლაგებულია დამრეც ფერდზე. მშენებლებს გაზის მილებისათვის განკუთვნილი ტრანშეა გაეთხარათ სამაროვნის დასავლეთ ნაწილში, კლდის ძირის გაყოლებით. ტრანშეის ჭრილში შემორჩენილი იყო 7 მეტ-ნაკლებად დაზიანებული ქვის სამარხი. ველარაფერი ითქმება მთლიანად დანგრეულ სამარხებზე, რომელთა რაოდენობა თუ სამარხთა სიმჭიდროვესა და გადანაყარ მიწაში სამარხების ქვების რაოდენობას გავითვალისწინებთ, დაახლოებით ამდენივე უნდა ყოფილიყო. ექსპედიცია სასწრაფოდ შეუდგა სამაროვნის შესწავლას და პირველ რიგში გათხარა ის სამარხები,

რომლებიც დაზიანდნენ ან დაზიანება ელოდათ (ტაბ. VI).
შემდგომში უსახსრობის გამო იქ მუშაობის განახლება ვეღარ
მოხერხდა. ამდენად, სამაროვანი ჯერჯერობით მთლიანად
არაა შესწავლილი.

გასათხრელ ფართობზე ნიადაგის ფენათა მონაცვლეობა
ასეთია: სამაროვანი დაფარულია კლდიდან ჩამოშლილი ქვა-
ლორღით. მის ქვემოთ ქვიშნარი ფენაა, რომელიც თავის
მხრივ ეფარა თიხნარის საკმაოდ დიდ მასივს. თიხნარის
სიმძლავრე ერთ ადგილას 3 მ აღწევდა, რაც ხვეისათვის
იშვიათობაა. სამარხების უმრავლესობა განლაგებულია
ქვიშნარ ფენაში. ზოგიერთი სამარხი ჩატრილი იყო თიხნარ
ნიადაგში (სამარხები №№ 13-16).

სამარხი № 1 მდებარეობს სამაროვნის სამხრეთ-დასავლეთ
ნაწილში, კლდის ძირას (ტაბ. VI, სურ. 1). სამარხის კედლები
შედგენილია ფიქალის ფილებით. გადახურულია ასეთივე
ფილებით. ძირი მოგებულია ფიქალით. დამხრობილია
აღმოსავლეთიდან დასავლეთით. სამარხის აღმოსავლეთი
ნაწილი დანგრეულია. მიცვალებული ესვენა ზურგზე
გაშოტილი, თავით დასავლეთით. ხელები ელაგა ტანის
გასწვრივ. სამარხში შეიმჩნეოდა ნახშირის კვალი. სამარხის
ზომები: შემორჩენილი სიგრძე 2,2 მ, სიგანე 70 სმ, სიმაღლე 45
სმ (ტაბ. VII, სურ. 1).

სამარხში აღმოჩნდა:

1. დანა. რკინის. ტარზე შერჩენილი ხის ნაშთით. სიგრძე 12,5
სმ. აღმოჩნდა მიცვალებულის მენჯის არეში (ტაბ. VIII, სურ. 1).
2. ბეჭედი. ვერცხლის. დაბალი, წრიული მოყვანილობის
თვალბუდითა და მრგვალგანივკვეთიანი რკალით. თვალი
პატარაა. რკალის დიამეტრი 2 სმ. აღმოჩნდა მიცვალებულის
ბარძაყის ძვალთან (ტაბ. XI, სურ. 2).

3. მშვილდსაკინძი. რკინის. ბუდეშთლიანი, მუხლსახსრიანი. სიგრძე 5 სმ. აღმოჩნდა მიცვალებულის მუცლის არეში (ტაბ. IX, სურ. 3).

4. მშვილდსაკინძი. რკინის. ბუდეშთლიანი, მუხლსახსრიანი. სიგრძე 5 სმ. აღმოჩნდა მიცვალებულის წვივის ძელებთან (ტაბ. IX, სურ. 4).

5. აბზინდა. ბრინჯაოსი. \hat{A} -ს მაგვარ საქამრე რგოლზე უძრავადაა მიერთებული სწორკუთხა ფარაკი ორი მანჭვალით. წითელი მინის თვლით ინკრუსტირებული ენა რგოლზეა გადაკეცილი. სიგრძე 3,5 სმ. აღმოჩნდა მიცვალებულის მენჯის არეში (ტაბ. X, სურ. 5).

6. ხელადის პირის ნატეხი. სამტუნა. მოჩაღისფროდ გამომწვარი. თიხა წმინდადაა განლექილი. თხელკეციანი. კეცის სისქე 2 მმ. აღმოჩნდა სამარხის აღმოსავლეთ, დანგრეულ ნაწილში. ხელადის დანარჩენი ნაწილი დაიკარგა სამარხის დაზიანებისას (ტაბ. XIV, სურ. 6).

სამარხი № 2 მდებარეობს № 1 სამარხის ჩრდილოეთით 1,4 მ დაშორებით (ტაბ. VI, სურ. 2). სამარხის კედლები შედგენილია ფიქალის ფილებით. გადახურულია ასეთივე ფილებით. დამხრობილია აღმოსავლეთიდან დასავლეთით. სამარხის აღმოსავლეთი ნაწილი დანგრეულია. გარდა რამდენიმე უფესვო კბილისა, სამარხში ძელები არ შემორჩენილა. სამარხის ზომები: შემორჩენილი სიგრძე 1,1 მ, სიგანე 40 სმ, სიმაღლე 35 სმ (ტაბ. VII, სურ. 2).

სამარხში აღმოჩნდა:

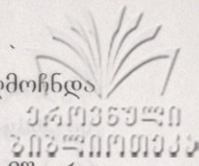
1. მშვილდსაკინძი. რკინის. მუხლსახსრიანი. სამად გატეხილი. სიგრძე 4 სმ. აღმოჩნდა სამარხის ცენტრალურ ნაწილში (ტაბ. IX, სურ. 7).

2. ჭურჭლის პირ-ყელის ნატეხი. ცილინდრული მოყვანილობის, ფართოპირიანი. შავპრიალა. თიხა წვრილმარცვლოვანი, კეცის სისქე 2-8 მმ. აღმოჩნდა სამარხის აღმოსავლეთ ნაწილში (ტაბ. IX, სურ. 8).

სამარხი № 3 მდებარეობს № 2 სამარხის ჩრდილოეთით 1 მ დაშორებით (ტაბ. VI, სურ. 3). სამარხის კედლები შედგენილია ფიქალის ფილებით. გადახურულია ასეთივე ფილებით. დამხრობილია აღმოსავლეთიდან დასავლეთით. სამარხის აღმოსავლეთი ნაწილი დანგრეულია. სამარხში ძვლები არეულია, რის გამოც დაკრძალვის პოზის დადგენა ჭირს. სამარხის ზომები: შემორჩენილი სიგრძე 2,5 მ, სიგანე 70 სმ, სიმაღლე 50 სმ (ტაბ. VII, სურ. 3).

სამარხში აღმოჩნდა:

1. ბალთა. ბრინჯაოსი. ასომთავრული „O“-ს მაგვარი. სიგრძე 2,2 სმ. აღმოჩნდა სამარხის ჩრდილო-აღმოსავლეთ ნაწილში (ტაბ. X, სურ. 9).
2. რკინის ნივთის ფრაგმენტი. წრიული მოყვანილობის. დიამეტრი 2 სმ. აღმოჩნდა სამარხის ცენტრალურ ნაწილში (ტაბ. XIII, სურ. 10).
3. მშვილდსაკინძი. რკინის. ჭვინტიანი. შემორჩენილი სიგრძე 4,5 სმ. აღმოჩნდა სამარხის დასავლეთ ნაწილში (ტაბ. IX, სურ. 11).
4. ბეჭედი. ბრინჯაოსი. ბრტყელგანივკვეთიან რკალში ჩასმულია წრიული მოყვანილობის მინის თვალი, რომელზეც ამოკვეთილია S-ის მაგვარი ნიშანი. რკალის დიამეტრი 2 სმ. აღმოჩნდა მენჯის არეში, მიცვალებულის მარცხენა ხელის თითზე (ტაბ. XI, სურ. 12).
5. მძივები. სფერული ფორმის. სარდიონის 1 ც; მომწვანო მინის 4 ც; ყვითელი მინის 7 ც; ინკრუსტირებული 2 ც; მინის

ერთი მძივი შეტყუებული სფეროს ფორმისაა. აღმოჩნდა სამარხის დასავლეთ ნაწილში (ტაბ. XV, სურ. 13).

6. ჭურჭლის გვერდის ნატეხი. მონაცრისფროდ გამოძვარი. შებოლილი. თიხა მსხვილმარცვლოვანია. კეცის სისქე 7 მმ. აღმოჩნდა სამარხის აღმოსავლეთ ნაწილში (ტაბ. XIV, სურ. 14).

სამარხი № 4 მდებარეობს № 3 სამარხის ჩრდილო-დასავლეთით 20 სმ დაშორებით (ტაბ. VI, სურ. 4). სამარხის კედლები შედგენილია ფიქალის ფილებით. სამარხი თავის დროზე გადახურული უნდა ყოფილიყო ფილებით, რომლებიც, როგორც ჩანს, ტრაქტორმა მოანგრია მიწის ზედა ფენების აღებისას. სამარხის ძირი მოგებულია ფიქალის ფილებით. დამხრობილია აღმოსავლეთიდან დასავლეთით. მიცვალებული ესვენა ზურგზე გაშოტილი, თავით დასავლეთით. ფეხები გადაჯვარედინებული ჰქონდა მუხლებთან. მენჯისა და კუდუსუნის ძვლები დადასტურდა მკერდის არეში. ქვედა ყბა - თავის ქალას ზემოთ. ძვლების ამგვარი აღრევა უნდა გამოეწვია ტრაქტორის ზემოქმედებას. სამარხის ზომები: სიგრძე 2 მ, სიგანე 45 სმ, სიმაღლე 40 სმ (ტაბ. VII, სურ. 4).

სამარხში აღმოჩნდა:

1. ბეჭედი. ვერცხლის. ოვალური მოყვანილობის დაბალი თვალბუდით, რომელშიც ჩასმულია შავი მინის თვალი. რკალი ოვალურგანივკვეთიანია. რკალის დიამეტრი 2 სმ. აღმოჩნდა მიცვალებულის მენჯის არეში (ტაბ. XI, სურ. 15).

2. ბეჭედი. ვერცხლის. რომბისებური მოყვანილობის დაბალი თვალბუდით. შავი მინის თვალი პრეპარაციისას დაიშალა. რკალი მრგვალგანივკვეთიანია. რკალის დიამეტრი 2 სმ. აღმოჩნდა მიცვალებულის მენჯის არეში (ტაბ. XI, სურ. 16).

3. ბალთა. ბრინჯაოსი. „ნიღბისებური.“ სამი მანჭვალით. სიგრძე 2 სმ. აღმოჩნდა მიცვალებულის ბარძაყის ძვალთან (ტაბ. X, სურ. 17).
4. მშვილდსაკინძი. რკინის. ბუდემთლიანი. ძლიერ დაუხანგული. სიგრძე 5 სმ. აღმოჩნდა მიცვალებულის მკერდის არეში (ტაბ. IX, სურ. 18).
5. აბზინდა. რკინის. ერთწილადი. ოვალურჩარჩოიანი. სიგრძე 2 სმ, სიგანე 3 სმ. აღმოჩნდა მიცვალებულის მენჯის არეში (ტაბ. X, სურ. 19).
6. მძივები. ცილინდრული ფორმის. მომწვანო მინის 4 ც; ყვითელი მინის 58 ც; მინის ერთი მრგვალ-ბრტყელი მძივი ინკრუსტირებულია. მძივები გაბნეული იყო მიცვალებულის მკერდის არეში (ტაბ. XV, სურ. 20).
7. დანის ნატეხი. რკინის. შემორჩენილი სიგრძე 5 სმ. აღმოჩნდა მიცვალებულის მენჯის არეში (ტაბ. VIII, სურ. 21).
8. დანა. რკინის. ცალპირღესული. შემორჩენილი სიგრძე 7,5 სმ. აღმოჩნდა მიცვალებულის ბარძაყის ძვლებთან (ტაბ. VIII, სურ. 22).
9. ხელადა. სამტუნა. გოფირებული ყელით. მხრებდაშვებული. ოვალურგანიკვეთიანი ყური მიერთებულია ყელსა და მხარზე ყურზე დაძერწილი აქვს კოპი. გამომწვარია წითლად. ტანი შემკულია წნევით დატანილი ვერტიკალური ზოლებით. თიხა წვრილმარცვლოვანია. კეცი გადანატეხში მუქი. ხელადის ზომები: სიმაღლე 25 სმ, პირის შიდა დიამეტრი 5,5 სმ, ძირის დიამეტრი 11,5 სმ, კეცის სისქე 5 სმ. აღმოჩნდა მიცვალებულის მუხლებთან (ტაბ. XIV, სურ. 23).

სამარხი № 5 მდებარეობს № 3 სამარხის ჩრდილოეთით 1,5 მ მანძილზე (ტაბ. VI, სურ. 5). სამარხიდან შემორჩენილია

ქვის სამი ფრაგმენტი. მის შესახებ მხოლოდ ის შეიძლება ითქვას, რომ წარმოადგენდა ქვის სამარხს და დამხრობილი იყო აღმოსავლეთიდან დასავლეთით.

სამარხი № 6 მდებარეობს № 5 სამარხის ჩრდილოეთით 2,5 მ დაშორებით (ტაბ. VI, სურ. 6). სამარხის კედლები შედგენილია ფიქალის ფილებით. გადახურულია ასეთივე ფილებით. ძირი მოგებულია ფიქალით. დამხრობილია აღმოსავლეთიდან დასავლეთით. რამდენადმე გადახრილია ჩრდილო-დასავლეთ – სამხრეთ-აღმოსავლეთით. სამარხის აღმოსავლეთი ნაწილი დანგრეულია. მიცვალებულის ძვლები არ შემორჩენილა. სავარაუდოდ მიცვალებული ესვენა თავით დასავლეთით, რადგან იმ ადგილას აღმოჩნდა ვერცხლის საკიდები. სამარხის შემორჩენილი ზომები: სიგრძე 1,4 მ, სიგანე 60 სმ, სიმაღლე 55 სმ (ტაბ. VII, სურ. 6).

სამარხში აღმოჩნდა:

1. შუბისპირი. რკინის. მასრიანი. პირზე დაუყვება ქედი. შემორჩენილი სიგრძე 35 სმ. აღმოჩნდა სამარხის სახურავზე (ტაბ. VIII, სურ. 24).
2. ბალთა. ბრინჯაოსი. შეისრულწვერიანი. ერთწილადი. ქვედა მხარეს აქვს ორი მანჭვალი. ბალთა ნაკლულია. სიგრძე 4 სმ. აღმოჩნდა სამარხის ცენტრალურ ნაწილში (ტაბ. X, სურ. 25).
3. საკინძი. ბრინჯაოსი. ღეროს შემორჩენილი სიგრძე 8 სმ. აღმოჩნდა მიცვალებულის თავის არეში (ტაბ. XIII, სურ. 26).
4. მძივები. სფერული. სარდიონის 10 ც; მინის 17 ც. აღმოჩნდა სამარხის დასავლეთ ნაწილში (ტაბ. XV, სურ. 27).
5. მშვილდსაკინძი. ვერცხლის. ჭვინტიანი. ბრტყელგანივკვეთიანი მშვილდი შემადგებელია მუხლისაკენ. მუხლსახსრიანი. მუხლს ორივე მხრიდან ამკობს ბურთულები. ენა რკინისა ჰქონია. სიგრძე

4,6 სმ. აღმოჩნდა სამარხის ცენტრალურ ნაწილში (ტაბ. IX, სურ. 28).

6. საკიდები (2ც). ვერცხლის. მორკალური. დამზადებულია მრგვალგანივკვეთიანი მავთულისაგან. შუა ნაწილი შესქელებულია. ბოლოები თანაბრად ვიწროვდება. აღმოჩნდა მიცვალებულის თავის არეში (ტაბ. XIII, სურ. 29).

სამარხი № 7 მდებარეობს № 6 სამარხიდან ჩრდილოეთით 1,4 მ დაშორებით (ტაბ. VI, სურ. 7). სამარხის კედლები შედგენილია ფიქალის ფილებით. გადახურულია ასეთივე ფილებით. ძირი მოგებულია ფიქალით. დამხრობილია აღმოსავლეთიდან დასავლეთით. რამდენადმე გადახრილია ჩრდილო-დასავლეთ – სამხრეთ-აღმოსავლეთით. სამარხის აღმოსავლეთი ნაწილი დანგრეულია. მიცვალებულის ძვლები არ შემორჩენილა. სამარხის შემორჩენილი ზომები: სიგრძე 1,2 მ, სიგანე 70 სმ, სიმაღლე 60 სმ (ტაბ. VII, სურ. 7).

სამარხში აღმოჩნდა:

1. ბალთის (?) ფრაგმენტი. რკინის. სიგრძე 3,5 სმ. აღმოჩნდა სამარხის დასავლეთ ნაწილში (ტაბ. XIII, სურ. 30).

სამარხი № 8 მდებარეობს № 7 სამარხიდან სამხრეთ-აღმოსავლეთით 2,2 მ დაშორებით (ტაბ. VI, სურ. 8). მისი გვერდითი კედლები შედგენილია ფიქალის ფილების ორი რიგით, თავ-ბოლო კედლები ვერტიკალურად ჩასობილი ფიქალის ფილებია. გადახურულია ასეთივე ფილებით. დამხრობილია აღმოსავლეთიდან დასავლეთით. რამდენადმე გადახრილია ჩრდილო-დასავლეთ – სამხრეთ-აღმოსავლეთით. მიცვალებულის ძვლები არ შემორჩენილა. სამარხში შემჩნეოდა ნახშირის კვალი. სამარხის ზომები: სიგრძე 1,9 მ, სიგანე 50-60 სმ, სიმაღლე 40 სმ (ტაბ. VII, სურ. 8).

სამარხში აღმოჩნდა:

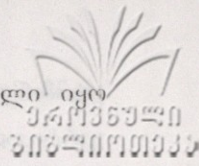
1. აბზინდა. ბრინჯაოსი. მასიური. ორწილადი. ოვალური ხარჩო და „ხორთუმისებური“ ენა შემკულია ბურცობებით. კვადრატული მოყვანილობის ფარაკი მოძრავადაა მიერთებული ხარჩოზე. სიგრძე 8 სმ. აღმოჩნდა მიცვალებულის წელის სავარაუდო არეში (ტაბ. X, სურ. 31).
2. მშვილდსაკინძი. რკინის. ბუდემთლიანი. მუხლსახსრიანი. სიგრძე 5 სმ. აღმოჩნდა სამარხის ჩრდილო-დასავლეთ ნაწილში (ტაბ. IX, სურ. 32).
3. დანა. რკინის. ცალპირლესული. სიგრძე 16,5 სმ. აღმოჩნდა მიცვალებულის წელის სავარაუდო არეში (ტაბ. VIII, სურ. 33).
4. საკიდო. ვერცხლის. მორკალური. დამზადებულია მრგვალგანიკეკეთიანი მავთულისაგან. შუა ნაწილი შესქელებულია. ბოლოები თანდათან ვიწროვდება. აღმოჩნდა სამარხის დასავლეთ ნაწილში (ტაბ. XIII, სურ. 34).
5. მძივები. ლურჯი მინის. სფეროსებური, 12 ც. გაბნეული იყო სამარხის დასავლეთ ნაწილში (ტაბ. XV, სურ. 35).

სამარხი № 9 მდებარეობს № 8 სამარხის სამხრეთ-აღმოსავლეთით 1,8 მ დაშორებით (ტაბ. VI, სურ. 9). სამარხის გვერდითი და თავ-ბოლო კედლები შედგენილია ფიქალის ფილებით. გადახურულია ასეთივე ფილებით. დამხრობილია აღმოსავლეთიდან დასავლეთით. სამარხი სამხრეთ-დასავლეთი და ჩრდილო-აღმოსავლეთი კედლებით ზემოდან ფარავდა №№ 10, 14 სამარხებს (ტაბ. VI, სურ. 9, 10, 14). სამარხი საოჯახოა. ორი მიცვალებულის ძვლები მიხვეტილი იყო აღმოსავლეთ ნაწილში (მიცვალებულთა რიცხვი განისაზღვრა ქვედა ყბის ძვლების რაოდენობით). სამარხის სამხრეთ-დასავლეთ ნაწილში დაეკრძალათ მესამე მიცვალებული –

ბავშვი, რომლის მხოლოდ კბილები იყო შემორჩენილი. სამარხში შეინიშნებოდა ნახშირის კვალი. სამარხის ზომები: სიგრძე 1,8 სმ, სიგანე 90 სმ, სიმაღლე 60 სმ (ტაბ. VII, სურ. 9).

სამარხში აღმოჩნდა:

1. ბეჭედი. ვერცხლის. წაკვეთილი კონუსის ფორმის თვალბუდეში ჩასმულია შავი მინის თვალი. რკალი ბრტყელგანივკვეთიანია. რკალის დიამეტრი 12 სმ. აღმოჩნდა სამარხის აღმოსავლეთ ნაწილში, მიხვეტილ ძვლებთან (ტაბ. XI, სურ. 36).
2. ბეჭედი. შავი მინის. ოდნავ დაბრტყელებული „ფარაკითა“ და მრგვალგანივკვეთიანი რკალით. დიამეტრი 2 სმ. აღმოჩნდა მიხვეტილ ძვლებთან (ტაბ. XI, სურ. 37).
3. სამაჯური. ბრინჯაოსი. გრეხილი. დამზადებულია ორად გაკეცილი წვრილი მავთულისაგან. დეფორმირებული. აღმოჩნდა მიხვეტილ ძვლებთან (ტაბ. X, სურ. 38).
4. საყურეები (2ც). ბრინჯაოსი. ორწილადი. პირგახსნილ რგოლზე ზემოდან დარჩილულია ბრინჯაოს ბურთულა. რგოლზე ქვემოდან მოძრავადაა მიერთებული ბრინჯაოს სამი ერთმანეთზე მირჩილული ღრუ ბურთულა. სიგრძე 5,5 სმ. აღმოჩნდა მიხვეტილ ძვლებთან (ტაბ. XIII, სურ. 39).
5. დანის ნატეხი. რკინის. შემორჩენილი სიგრძე 4,5 სმ. აღმოჩნდა მიხვეტილ ძვლებთან (ტაბ. VIII, სურ. 40).
6. მძივები. მინის, მილაკისებური, ვერცხლისფერი სარჩულით, 11 ც; მინის სხვადასხვა ფერის მძივები: ბიკონუსური 3 ც, სფეროსებური 3 ც, მოგრძო ფორმის 6 ც, დაბრტყელებული, სწორკუთხა მოყვანილობის 1 ც. ინკრუსტირებულებს შორის გვხვდება: სფეროსებური, კასრისებური, მრგვალ-ბრტყელი და მოგრძო ფორმის 10 ც. მძივები აღმოჩნდა სამარხის

ჩრდილო-დასავლეთ ნაწილში, სადაც დაკრძალული იყო მცირეწლოვანი მიცვალებული (ტაბ. XV, სურ. 41).

სამარხი № 10 მდებარეობს № 9 სამარხის სამხრეთით (ტაბ. VI, სურ. 10). ისე, რომ № 9 სამარხი სამხრეთ-დასავლეთი კუთხით ზემოდან ფარავდა № 10 სამარხის ჩრდილოეთ (გვერდით) კედელს (ტაბ. VI, სურ. 9, 10). სამარხის გვერდითი კედლები შედგენილია ერთმანეთზე დადებული ფიქალის რამდენიმე ფილით. თავბოლო კედლები ვერტიკალურად ჩადგმული ფიქალის ფილებია. გადახურულია ასეთივე ფილებით. დამხრობილია აღმოსავლეთიდან დასავლეთით. რამდენადმე გადახრილია ჩრდილო-დასავლეთ – სამხრეთ-აღმოსავლეთით. სამარხის აღმოსავლეთ ნაწილში გაიწმინდა მიცვალებულის პარალელურად განლაგებული ქვედა კიდურების ძვლები. შეიძლება ითქვას, რომ მიცვალებული ესვენა ზურგზე გაშობილი, თავით დასავლეთით. სამარხში შეინიშნებოდა ნახშირის კვალი. სამარხის ზომები: სიგრძე 2 მ, სიგანე 50 სმ, სიმაღლე 40 სმ (ტაბ. VII, სურ. 10).

სამარხში აღმოჩნდა:

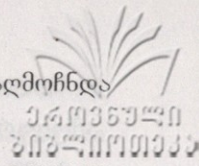
1. ნივთი. რკინის. გაურკვეველი დანიშნულების. აღმოჩნდა მიცვალებულის ბარძაყის ძვლების სავარაუდო არეში (ტაბ. XIII, სურ. 42).
2. შუბის მასრა. რკინის. ძლიერ დაუანგული. აღმოჩნდა სამარხის სამხრეთ-აღმოსავლეთ ნაწილში (ტაბ. VIII, სურ. 43).
3. მძივი. სარდიონის. სფერული. აღმოჩნდა მიცვალებულის კისრის სავარაუდო არეში (ტაბ. XV, სურ. 44).

სამარხი № 11 მდებარეობს № 8 სამარხის აღმოსავლეთით 0,5 მ დაშორებით (ტაბ. VI, სურ. 11). სამარხის გვერდითი კედლები შედგენილია ქვიშაქვისა და ფიქალის ქვების

ერთმანეთზე დალაგებული ორი-სამი რიგით. თავბოლო კედლები ვერტიკალურად ჩადგმული ფიქალის ფილებია. გადახურულია ასეთივე ფილებით. დამხრობილია აღმოსავლეთიდან დასავლეთით. რამდენადმე გადახრილია ჩრდილო-დასავლეთ – სამხრეთ-აღმოსავლეთით. სამარხში გაიწმინდა მიცვალებულის პარალელურად განლაგებული ქვედა კიდურების ძვლები. მიცვალებულს ხელის მტევნები დალაგებული ჰქონია მუცელზე, რაზეც მიუთითებს მუცლის არეში აღმოჩენილი ორი სამაჯური და ბეჭედი. შეიძლება ითქვას, რომ მიცვალებული ესვენა ზურგზე გაშოტილი, თავით დასავლეთით. სამარხში შეინიშნებოდა ნახშირის კვალი. სამარხის ზომები: სიგრძე 1,6 მ, სიგანე 70 სმ, სიმაღლე 35 სმ (ტაბ. VII, სურ. 11).

სამარხში აღმოჩნდა:

1. სამაჯური. ბრინჯაოსი. მრგვალგანივიკვეთიანი. თავგახსნილი. ქედშესქელებული. შემკულია გველის თავის სტილიზებული გამოსახულებით. დიამეტრი 6,5 სმ. აღმოჩნდა მიცვალებულის მუცლის სავარაუდო არეში (ტაბ. X, სურ. 45).
2. სამაჯური. ანალოგიური. დიამეტრი 7 სმ. აღმოჩნდა მიცვალებულის მუცლის სავარაუდო არეში (ტაბ. X, სურ. 46).
3. საკინძის თავი. ბრინჯაოსი. სფერული. აღმოჩნდა მიცვალებულის თავის არეში (ტაბ. XIII, სურ. 47).
4. მშვილდესაკინძის ნატეხი. რკინის. ბუდეშთლიანი. აღმოჩნდა მიცვალებულის მკერდის არეში (ტაბ. IX, სურ. 48).
5. დანის ნატეხი. რკინის. შემორჩენილი სიგრძე 6 სმ. აღმოჩნდა მიცვალებულის წელის არეში (ტაბ. VIII, სურ. 49).
6. ბეჭედი. ბრინჯაოსი. წაკვეთილი კონუსის ფორმის თვალბუდეში ჩასმულია შავი მინის თვალი. რკალი

მრგვალგანივიკვეთიანია. რკალის დიამეტრი 1,8 სმ. აღმოჩნდა
 მიცვალებულის მუცლის არეში (ტაბ. XI, სურ. 50).

სამარხი № 12 მდებარეობს № 1 სამარხის აღმოსავლეთით
 5,5 მ დაშორებით (ტაბ. VI, სურ. 12). სამარხის კედლები
 შედგენილია ფიქალის ფილებით. გადახურულია ასეთივე
 ფილებით. დამხრობილია აღმოსავლეთიდან დასავლეთით.
 სამხრეთი კედლით ის ზემოდან ფარავდა № 15 სამარხს (ტაბ.
 VI, სურ. 12, 15). სამარხში შემორჩა მიცვალებულის მარჯვენა
 მკლავის ძვალი, რომელიც ირიბად იღო. სამარხის ზომები:
 სიგრძე 1,2 მ, სიგანე 55 სმ, სიმაღლე 45 სმ (ტაბ. VII, სურ. 12).

სამარხში აღმოჩნდა:

1. შუბის მასრა. რკინის. შემორჩენილი სიგრძე 13 სმ. აღმოჩნდა
 სამარხის სახურავზე (ტაბ. VIII, სურ. 51).
2. მშვილდსაკინძი. რკინის. ჭვინტიანი. მუხლსახსრიანი.
 ძლიერ დაჟანგული. სიგრძე 4 სმ. აღმოჩნდა სამარხის
 ცენტრალურ ნაწილში (ტაბ. IX, სურ. 52).
3. ბეჭედი. ბრინჯაოსი. დამზადებულია ერთმანეთზე
 თავგადადებული მრგვალგანივიკვეთიანი მავთულისაგან.
 რკალის დიამეტრი 1,8 სმ. აღმოჩნდა სამარხის ცენტრალურ
 ნაწილში (ტაბ. XI, სურ. 53).
4. ძეწკვი. ბრინჯაოსი. სიგრძე 6,5 სმ. აღმოჩნდა სამარხის
 აღმოსავლეთ ნაწილში, წვივის ძვლებთან (ტაბ. XII, სურ. 54).
5. მძივები. სარდიონის, სფერული და მოგრძო 2 ც; ლურჯი
 და თეთრი მინის, სფეროსებური 4 ც; მოთეთრო მინის,
 მსხლისებური მოყვანილობის 1 ც; მოთეთრო მინის, გრძივი
 ღარებით შემკული 1 ც. აღმოჩნდა სამარხის დასავლეთ
 ნაწილში (ტაბ. XV, სურ. 55).

6. ხელადის ძირისა და გვერდის ნატეხები (3 ც). შემკულია ამოღარული ტალღოვანი და მორგვისეული ხაზებით. გამომწვარია მოჩალისფროდ. თიხა წმინდადაა განლექილი. კეცის სისქე 3 მმ. აღმოჩნდა სამარხის ცენტრალურ ნაწილში (ტაბ. XIV, სურ. 56).

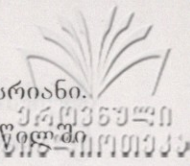
სამარხი № 13 მდებარეობს № 12 სამარხის ჩრდილოეთით 1 მ დაშორებით. (ტაბ. VI, სურ. 13). სამარხის კედლები შედგენილია ფიქალის ფილებით. გადახურულია ასეთივე ფილებით. დამხრობილია აღმოსავლეთიდან დასავლეთით. მიცვალებულის ძვლები ცუდად იყო შემონახული. თავის ქალა გაიწმინდა სამარხის დასავლეთ ნაწილში. ქვედა კიდურები გადაჯვარედინებული ჰქონდა მუხლის არეში. სამარხი ეკუთვნოდა მცირეწლოვან მიცვალებულს. სამარხის ზომები: სიგრძე 1,1 მ, სიგანე 52 სმ, სიმაღლე 40 სმ (ტაბ. VII, სურ. 13).

სამარხში აღმოჩნდა:

1. ხელადა. მრგვალიპირიანი. მაღალი, ვიწრო, ცილინდრული მოყვანილობის ყელით. მხრებდაშვებული. ოვალურგანიკვეთიანი ყური მიერთებულია ყელსა და მხარზე. გამომწვარია მოჩალისფროდ. თიხა წმინდადაა განლექილი. კეცი თხელია. ხელადის ზომები: სიმაღლე 21 სმ, პირის დიამეტრი 5 სმ, ძირის დიამეტრი 9 სმ, კეცის სისქე 4 მმ. აღმოჩნდა სამარხის სახურავზე (ტაბ. XIV, სურ. 57).

2. დანა. რკინის. სიგრძე 8 სმ. აღმოჩნდა სამარხის სამხრეთ-აღმოსავლეთ კუთხესთან (ტაბ. VIII, სურ. 58).

3. დანა. რკინის. შემორჩენილი სიგრძე 8,5 სმ. აღმოჩნდა სამარხის ცენტრალურ ნაწილში (ტაბ. VIII, სურ. 59).

4. მშვილდსაკინძი. რკინის. ბუდეშთლიანი. მუხლსახსრიანი. სიგრძე 7 სმ. აღმოჩნდა სამარხის დასავლეთ ნაწილში (ტაბ. IX, სურ. 60).
5. მშვილდსაკინძი. რკინის. ჭვინტიანი. მუხლსახსრიანი. სიგრძე 5,5 სმ. აღმოჩნდა სამარხის ცენტრალურ ნაწილში (ტაბ. IX, სურ. 61).
6. მშვილდსაკინძი. რკინის. ჭვინტიანი. ძლიერ დაუხანგული. შემორჩენილი სიგრძე 4 სმ. აღმოჩნდა სამარხის ცენტრალურ ნაწილში (ტაბ. IX, სურ. 62).
7. დანის ნატეხი. რკინის. სიგრძე 8 სმ. აღმოჩნდა სამარხის ცენტრალურ ნაწილში (ტაბ. VIII, სურ. 63).
8. საკიდი. ბრინჯაოსი. წარმოადგენს მარცხნივ მიმართული მხედრის სტილიზებულ გამოსახულებას. ცენტრში გახვრეტილია. სიგრძე 3,5 სმ, სიმაღლე 2,3 სმ. აღმოჩნდა მიცვალებულის მკერდის არეში (ტაბ. XI, სურ. 64).
9. ბეჭედი. ბრინჯაოსი. წრიული მოყვანილობის თვალბუდეში ჩასმული იყო შავი მინის თვალი. რკალი ბრტყელგანიკვეთიანია. რკალის დიამეტრი 2 სმ. აღმოჩნდა სამარხის ცენტრალურ ნაწილში (ტაბ. XI, სურ. 65).
10. ეუვნები. ბრინჯაოსი (3 ც). ყუნწიანი. სფეროსებური მოყვანილობის. ქვედა მხრიდან გაჭრილია. აღმოჩნდა სამარხის ცენტრალურ ნაწილში (ტაბ. XII, სურ. 66).
11. ზარაკი. ბრინჯაოსი. ყუნწიანი. გუმბათისებური მოყვანილობის. სიმაღლე 2 სმ. ძირის დიამეტრი 1,5-1,8 სმ. აღმოჩნდა სამარხის ცენტრალურ ნაწილში (ტაბ. XII, სურ. 67).
12. ზარაკი. ბრინჯაოსი. ყუნწიანი. ცილინდრული მოყვანილობის. სიმაღლეზე ჩატრილი ტანით. სიმაღლე ? სმ.

ძირის დიამეტრი 0,8-1 სმ. აღმოჩნდა სამარხის ცენტრალურ ნაწილში (ტაბ. XII, სურ. 68).

13. ქამრის (?) დეტალი. ბრინჯაოსი. წარმოადგენს ბოლოში მორკალურ ბრტყელგანივკვეთიან მავთულს. სიგრძე 1,9 სმ. აღმოჩნდა სამარხის სამხრეთ-აღმოსავლეთ კუთხესთან (ტაბ. XII, სურ. 69).

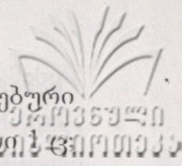
14. აბზინდა. ბრინჯაოსი. სწორკუთხა საქამრე ჩარჩოზე უძრავადაა მიერთებული ფარაკი. ენა ჩარჩოზე გადადის. სიგრძე 2,5 სმ. აღმოჩნდა მიცვალებულის წვივის ძვალთან (ტაბ. X, სურ. 70).

15. საყურე. ვერცხლის. მორკალური. დამზადებულია მრგვალგანივკვეთიანი მავთულისაგან. შუაში შესქელებული. ბოლოები თანდათან ვიწროვდება. დიამეტრი 1,3 სმ. აღმოჩნდა მიცვალებულის თავთან (ტაბ. XIII, სურ. 71).

16. ბეჭედი. ვერცხლის. დაბალი, ოვალური თვალბუდითა და მრგვალგანივკვეთიანი რკალით. თვალბუდეში ჩასმულია ძოწის გემა, რომელზეც ამოკვეთილია ღარნაკიდან ამოზიდული მცენარე. თვალბუდეს რკალთან მიერთების ადგილას, ორივე მხრიდან ამკობს ხუთ-ხუთი მცირე და ორორი მოზრდილი ბურთულა. რკალის დიამეტრი 1,8 სმ. აღმოჩნდა სამარხის ცენტრალურ ნაწილში (ტაბ. XI, სურ. 72).

17. მონეტა. ვერცხლის. სასანური. კავადის (488-531 წ.წ.). მოჭრილია ხორასანში 529 წ. აღმოჩნდა მიცვალებულის თავთან (ტაბ. IX, სურ. 73).

18. მძივები. სარდიონის, სფერული 56 ც; ქარვის, არასწორი ფორმის 16 ც; გიშრის, სწორკუთხა მოყვანილობის 4 ც; მოყვითალო მინის, ცილინდრული 89 ც; მოთეთრო მინის,

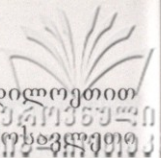

წვეთისებური, ორწილადი 3 ც; ცისფერი მინის, წვეთისებური 16 ც; მინის, ვერცხლისფერსარჩულიანი, მილაკისებური მოთეთრო მინის, სფერული და მრგვალ-ბრტყელი 3 ც; მინის ინკრუსტირებული მძივები, სფერული და მილაკისებური 4 ც; მძივები გაბნეული იყო მიცვალებულის მკერდის არეში (ტაბ. XV, სურ. 74).

19 სასმისი. თიხის. ფართოპირიანი, ცილინდრული მოყვანილობის ყელით. მუცელგამობერილი. ბრტყელძირა. ოთხკუთხაგანიგვეთიანი ყური მიერთებულია მხარსა და მუცელზე. ყელი მხრები და ყური შემკულია ნაკაწრი ორნამენტით. მუცელზე შემოუყვება კოპები. გამომწვარია შავად. თიხა წვრილმარცვლოვანია. ჭურჭლის ზომები: სიმაღლე 8 სმ, პირის დიამეტრი 6 სმ, ძირის დიამეტრი 5 სმ, კეცის სისქე 4 მმ. აღმოჩნდა სამარხის აღმოსავლეთ ნაწილში (ტაბ. XIV, სურ. 75).

20. ხელადა. სამტუნა. გაშლილი პირით. მომაღლო ყელით. მხრებდაშეებული. მრგვალგანიგვეთიანი ყური მიერთებულია ყელსა და მხარზე. ტანზე შემოუყვება მორგვისეული ხაზები. გამომწვარია მოჩალისფროდ. თიხა წმინდადაა განლექილი. კეცი თხელია და მკერივი. ხელადის ზომები: 21,5 სმ, პირის დიამეტრი 6 სმ, ძირის დიამეტრი 10 სმ, კეცის სისქე 4 მმ. აღმოჩნდა სამარხის აღმოსავლეთ ნაწილში (ტაბ. XIV, სურ. 76).

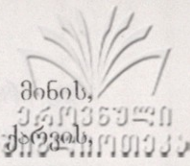
21. ფიალა. ბრინჯაოსი. პირმოყრილი. სწორკალთიანი. ოვალურძირიანი. დამზადებულია ერთიანი თხელი ფირფიტისაგან. ფიალის ზომები: სიმაღლე 5 სმ, პირის დიამეტრი 10,5 სმ. აღმოჩნდა სამარხის აღმოსავლეთ ნაწილში (ტაბ. XIV, სურ. 77).

სამარხი № 14 მდებარეობს № 9 სამარხის ჩრდილოეთით (ტაბ. VI, სურ. 14). უკანასკნელის ჩრდილო-აღმოსავლეთით კუთხე ზემოდან ფარავდა № 14 სამარხის სამხრეთი კედლის შუა ნაწილს (ტაბ. VI, სურ. 9, 14). სამარხის გვერდითი კედლები შედგენილია ქვიშაქვისა და ფიქალის ფილების ერთმანეთზე დალაგებული ორი რიგით. თავბოლო კედლები სიმაღლეზე ჩასობილი ფიქალის ფილებია. გადახურულია ასეთივე ფილებით. დამხრობილია აღმოსავლეთიდან დასავლეთით. რამდენადმე გადახრილია ჩრდილო-დასავლეთ – სამხრეთ-აღმოსავლეთით. მიცვალებულის ძვლები არ შემორჩენილა. სამარხის დასავლეთ ნაწილში აღმოჩენილი მძივების მიხედვით შეიძლება ითქვას, რომ მიცვალებული დაუკრძალავთ თავით დასავლეთით. სამარხში შეინიშნებოდა ნახშირის კვალი. სამარხის ზომები: სიგრძე 1,8 მ, სიგანე 60 სმ, სიმაღლე 40 სმ (ტაბ. VII, სურ. 14).

სამარხში აღმოჩნდა:

1. საყურე. ვერცხლის. მორკალური. დამზადებულია მრგვალგანიკვეთიანი მავთულისაგან. შუაში შესქელებული. ბოლოები თანდათან ვიწროვდება. დიამეტრი 1,5 სმ. აღმოჩნდა სამარხის ცენტრალურ ნაწილში (ტაბ. XIII, სურ. 78).
2. ნივთი. ვერცხლის. ნახევარსფეროსებური. დიამეტრი 5-7 მმ. აღმოჩნდა სამარხის დასავლეთ ნაწილში (ტაბ. XI, სურ. 79).
3. მშვილდსაკინძის ნატეხი. რკინის. მუხლსახსრიანი. შემორჩენილი სიგრძე 3 სმ. აღმოჩნდა მიცვალებულის მკერდის სავარაუდო არეში (ტაბ. IX, სურ. 80).
4. დანის ნატეხი. რკინის. შემორჩენილი სიგრძე 9 სმ. აღმოჩნდა სამარხის ცენტრალურ ნაწილში (ტაბ. VIII, სურ. 81).

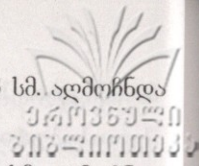

5. მიწები. სარდიონის, სფეროსებური 9 ც; თეთრი მინის, წვეთისებური 16 ც; ლურჯი მინის, სფეროსებური 1 ც; ქარვის წრიული მოყვანილობის, დაბრტყელებული 1 ც. მიწები გაბნეული იყო სამარხის დასავლეთ ნაწილში (ტაბ. XV, სურ. 82).

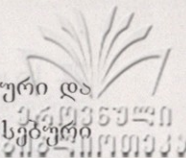
სამარხი № 15 მდებარეობს № 13 სამარხის სამხრეთით 1,3 მ დაშორებით (ტაბ. VI, სურ. 15). სამარხის ჩრდილოეთ გვერდს ზემოდან ფარავდა № 12 სამარხი (ტაბ. VI, სურ. 12, 15). სამარხის კედლები შედგენილია ფიქალის ფილებით. გადახურულია ასეთივე ფილებით. დამხრობილია აღმოსავლეთიდან დასავლეთით. სამარხში დაეკრძალათ ორი მიცვალებული. მამაკაცი ესვენა ზურგზე გაშოტილი, თავით დასავლეთით. მარჯვენა ხელი ედო ტანის გასწვრივ. იდაყვში მოხრილი მარცხენა ხელის მტევანი ედო ბარძაყის ძვლებს შორის. მკერდზე ესვენა მცირეწლოვანი ბავშვი, ზურგზე გაშოტილი, რამდენადმე ჩრდილო-დასავლეთ – სამხრეთ-აღმოსავლეთით დამხრობილი. სამარხში შეინიშნებოდა ნახშირის კვალი. სამარხის ზომები: სიგრძე 1,4 მ, სიგანე 50 სმ, სიმაღლე 40 სმ (ტაბ. VII, სურ. 15).

სამარხში აღმოჩნდა:

1. დანა. რკინის. სიგრძე 15 სმ. აღმოჩნდა მამაკაცის მენჯის ძვალთან, მარცხენა მხარეს (ტაბ. VIII, სურ. 83).
2. დანა. რკინის. შემორჩენილი სიგრძე 8 სმ. აღმოჩნდა მამაკაცის წელის არეში (ტაბ. VIII, სურ. 84).
3. მშვილდსაკინძი. რკინის. ჭვინტიანი. მუხლსახსრიანი. სიგრძე 5 სმ. აღმოჩნდა მამაკაცის წელის არეში (ტაბ. IX, სურ. 85).
4. მშვილდსაკინძი. ბრინჯაოსი. ჭვინტიანი. მუხლსახსრიანი. მშვილდის ზურგი შემკულია ამოღარული ურთიერთგადაამკვეთი

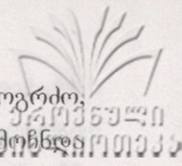

- და პარალელური რელიეფური ხაზებით. სიგრძე 3 სმ. აღმოჩნდა მამაკაცის წელის არეში (ტაბ. IX, სურ. 86).
5. შშილდსაკინძის ნემსი. ბრინჯაოსი. სიგრძე 7,8 სმ. აღმოჩნდა მამაკაცის წელის არეში (ტაბ. IX, სურ. 87).
6. საკიდები (2 ც). ვერცხლის. მორკალური. დამზადებულია მრგვალგანივკვეთიანი მავთულისაგან. შუა ნაწილი შესქელებულია. ბოლოები თანდათან ვიწროვდება. დიამეტრი 1,9 სმ. აღმოჩნდა ბავშვის თავის ქალასთან (ტაბ. XIII, სურ. 88).
7. საკიდები (2 ც). ვერცხლის. ანალოგიურია № 88-ისა. აღმოჩნდა მამაკაცის თავის ქალასთან (ტაბ. XIII, სურ. 89).
8. ნივთი. ვერცხლის. ნახევარსფეროსებური (6 ც). დიამეტრი 5-9 მმ. აღმოჩნდა მამაკაცის თავის ქალასთან (ტაბ. XI, სურ. 90).
9. ბალთა. ვერცხლის. „ნიღბისებური“. სიგრძე 2,5 სმ. აღმოჩნდა მამაკაცის ბარძაყის ძვალთან (ტაბ. X, სურ. 91).
10. ბალთა. ვერცხლის. „ნიღბისებური.“ ქვედა მხრიდან ორი მანჭვალით. სიგრძე 2,4 სმ. აღმოჩნდა მამაკაცის წელის არეში (ტაბ. X, სურ. 92).
11. ბალთა. ვერცხლის. „ნიღბისებური.“ შუაში დაუყვება რელიეფური ხაზი. ორგან გახვრეტილია. ქვედა მხრიდან აქვს მანჭვალი. სიგრძე 1,5 სმ. აღმოჩნდა მამაკაცის ბარძაყის ძვლებს შორის (ტაბ. X, სურ. 93).
12. საკიდი. ბრინჯაოსი. ნუშისებური მოყვანილობის. ყუნწიანი. ინკრუსტირებულია წითელი მინის თვლით. სიგრძე 2,3 სმ. აღმოჩნდა მამაკაცის წელის არეში (ტაბ. XII, სურ. 94).
13. ბალთა. ვერცხლის. სამყურა ბალახის ფორმის. ცენტრი შემკულია კობით. ქვედა მხარეს აქვს ორი მანჭვალი. აღმოჩნდა მამაკაცის მკერდის არეში (ტაბ. X, სურ. 95).

14. „დიადემა“. ბრინჯაოსი. შედგენილია 13 ც ნუშისებური და 9 ც წრიული მოყვანილობის ფირფიტისაგან. ნუშისებური ფირფიტები ყუნწიანია. სიგრძე 3 სმ. წრიული ფირფიტები ორგან გახვრეტილია. დიამეტრი 1,5 სმ. აღმოჩნდა ბავშვის თავის ქალასთან (ტაბ. XII, სურ. 96-97).
15. ფირფიტა. ვერცხლის. ფრინველის სტილიზებული გამოსახულება. შემკულია ამოღარული წრეებით. ფეხთან აქვს ნახვრეტი. სიგრძე 4 სმ. აღმოჩნდა ბავშვის თავის ქალასთან (ტაბ. XII, სურ. 98).
16. ფირფიტები (2 ც). ვერცხლის. დისკოსებური. ცენტრში თვალბუდით, რომელშიც ჩასმულია მოთეთრო გაუმჭვირვალე მინის თვალი. ზედაპირი შემკულია ქვემოდან ამოზნექილი რელიეფური ორნამენტით. დიამეტრი 2,9 სმ. აღმოჩნდა ბავშვის თავის ქალასთან (ტაბ. XII, სურ. 99).
17. საკინძი. რკინის. ნაკლული. შემორჩენილი სიგრძე 5 სმ. აღმოჩნდა ბავშვის თავის ქალასთან (ტაბ. XIII, სურ. 100).
18. საკინძი. ბრინჯაოსი. მთლიანადსხმული. ოვალურთავიანი. ყუნწთან შემოუყვება ორი რელიეფური სარტყელი. სიგრძე 12,2 სმ. აღმოჩნდა ბავშვის თავის ქალასთან (ტაბ. XIII, სურ. 101).
19. საკინძი. ბრინჯაოსი. მთლიანადსხმული. ოვალურთავიანი. ყუნწთან შემოუყვება ორი რელიეფური სარტყელი. სიგრძე 11,1 სმ. აღმოჩნდა ბავშვის თავის ქალასთან (ტაბ. XIII, სურ. 102).
20. საკინძი. ბრინჯაოსი. ანალოგიური. სიგრძე 11,7 სმ. აღმოჩნდა ბავშვის თავის ქალასთან (ტაბ. XIII, სურ. 103).
21. საკინძი. ბრინჯაოსი. ანალოგიური. სიგრძე 7,7 სმ. აღმოჩნდა ბავშვის თავის ქალასთან (ტაბ. XIII, სურ. 104).

22. საკინძი. ბრინჯაოსი. თავი წარმოადგენს ვერცხლის ფუფე ბურთულას. სიგრძე 9 სმ. აღმოჩნდა ბავშვის თავის ქალასთან (ტაბ. XIII, სურ. 105).
23. საკინძი. ბრინჯაოსი. დაბრტყელებულთავიანი. სიგრძე 11,6 სმ. აღმოჩნდა ბავშვის თავის ქალასთან (ტაბ. XIII, სურ. 106).
24. საკინძი. ბრინჯაოსი. დაზიანებული თავით. სიგრძე 12 სმ. აღმოჩნდა ბავშვის თავის ქალასთან (ტაბ. XIII, სურ. 107).
25. საკინძი. ბრინჯაოსი. შემკული სფერული მოყვანილობის ძოწის მიხედვით. სიგრძე 10,5 სმ. აღმოჩნდა ბავშვის თავის ქალასთან (ტაბ. XIII, სურ. 108).
26. ქამარი. ბრინჯაოსი. შედგება 14 სწორკუთხა ფირფიტისაგან, რომელთაც თავსა და ბოლოში აქვთ ოთხ-ოთხი მანჭვალი. ქამრის ერთი ფირფიტა ბოლოვდება მასზე მოძრავად მიერთებული ნახევარწრიულჩარჩოიანი აბზინდით, რომლის ენა ჩარჩოს სივანეზე დიდია. ფირფიტები მანჭვალებით დამაგრებული იყო ტყავის თასმაზე. ფირფიტების საერთო სიგრძე 17 სმ. აღმოჩნდა მამაკაცის წელზე (ტაბ. X, სურ. 109).
27. აბზინდა. ბრინჯაოსი. ორწილადი. ოვალურ ჩარჩოზე მოძრავადაა მიერთებული სწორკუთხა ფირფიტა სამი მანჭვალით. აბზინდის ენა ჩარჩოს სივანის ტოლია. სიგრძე 6,5 სმ. აღმოჩნდა მამაკაცის წელის არეში (ტაბ. X, სურ. 110).
28. აბზინდა. ვერცხლის. B-ს მაგვარი. საქამრე ჩარჩოზე მოძრავადაა მიერთებული მოგრძო, ბოლოგახვრეტილი ფარაკი. აბზინდის ენა ჩარჩოზე რამდენადმე გრძელია. სიგრძე 4 სმ. აღმოჩნდა მამაკაცის წელის არეში (ტაბ. X, სურ. 111).
29. ქამრის დეტალები (2 ც). ბრინჯაოსი. წარმოადგენს რგოლზე ორად გაკეცილ ბოლოგახვრეტილ ვიწრო და გრძელ ფირფიტას. სიგრძე 6,3 სმ. აღმოჩნდა ქამართან (ტაბ. XII, სურ. 112).

30. ქამრის დეტალები (3 ც). ბრინჯაოსი. წარმოადგენს მოგრძობულ ბრტყელ ღეროს. სიგრძე 4,6 სმ; 3,6 სმ; 1,8 სმ. აღმოჩნდა ქამართან (ტაბ. XII, სურ. 113).
31. ქამრის დეტალები. ბრინჯაოსი (3 ც) და ვერცხლის (1 ც). წარმოადგენს სხვადასხვაგვარად გაღუნულ ბრტყელ ღერაკებს. აღმოჩნდა ქამართან (ტაბ. XIII, სურ. 114).
32. ქამრის დეტალები (2 ც). ვერცხლის. წარმოადგენს ბოლომომრგვალებულ ფირფიტას, რომელსაც ერთ მხარეს აქვს ნახვრეტი. სიგრძე 4,8 სმ. აღმოჩნდა ქამართან (ტაბ. XII, სურ. 115).
33. ნივთი. ბრინჯაოსი. ბიკონუსური მოყვანილობის, ღრუ. სიმაღლე 3,5 სმ, დიამეტრი 6 სმ. ტყავის თასმით მიმაგრებული იყო ქამარზე (ტაბ. XII, სურ. 116).
34. ფიბულის ფარაკი (?). დარახტული ცხენის გამოსახულება. ბრინჯაოსი. ქვემოდან შეზნექილი. სიმაღლე 7 სმ. ტყავის თასმით მიმაგრებული იყო ქამარზე (ტაბ. XI, სურ. 117).
35. სარკე. ბრინჯაოსი. შემკულია რელიეფური ორნამენტით. ცენტრში აქვს მცირე ზომის ყუნწი. დიამეტრი 6,5 სმ. აღმოჩნდა ქამართან (ტაბ. XII, სურ. 118).
36. მშვილდსაკინძი. ვერცხლის. მასიური. დამზადებულია ერთიანი ფირფიტისაგან. შუა ნაწილი შემკულია რელიეფური წერტილებით. ორ ადგილას გახვრეტილია. სიგრძე 10,5 სმ. აღმოჩნდა ქამართან (ტაბ. IX, სურ. 119).
37. გემა. მოთეთრო მინის. წრიული მოყვანილობის. მასზე ამოკვეთილია ხარირემის გამოსახულება. დიამეტრი 0,9 სმ. აღმოჩნდა სამარხის ცენტრალურ ნაწილში (ტაბ. XI, სურ. 120).
38. ბეჭედი. ვერცხლის. თვალბუდე, რომელიც პრეპარაციისას დაიშალა, შემკული იყო შავი მინის თვლით. რკალი

მრგვალგანიკვეთიანია. დიამეტრი 2 სმ. აღმოჩნდა მამაკაცის ბარძაყის ძვალთან (ტაბ. XI, სურ. 121).

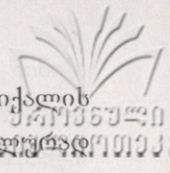
39. ბეჭედი. ბრინჯაოსი. ოვალური ფარაკით. რკალი მრგვალგანიკვეთიანია. დიამეტრი 1,9 სმ. აღმოჩნდა მამაკაცის მენჯის არეში (ტაბ. XI, სურ. 122).

40. ბეჭედი. ბრინჯაოსი. წრიული თვალბუდით, რომელსაც გარედან შემოუყვება საღტე. შავი მინის თვალზე „შტრისული მანერით“ ამოკვეთილია გაურკვეველი გამოსახულება. რკალი მრგვალგანიკვეთიანია. თვალბუდის დიამეტრი 1-1,2 სმ. აღმოჩნდა მამაკაცის ბარძაყის ძვლებს შორის (ტაბ. XI, სურ. 123).

41. ბეჭედი. ვერცხლის. მასიური. ოვალური მოყვანილობის მაღალ თვალბუდეში ჩასმულია სარდერის გემა, რომელზეც ამოკვეთილია მარცხნივ მიმართული ცხოველი კატისებრთა ოჯახიდან. გამოსახულებას თავზე შემოუყვება ფალაური წარწერა „სამართლიანობა.“ რკალი მრგვალგანიკვეთიანია. თვალბუდის სიმაღლე 6 მმ, დიამეტრი 1,1-1,4 სმ, რკალის შიდა დიამეტრი 2,1 სმ. აღმოჩნდა მამაკაცის მენჯის ძვალთან (ტაბ. XI, სურ. 124).

42. მძივები. სარდიონის, სფერული 99 ც; ქარვის, არაწესიერი ფორმის 80 ც; მთის ბროლის, ოვალური 12 ც; მოთეთრო და ღურჯი მინის, წვეთისებური 34 ც; ცისფერი მინის რვა და ათწახნაგა 5 ც; ინკრუსტირებული წვეთისებური მძივი 1 ც; ცისფერი და თეთრი მინის ოვალური და ცილინდრული ფორმის 103 ც; ნიჟარა „კაური“ 3 ც. ნიჟარები პრეპარაციისას დაიშალა. მძივები გაბნეული იყო სამარხის დასავლეთ და ცენტრალურ ნაწილში (ტაბ. XV, სურ. 125).

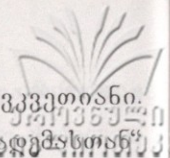
სამარხი № 16 მდებარეობს № 13 სამარხის ჩრდილო-დასავლეთით 1 მ დაშორებით (ტაბ. VI, სურ. 16). სამარხის

გვერდითი კედლები შედგენილია ქვიშაქვისა და ფიქალის ფილების ორი რიგით. თავბოლო კედლები ვერტიკალურად ჩადგმული ფიქალის ფილებია. გადახურულია ასეთივე ფილებით. დამსრობილია აღმოსავლეთიდან დასავლეთით. მიცვალებული ესვენა ზურგზე გაშოტილი, თავით დასავლეთით. ხელები ელაგა ტანის გასწვრივ. მიცვალებულს მარჯვენა ფეხის კიდური გაჭიმული ჰქონდა, მარცხენა – მენჯის არეში მოხრილი. სამარხში შეინიშნებოდა ნახშირის კვალი. სამარხის ზომები: სიგრძე 1,8 მ, სიგანე 60 სმ, სიმაღლე 35 სმ (ტაბ. VII, სურ. 16).

სამარხში აღმოჩნდა:

1. „ღიაღემა“ ბრინჯაოსი. შედგენილი 31 ნუშისებური და 13 წრიული მოყვანილობის ფირფიტისაგან. ნუშისებური ფირფიტები ყუნწიანია. სიგრძე 3 სმ. წრიული ფირფიტები ორ ადგილას გახვრეტილია. დიამეტრი 1,5 სმ. აღმოჩნდა სამარხის სამხრეთ-აღმოსავლეთ ნაწილში. ნივთი ჩადგებული იყო მიცვალებულის ბარძაყის ძვლებთან (ტაბ. XII, სურ. 126-127).
2. მილაკები (2 ც). ბრინჯაოსი. ფირფიტის საშუალებით შეტყუპებული. სიგრძე 8 სმ. აღმოჩნდა „ღიაღემასთან“ (ტაბ. XII, სურ. 128).
3. ქამრის დეტალები (3 ც). ბრინჯაოსი. წარმოადგენენ სხვადასხვაგვარად დაგრეხილ ბრტყელ და ვიწრო ფირფიტებს. აღმოჩნდა „ღიაღემასთან“ (ტაბ. XII, სურ. 129).
4. საკინძი. ბრინჯაოსი. მთლიანადსხმული. ყუნწზე შემოუყვება ორი რელიეფური სარტყელი. შემორჩენილი სიგრძე 3,3 სმ. აღმოჩნდა „ღიაღემასთან“ (ტაბ. XIII, სურ. 130).

5. აბზინდის ენა. ბრინჯაოსი. მრგვალგანივკვეთიანი. მოხრილი წვერით. სიგრძე 3,5 სმ. აღმოჩნდა „დიდუბასთან“ (ტაბ. XIII, სურ. 131).
6. ქამარი. ბრინჯაოსი. შედგება Ж-ს მაგვარი 19 ფირფიტისაგან, რომლებიც შემკულია ამოკაწრული „თევზიფხური“ ორნამენტით. ფირფიტებს აქვთ ტყავზე დასამაგრებელი ორ-ორი მანჭვალბი. ქამარი იკვრებოდა ორწილადი აბზინდით, რომლის ოვალური მოყვანილობის ჩარჩო მოძრავადაა მიერთებული ორად გაკეცილ სწორკუთხა ფარაკზე. აბზინდის ენა მასიური და გრძელია. ქამრის სიგრძე 77 სმ. აღმოჩნდა სამარხის ჩრდილო-აღმოსავლეთ ნაწილში, მიცვალებულის წვივის ძვლებთან (ტაბ. X, სურ. 132).
7. საკიდები (4 ც). ვერცხლის. მორკალური. დამზადებულია მრგვალგანივკვეთიანი მავთულისაგან. შუა ნაწილი შესქელებულია. ბოლოები თანაბრად ვიწროვდება. აღმოჩნდა მიცვალებულის თავის ქალასთან (ტაბ. XIII, სურ. 133).
8. ნახევარსფეროები (9 ც). ვერცხლის. დიამეტრი 6-7 მმ. აღმოჩნდა საკიდებთან ერთად (ტაბ. XI, სურ. 134).
9. მშვილდსაკინძი. ვერცხლის. ბუდეაბმული. მუხლსახსრიანი. მშვილდის ზურგი ორნამენტირებულია. ენა რკინისა ჰქონია. სიგრძე 8 სმ. აღმოჩნდა მიცვალებულის მენჯის ძვალთან (ტაბ. IX, სურ. 135).
10. ბეჭედი. ვერცხლის. წრიული მოყვანილობის თვალბუდეში ჩასმულ სარდიონის გემაზე „შტრიხული მანერით“ ამოკვეთილია მწოლიარე ჩლიქოსანი ცხოველის გამოსახულება. რკალი მრგვალგანივკვეთიანია. თვალბუდის სიმაღლე 0,5 სმ, დიამეტრი 1,1 სმ, რკალის დიამეტრი 1,9 სმ. აღმოჩნდა მიცვალებულის მენჯის ძვალთან (ტაბ. XI, სურ. 136).

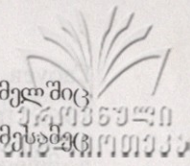
11. მიწვეები. სარდიონის, სფერული 18 ც; მოყვითალო მინის, ცილინდრული 15 ც; ქალცედონის, მრგვალ-ბრტყელი, მასიური 1 ც; ნიჟარა „კაური“ 2 ც. ნიჟარები პრეპარაციისას აღმოჩნდა სამარხის სამხრეთ-აღმოსავლეთ კუთხეში, მიცვალებულის ფეხებთან (ტაბ. XV, სურ. 137).

ცალკეულ სამარხებში გამოვლენილი ნივთების გარდა სამაროვანზე აღმოჩნდა წითლად გამომწვარი, სამტუნა, გოფირებულყელიანი ხელადა. ოვალურგანიკვეთიანი ყური მიერთებული აქვს ყელსა და მხარზე. თიხა წვრილმარცვლოვანია. კეცი გადანატეხში შუქი. ხელადის ზომები: სიმაღლე 23,5 სმ, პირის დიამეტრი 4 სმ, ძირის დიამეტრი 10,5 სმ, კეცის სისქე 4 მმ (ტაბ. XIV, სურ. 138). ხელადა მომდინარეობს ერთ-ერთი დანგრეული სამარხიდან.

§ 2. სამარხთა აღნაგობა და დაკრძალვის წესი. შესწავლილი 16 სამარხიდან ყველა ქვის სამარხია. სამარხთა აღნიშნული სახე ტიპურია ადრე შუა სუკუნეების აღმოსავლეთ საქართველოსათვის. ქვის სამარხები გვხვდება: დარიალის ციხეზე [წითლანაძე 1977:99], მისგან ჩრდილოეთით ორიოდე კმ-ზე მდებარე „გიგის სათიბის“ სამაროვანზე [Рамишвили . . . 1973:75], ფშავში [რჩეულიშვილი 1990:26], უნვალში [ჩიხლაძე 1977:96], ივრის ხეობაში [ჯორბენაძე 1982:44], ქვემო ალევში [აფხაზავა 1988:45], სამთავროში [ტყეშელაშვილი 1956:256], არმაზისხევში [აფაქიძე . . . 1989:135], სანგრისხევში [Такаიшвили 1904:81], ტუიაქოჩორაზე [ნიკოლაიშვილი 1978:157], დიდმის ხეობაში [ნიკოლაიშვილი 1985:92], ბეთანიაში [კიკვიძე, ჭილაშვილი 1961:115], მატანში [Рамишвили 1969:118-121], რუსთავში [ჭილაშვილი 1958:57] და სხვ. ქვის სამარხები ფართოდაა გავრცელებული ჩრდილოეთ კავკასიაშიც [Виноградов 1970:246-249; Салихов 1985:167,168].

კატაკომბებისაგან განსხვავებით მკვლევარები მათ ჩრდილოეთ
კავკასიის ავტოქტონური მოსახლეობის კუთვნილებად
მიიჩნევენ [Виноградов 1970:251; Гмиря 1988:53].

სამარხების გასამართავად გამოყენებულია ფიქალის ფილები, რომლებიც ხევში უხვად მოიპოვება და თითქმის ბოლო დრომდე ძირითად სამშენებლო მასალას წარმოადგენდა როგორც სამარხების, ისე საცხოვრებელი შენობების ასაგებად. შედარებით ნაკლებადაა გამოყენებული ქვიშაქვის ქვები. სამარხები მიცვალებულის ასაკის შესაბამისად სხვადასხვა ზომისაა. მცირეწლოვანთა სამარხების სიგრძე მერყეობს 1,1-1,4 მ შორის. მოზრდილთა სამარხების საშუალო სიგრძე 1,8-2,5 მ. სამარხების ზომების მიხედვით მათ ასაგებად გამოყენებული ქვების რაოდენობაც სხვადასხვაა. თავბოლო კედლების შესაკრავად ძირითადად თითო ვერტიკალურად ჩადგმული ქვაა გამოყენებული. იმ შემთხვევაში თუ თავბოლო ქვების ზომები სამარხის სიმაღლეზე ან სიგანეზე ნაკლები იყო, მათ ზემოდან ან გვერდიდან თითო ქვა ემატებოდა (სამ. №№ 1, 15, 16). გვერდითი კედლების შესადგენად გამოყენებული ქვების რაოდენობაც სამარხების ზომების მიხედვით სხვადასხვაა და მერყეობს ერთიდან ხუთ ქვამდე. თუ გვერდითი კედლების ქვები სამარხის საჭირო სიმაღლეზე დაბალი იყო, მას ზემოდან ეწყობოდა ფილების ერთი ან ორი რიგი (სამ. №№ 8, 10, 11, 15, 16). სამარხების სიგანე დამოკიდებული იყო მიცვალებულის ასაკზე. მოზრდილი მიცვალებულების სამარხების სიგანე მერყეობს 50-70 სმ შორის. მცირეწლოვანი მიცვალებულების სამარხების სიგანეა 40-50 სმ. თუმცა, არის შემთხვევაც, როცა მოზრდილი მიცვალებულის სამარხი საკმაოდ ვიწროა – 45 სმ (სამ. № 4). განივი ზომებით (სიგანე

90 სმ) სხვა სამარხებს შორის გამოირჩევა № 9 სამარხი, რომელშიც თავის დროზე ორი მიცვალებული ესვენა. შემდგომ შესაძლებელია დაუკრძალავთ. გვხვდება ისეთი სამარხიც (№ 15), რომელშიც ორი მიცვალებული ესვენა, მაგრამ სივანით (50 სმ) ეს სამარხი ინდივიდუალური სამარხებისაგან არ გამოირჩევა.

სამარხების სიმაღლე არაა დამოკიდებული მის სიგრძე-სივანეზე. ეს განზომილება ნებისმიერია და მერყეობს 35-60 სმ შორის. სამარხები გადახურულია ქვის ფილებით, რომელთა რაოდენობა მით უფრო მეტია, რაც უფრო დიდია სამარხი. გადახურვის ფილებსა და გვერდით კედლებს შორის დარჩენილი ღიობები შევსებულია წვრილი ფილებით ან გამოლესილია თიხით. სამარხებს თავბოლო და გვერდითი კედლების გასამაგრებლად გარედან, ძირზე შემოუყვება წვრილი ქვები. სამარხების ძირი მოტკეპნილია. ზოგჯერ მოგებულია ფიქალის ფილებით (სამ. №№ 1, 4, 6, 7).

ყველა სამარხი დამხრობილია აღმოსავლეთიდან დასავლეთით. რამდენიმე ოდნავ გადახრილია ჩრდილო-დასავლეთ – სამხრეთ-აღმოსავლეთით (სამ. №№ 6, 7, 8, 10, 11, 14). ამგვარი გადახრები მკვეთრი არაა და დაკავშირებულია მიცვალებულის წელიწადის სხვადასხვა დროს დაკრძალვასთან. ასეთი გადახრები ჩვეულებრივია შუა საუკუნეების სამაროვნებისათვის [აფხაზავა 1988:46].

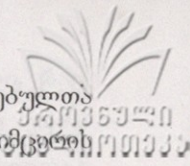
ზოგიერთ სამარხში გამოვლინდა ნახშირის კვალი. ანალოგიური სიტუაცია დასტურდება „გიგიას სათიბის“ სამაროვანზე [Рапишвили. . . 1973:75], ხევსურეთში, ხახმატის სამაროვანზე [რჩეულიშვილი 1990:77] და სხვ. სამარხებში ნახშირის აღმოჩენის ფაქტები მრავლად გვხვდება ჩრდილოეთ კავკასიაშიც [Абрамова 1986:61; Виноградов, Мамаев 1985:5,15,17;

Габуев 1985:199; Марковин 1981:97; Минаева 1960:199; Рунич 1969:110; Семёнов 1952:118]. სამარხებში ნახშირის კვლევის გამოვლენა საფლავის ცეცხლით განწმენდის უძველეს ტრადიციასთანაა დაკავშირებული. ქართული ეთნოგრაფიული მასალების მიხედვით აღნიშნული წესი ემყარებოდა უძველეს რწმენას ცეცხლზე, როგორც ავი სულების საწინააღმდეგო და უწმინდურობისაგან განმწმენდ ძალაზე [ბარდაველიძე 1941:82; გიორგაძე 1987:24; რჩეულიშვილი 1990:77].

სამაროვანზე გვხვდება როგორც ინდივიდუალური, ისე საოჯახო სამარხები. ინდივიდუალურ სამარხთა ჯგუფს მიეკუთვნება 12 სამარხი (№№ 1, 2, 4, 6, 8, 10-14, 16). სამი მიცვალებულია დაკრძალული № 9 სამარხში, № 15-ში – ორი. ვერაფერი ითქმის № 5 სამარხზე, რომლისგან მხოლოდ რამდენიმე ქვაა შემორჩენილი. სამარხებიდან სამი ბავშვისაა (№№ 2, 12, 13). ბავშვებია დაკრძალული მოზრდილებთან ერთად №№ 9, 15 სამარხში.

სამარხთა უმრავლესობაში ჩნდებოდა საკმაოდ ნაზი ქსოვილის ნაშთები, რომლებიც სუდარის ფრაგმენტები უნდა ყოფილიყო. ეტყობა მიცვალებულს სუდარაში ახვევდნენ ან სამარხში ჩასვენების შემდეგ სუდარას ზემოდან აფარებდნენ. მხოლოდ №13 სამარხში აღმოჩნდა უხეშად ნაქსოვი ქსოვილის, საფიქრებელია, სელის ნაშთი.

როგორც აღნიშნეთ, სამარხები დამხრობილია აღმოსავლეთიდან დასავლეთით, მცირეოდენი გადახრებით. მიუხედავად იმისა, შემორჩენილია თუ არა სამარხში ძვლები, ერთი რამ ცხადია, ყველა მიცვალებული დასვენებულია აღმოსავლეთ-დასავლეთ ხაზზე, თავით დასავლეთით. იმ სამარხებში, სადაც ძვლები არ იყო შემორჩენილი, თავსამკაული, მიცვალებულის კბილები თუ თავის ქალის მცირე ფრაგმენტები მხოლოდ სამარხის

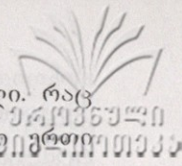

დასავლეთ ნაწილში ჩნდებოდა. სხვა საქმეა მიცვალებულთა პოხის კონკრეტული დეტალების დადგენა, რაც მასალის სიმცირის გამო შეუძლებელია 9 სამარხის (№№ 2, 3, 5-9, 12, 14) მიხედვით.

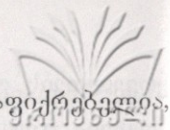
№ 4 სამარხში მიცვალებული ესვენა ზურგზე გაშოტილი, თავით დასავლეთით. ქვედა კიდურები გადაჯვარედინებული ჰქონდა მუხლის არეში (ტაბ. VII, სურ. 4). ამგვარადაა დაკრძალული მიცვალებული № 13 სამარხში (ტაბ. VII, სურ. 13). მიცვალებულის ფეხებგადაჯვარედინებული დაკრძალვის წესი იშვიათად, მაგრამ მაინც გვხვდება აღმოსავლეთ საქართველოს ადრე შუა საუკუნეების სამარხებში. თანაც მათ ფეხები გადაჯვარედინებული აქვთ არა მუხლის, არამედ ტერფის არეში [აფხაზავა 1988:47; ტყეშელაშვილი 1956:260]. ამ პერიოდის სამაროვნებისათვის ძირითადად დამახასიათებელია მიცვალებულის ზურგზე გაშოტვა. აგრეთვე მარჯვენა ან მარცხენა გვერდზე კიდურებმოსხრილი დაკრძალვა. მიცვალებულის მუხლის არეში ფეხებგადაჯვარედინებული დაკრძალვა საკმაოდ ფართოდაა გავრცელებული ჩრდილოეთ კავკასიის სამაროვნებზე [Виноградов, Рунич 1969:118; Кузнецов 1962:14,17, 26; Рунич 1969:110; Смирнов 1952:89]. ფეხებგადაჯვარედინებულ დაკრძალვას სარმატულ-ალანურ ეთნიკურ სამყაროს უკავშირებენ [Ковалевская 1984:79], მაგრამ როგორც ირკვევა, დაკრძალვის ამგვარი წესის ეთნიკურ ერთეულთან დაკავშირება არამართებულია, რადგან დაკრძალვის ეს წესი პროცენტულად უფრო მეტად გვხვდება ჩრდილოეთ კავკასიის ავტოქთონური მოსახლეობის სამარხებში, ვიდრე სარმატულ-ალანურ სამაროვნებზე [Ковалевская 1984:79]. ამრიგად, მიცვალებულის ფეხებგადაჯვარედინებული დაკრძალვა ჩრდილოეთ კავკასიის ადგილობრივი მოსახლეობისთვისაცაა

დამახასიათებელი და მისი მიხედვით მიცვალებულის
ეთნიკური ვინაობის განსაზღვრა ნაკლებ დამაჯერებელია.
თუ ზოგიერთ სამარხში დაკრძალვის პოზის დეტალების
დადგენა ჭირს. დაბეჯითებით შეიძლება ითქვას, რომ №№1, 10,
11, 15, 16 სამარხებში მიცვალებულები დაკრძალული იყო
ქრისტიანული წესით. № 1 სამარხში მიცვალებული ესვენა
ზურგზე გაშოტილი, თავით დასავლეთით. ხელები ელაგა
ტანის გასწვრივ (ტაბ. VII, სურ. 1). № 10 სამარხში გამოვლინდა
მიცვალებულის პარალელურად განლაგებული ქვედა
კიდურები და ეჭვს არ იწვევს, რომ მიცვალებული ესვენა
ზურგზე გაშოტილი, თავით დასავლეთით (ტაბ. VII, სურ. 10).
სამარხეული ინვენტარის განლაგებით ამგვარი სურათი ჩანს
№ 11 სამარხშიც (ტაბ. VII, სურ. 11). სავსებით გარკვეულია
ვითარება №№ 15, 16 სამარხებში, სადაც კარგად დგინდება
დაკრძალვის ქრისტიანული წესი (ტაბ. VII, სურ. 15, 16).

დაკრძალვის ამგვარი პოზა: ზურგზე გაშოტილი, თავით
დასავლეთით, ხელები ტანის გასწვრივ, ჩრდილოეთ კავკასიის
თანადროულ სამაროვნებზეც საკმაოდ მრავლად გვხვდება
[Виноградов 1978:204], თუმცა, იმ პერიოდის ჩრდილოეთ კავკასიაში
ქრისტიანობა ჯერ კიდევ არ (ან ძალზე ნაკლებად) იყო
გავრცელებული. ამიტომ, ზოგიერთი მკვლევარი აღმოსავლეთ
საქართველოს მთიანეთის ადრე შუა საუკუნეების სამაროვნებზე
გამოვლენილ დაკრძალვის ამგვარ წესს ჩრდილოკავკასიურ
გავლენად მიიჩნევს და ქრისტიანობას ნაკლებად უკავშირებს
[Виноградов 1978:204]. ჩრდილოეთ კავკასიის სამაროვნებზე
დაკრძალვის ეს წესი მართლაც ხშირად გვხვდება, მაგრამ არც
თუ იშვიათად, ჩრდილოეთ კავკასიის კატაკომბებსა და ქვის
სამარხებში დაკრძალული ზურგზე გაშოტილი მიცვალებულები

ყოველთვის დასავლეთით არ არიან ორიენტირებული. რაც შეეხება გველეთის სამაროვანს, აქ ყველა სამარხში მიმართულებითაა დამხრობილი, აღმოსავლეთიდან დასავლეთით. სამარხთა დამხრობა და მიცვალებულთა დასავლეთით ორიენტირება ექვემდებარება გარკვეულ კანონზომიერებას, რაც ძნელია ქრისტიანობის გავლენას არ დაუკავშიროთ. მით უმეტეს, რომ იმ დროისათვის ქართლში ოფიციალურად გამოცხადებული ქრისტიანული სარწმუნოება უკვე რამდენიმე საუკუნეს ითვლიდა. ხოლო მთაში ახალი სარწმუნოების დანერგვას პირველი ქრისტიანი მეფეები თავიდანვე აქტიურად ცდილობდნენ. ქართლის სამეფოს მესვეურთათვის მთის მოქცევა ყოველთვის იყო მნიშვნელოვანი პრობლემა, როგორც სამეფოს მთისა და ბარის პოლიტიკური-იდეოლოგიური ერთიანობის საფუძველი. აღმოსავლეთ საქართველოს მთიანეთის გაქრისტიანების პირველ მცდელობას ადგილი ჰქონდა ჯერ კიდევ ქართლში ქრისტიანობის ოფიციალურ რელიგიად გამოცხადების დროს, როცა მირიან მეფის ინიციატივით წობენში მისული წმიდა ნინოსა და მისი თანმხლები ერისთავის წინაშე მოსახლეობის ერთმა ნაწილმა დათმო ძველი კერპები [ქც I:125,126; რამიშვილი 1996:17,18]. ვახტანგ გორგასალის მიერ კავკასიონის მთიანეთის დამორჩილებისათვის ბრძოლას, მთაში (მათ შორის ხევში) ქრისტიანობის ახალი ტალღის გავრცელება უნდა მოჰყოლოდა [რამიშვილი 1996:18]. მართალია, ჯუნშერის თხზულების ჩანართი მხოლოდ ვახტანგ გორგასალის მიერ ხევში საფორტიფიკაციო სისტემის მშენებლობის შესახებ

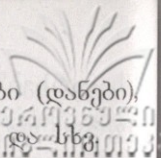
მიგვითითებს [ქც I:156,19-22], მაგრამ ძნელი საფიქრებელია, რომ ქართული ეკლესიის რეფორმატორ მეფეს უფრო ადრეობდა დაეტოვებინა ხევის მოსახლეობის სარწმუნოებრივი პრობლემები. საეკლესიო ტრადიციის თანახმად VI ს. აღმოსავლეთ საქართველოს მთიანეთში ქრისტიანობას ქადაგებს ისე წილკნელი [ქსმ 1970:558], რომლის მოღვაწეობას უკვალოდ არ უნდა ჩაველო. ბუნებრივია, რომ ხევი, როგორც ქართლის სამეფოს განუყოფელი ნაწილი, პოლიტიკური, ეკონომიკური თუ სტრატეგიული თვალსაზრისით უმნიშვნელოვანესი „ქვეყანა“, ამ პროცესების მიღმა ვერ დარჩებოდა. რა თქმა უნდა, იმ პერიოდის ქართლის ბარსა და მთიანეთში ქრისტიანობის გავრცელების მასშტაბები რადიკალურად განსხვავებულია, მაგრამ VI-VII ს.ს. ხევის მოსახლეობის გარკვეული ნაწილი რომ ქრისტიანული სარწმუნოების მიმდევარია, ამაზე მეტყველებს გველეთის სამაროვანზე მიცვალებულთა დაკრძალვა ქრისტიანული წესით. გველეთის სამაროვანზე თვალში საცემია სამარხების უხვინვენტარიანობა, რაც სამაროვანს თითქოს უფრო წარმართულ იერს აძლევს, მაგრამ გასათვალისწინებელია, რომ ბართან შედარებით მთაში მიცვალებულისათვის ნივთების ჩატანების ადათი შემორჩა საკმაოდ დიდხანს, ვიდრე ქრისტიანულმა რელიგიამ იქ საბოლოოდ და მტკიცედ არ მოიკიდა ფეხი. თუმცა, ქრისტიანობამ მაინც ვერ შეძლო ბოლომდე აღმოეფხვრა ეს ტრადიცია. მთელ რიგ ძეგლებზე მიცვალებულისათვის ნივთების ჩატანების წესი შემდგომშიც შემორჩა (რუსთავი, გავაზი, ჟინვალი, ხახმატი და სხვ.). ასე, რომ სამარხთა უხვინვენტარიანობა ყოველთვის ვერ წყვეტს საკითხს მასში დაკრძალულთა სარწმუნოებრივი კუთვნილების შესახებ.

სამარხებში გამოვლენილი ნახშირის კვალიც თითქოს უფრო დაკრძალულთა წარმართულ სარწმუნოებაზე მიგვანიშნებს, მაგრამ საფლავის განწმენდის ეს უძველესი წესი შუა საუკუნეებშიც დიდხანსაა შემორჩენილი. მაგ. სოფ. ტყარშეტის ეკლესიებთან გათხრილ სამარხებში, რომლებიც უეჭველად ქრისტიან მიცვალებულებს ეკუთვნოდათ, აღმოჩნდა ნახშირის კვალი [რამიშვილი . . . 1974:72,73]. ჩანს, მიცვალებულთა რელიგიური მრწამსის განსაზღვრისათვის არც სამარხებში ნახშირის კვალის გამოვლენას უნდა მიენიჭოს გადამწყვეტი მნიშვნელობა.

რამდენიმე სამარხში შეინიშნება მიცვალებულისათვის შეგნებულად დაზიანებული ნივთების ჩატანება. №№ 4, 9, 11 სამარხებში აღმოჩენილი დანები წინასწარ გატეხილია და მათი მხოლოდ ფრაგმენტებია მიკვლეული. მიცვალებულისათვის დაზიანებული ნივთების ჩატანება უფრო ადრეულ ხანებშიც შეიმჩნევა (ვარსიმაანთკარის, ბაზალეთისა და სხვ. სამაროვნები) [წითლანაძე 1983:65]. ქრისტიანულ სამაროვნებზე დაფიქსირებული მსგავსი ფაქტები „წარმართობის“ გამოვლენადაა მიჩნეული [აფხაზავა 1988:51].

საინტერესოა, რომ მიცვალებულისათვის ნივთების საკუთრივ სამარხში ჩატანების გარდა, წესად ჰქონიათ საიქიო ცხოვრებაში გასატანებელი ნივთების სამარხის სახურავზე დალაგებაც. მაგ. №№ 6, 12 სამარხების სახურავზე აღმოჩნდა რკინის შუბები, № 13 სამარხზე – ხელადა.

§ 3. ნივთიერი მასალა. სამაროვნის ნივთიერი მასალა მრავალრიცხოვანი და მრავალფეროვანია. მასალის უდიდესი ნაწილი სამკაულები და ტანსაცმელთან დაკავშირებული ნივთებია. გარდა ამისა, სამარხებში გვხვდება: საბრძოლო იარაღი,

საოჯახო-საყოფაცხოვრებო დანიშნულების ნიუთები (დანები),
კერამიკული ნაწარმი, ლითონის ჭურჭელი, მონეტა და სხვა.

შუბისპირები. საბრძოლო იარაღი წამოდგენილია რკინის სამი ცალი შუბისპირით (ტაბ. VIII, სურ. 24, სამ. №6; სურ. 43, სამ. №10; სურ. 51, სამ. №12). ორი იმდენად დაუნგულია, რომ მათი მხოლოდ მასრებია შემორჩენილი. შედარებით უკეთაა დაცული ერთი ეგზემპლარი, რომელიც ხასიათდება მოკლე ფრთებით, დაბალი ქელითა და გრძელი მასრით (ტაბ. VIII, სურ. 24). საკუთრივ სამარხში ერთი შუბია გამოვლენილი (ტაბ. VIII, სურ. 43). დანარჩენები აღმოჩნდა სამარხის სახურავზე. მიცვალებულისათვის შუბის ჩატანების ფაქტები ხშირია ჩრდილოეთ კავკასიის სამაროვნებზე [Абрамова 1986:სურ. 55; Виноградов 1970:სურ.3,16; Салихов 1985:სურ. IV,4]. ამ მხრივ გამონაკლისი არც აღმოსავლეთ საქართველოს მთიანეთის ადრე შუა საუკუნეების სამაროვნებია [ჩიხლაძე 1999:12].

დანები. სამაროვანზე აღმოჩნდა რკინის 12 დანა და დანის ფრაგმენტი (ტაბ. VIII, სურ. 1, სამ. № 1; სურ. 21, 22, სამ. № 4; სურ. 33, სამ. № 8; სურ. 40, სამ. № 9; სურ. 49, სამ. № 11; სურ. 58, 59, 63, სამ. № 13; სურ. 81, სამ. № 14; სურ. 83, 84, სამ. № 15). ისინი ძირითადად გამოვლინდა მიცვალებულების წელის არეში. დანები სწორტანიანია, ხის ტარებით. რაზეც მეტყველებს სატარეზე შემორჩენილი ხის ნაშთები. გვხვდება როგორც ცალპირლესული, ისე ორპირლესული ეგზემპლარები. ზოგიერთ სამარხში ორი-სამი დანაა აღმოჩენილი (სამ. №№ 4, 13, 15). დანების სიგრძე მერყეობს 8-16,5 სმ შორის. მიცვალებულისათვის დანის ჩატანების წესი ფართოდ იყო გავრცელებული აღმოსავლეთ საქართველოსა და ჩრდილოეთ კავკასიის ადრე შუა საუკუნეების სამაროვნებზე [აფხაზავა 1979:ტაბ. XXX, 39, 57, XXXI, 19; ჯორბენაძე 1982:61; Абрамова

1986:სურ.1,20; Багаев, Виноградов 1972:სურ.1,25; Мамаев
1986:სურ.7,2-4].

მონეტა. სამაროვანზე გამოვლინდა ვერცხლის ერთი სასანური მონეტა, მოჭრილი ხორასანში 529 წ. კავადის (488-531 წ.წ.) სახელით (ტაბ. IX, სურ. 73, სამ. №13). ჩვენში აღმოჩენილი სასანური მონეტების დიდი უმრავლესობა კავადისაა და როგორც ფიქრობენ, იბერია-ირანის ინტენსიური სავაჭრო-ეკონომიკური ურთიერთობები სწორედ კავადის ზეობის დროს უნდა დაწყებულიყო [Джалагания 1979:29].⁴ ხევი მასზე გამავალი მაგისტრალის წყალობით, რომელზეც VI ს. 30-იანი წლებიდან ირანელები ამყარებენ კონტროლს [მოქცევაი 1963:95], აქტიურად უნდა ჩაბმულიყო ამ ურთიერთობაში, რასაც მონეტასთან ერთად ადასტურებს იქ აღმოჩენილი ირანული წარმოშობის სხვა ნივთებიც (გემები).

მშვილდსაკინძები. მათში ოთხი ტიპი გამოიყოფა. 17 ერთეულიდან 13 რკინისაა, 3 ვერცხლის, 1 ბრინჯაოსი.

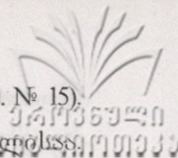
I. ვერცხლის მშვილდსაკინძი, რომლის ზურგიც შედგება ერთი ნახევარწრიული და მეორე მოგრძო ფირფიტისაგან. მოგრძო ფირფიტას აქვს ნემსის დასამაგრებელი ორი ნახვრეტი (ტაბ. IX, სურ. 119, სამ. № 15). მშვილდსაკინძს დაკარგული ჰქონდა თავდაპირველი დანიშნულება. ის ტყავის თასმით მიმაგრებული იყო ბრინჯაოს ქამარზე, როგორც საკიდი აშუღეტი. მსგავსი ორფირფიტიანი მშვილდსაკინძები ჩრდილოეთ კავკასიაში უკვე IV ს. მიწურულიდან ჩნდება და თითქმის VII ს. ბოლო - VIII ს. დასაწყისამდე არსებობენ [Амброз 1966:76-96; Ковалевская 1981:ტაბ.62,16,48,49,93; МАК 1888:ტაბ.XIII,13; 1900:ტაბ.LXXXI,5,10; Рунич 1976:266; Смирнов 1951:155]. მსგავსი

⁴ მონეტა განსაზღვრა ისტ. მეცნ. დოქტორმა ირ. ჯალაღანიამ.

მშვილდსაკინძები განსაკუთრებით მრავლად აღმოჩენილი
ევროპაში [Амброз 1966:82; 1971:სურ.3,1,2]. აღმოჩენილი
საქართველოს ადრე შუა საუკუნეების კომპლექსებისათვის
ამგვარი ნივთები არაა დამახასიათებელი. გველეთის
მშვილდსაკინძი დარიალის ხეობაში ჩრდილოკავკასიის გზით
უნდა იყოს მოხვედრილი. თანმხლები სამარხეული ინვენტარის
მიხედვით ის შეიძლება დათარიღდეს VI ს. მიწურულითა და
VII ს. პირველი ნახევრით.

II. ბუდეაბმული მუხლსახსრიანი ბიმეტალური მშვილდსაკინძი.
ვერცხლის ფართო მშვილდი ბუდის ასაბმელთან ჩახრილია.
მშვილდის ზურგი ორნამენტირებულია. ბუდის ბოლო
მშვილდზე ხვითაა დამაგრებული. მუხლთან აქვს გრძელი
ღერძი, რომელზეც ხვიების იმიტაციაა წარმოდგენილი. ნემსი
რკინისა ჰქონია (ტაბ. IX, სურ. 135, სამ. № 16). ქართლში
ბუდეაბმული მშვილდსაკინძები მრავლად აღმოჩენილი
[აფხაზავა 1979:8-18], მაგრამ გველეთის ეგზემპლარს მათში
მეტნაკლებად მსგავსი პარალელი არ ეძებნება. აბმული ბუდის
მიხედვით გველეთის მშვილდსაკინძი შესაძლოა რამდენადმე
ადრეულ ნიმუშად ჩაგვეთვალა, მაგრამ თანმხლები
სამარხეული ინვენტარი: ბრინჯაოს მთლიანადსხმული საკინძი
(ტაბ. XIII, სურ. 130); გემა, რომლის გამოსახულება
შესრულებულია „შტრიხული მანერით“ (ტაბ. XI, სურ. 136)
მშვილდსაკინძს VI-VII ს.ს. ათარიღებს. უფრო კონკრეტულად,
მშვილდსაკინძის სამარხში მოხვედრის თარიღად VI ს.
მიწურული ან VII ს. დასაწყისი მიგვაჩნია.

III. ჭვინტიანი, მუხლსახსრიანი მშვილდსაკინძები 7 ერთეულია.
მათგან 5 რკინისაა (ტაბ. IX, სურ. 11, სამ. № 3; სურ. 52, სამ. №
12; სურ. 61, 62, სამ. № 13; სურ. 85, სამ. № 15), 1 ვერცხლის (ტაბ.

IX, სურ. 28, სამ. № 6), 1 ბრინჯაოსი (ტაბ. IX, სურ. 86, სამ. № 15).
 ყველა მათგანის მშვილდი დაბალი და საშუალო სიმაღლისაა.
 შედარებით მაღალია № 15 სამარხის რკინის მშვილდსაკინძის
 მშვილდი (ტაბ. IX, სურ. 85). მშვილდსაკინძები მუხლსახსრიანია.
 ვერცხლის ჭვინტიან მშვილდსაკინძს ნემსი რკინისა ჰქონია
 (ტაბ. IX, სურ. 28). ჭვინტი ყოველთვის გამოსახულია ბუდის
 აპრეხილი წვერით (ბურთულწვერიანი ეგზემპლარები არ
 აღმოჩენილა). ორნამენტირებული მხოლოდ ბრინჯაოს
 მშვილდსაკინძია, რომლის მშვილდის ზურგზე გამოყვანილია
 ამოღარული ურთიერთგადამკვეთი და პარალელური რელიეფური
 ხაზები (ტაბ. IX, სურ. 86). ჭვინტიანი მუხლზამბარიანი
 მშვილდსაკინძები ძირითადად VI-VII ს.ს. მიჯნაზე გავრცელდა
 ჩრდილოეთ კავკასიიდან ქართლში და აქ მალე დაუწყიათ
 კეთება მათი მუხლსახსრიანი ვარიანტისა, რომელიც თავის
 მხრივ ძირითადად ქართლისათვის ჩანს დამახასიათებელი
 [აფხაზავა 1979:21]. ჩრდილოეთ კავკასიაში აღმოჩენილი
 ჭვინტიანი მშვილდსაკინძების გარკვეული სახეობა (ნ.
 აფხაზავას კლასიფიკაციით II ჯგუფის, II სერიის, I-II ვარიანტი)
 აღმოსავლურ ქართული „ექსპორტის“ საგანი უნდა იყოს
 [აფხაზავა 1979:25]. გველეთის ჭვინტიანი მშვილდსაკინძები
 თარიღდება VI ს. მიწურული - VII ს.

IV. ბუდეშლიანი, მუხლსახსრიანი მშვილდსაკინძები რკინისაა
 (ტაბ. IX, სურ. 3, 4, სამ. № 1; სურ. 18, სამ. № 4; სურ. 32, სამ. № 8; სურ.
 48, სამ. № 11; სურ. 60, სამ. № 13). მუხლსახსრიანებია №№ 2, 14
 სამარხებში აღმოჩენილი რკინის მშვილდსაკინძები (ტაბ. IX,
 სურ. 7; სურ. 80), მაგრამ ფრაგმენტულობის გამო ძნელია მათი
 მიკუთვნება ჭვინტიანი ან ბუდეშლიანი ეგზემპლარისადმი.
 № 13 სამარხში ერთად გამოვლინდა ჭვინტიანი (ტაბ. IX, სურ. 61,

62) და ბუდეშთლიანი (ტაბ. IX, სურ. 60) მშვილდსაკინძები. ბუდეშთლიანი, მუხლსახსრიანი მშვილდსაკინძები (ცნობილია სამთავროდან, ქვემო ალვეიდან და სხვ. [აფხაზავა 1979:ტაბ. XXIII, 16-19, 44, 45; 1988:60]. სამარხეული ინვენტარის მიხედვით (ბრინჯაოს აბზინდა, ტაბ. X, სურ. 70) № 13 სამარხის ბუდეშთლიანი მშვილდსაკინძი VI ს. მიწურულითა და VII ს. დასაწყისით თარიღდება. თანმხლები მასალები (B-ს მაგვარი აბზინდა, სამ. № 1, ტაბ. X, სურ. 5; რომბისებურთვალბუდიანი ბეჭედი, სამ. № 4, ტაბ. XI, სურ. 16; „ნიღბისებური“ ბალთა, სამ. № 4, ტაბ. X, სურ. 17; ბრინჯაოს მასიური აბზინდა, სამ. № 8, ტაბ. X, სურ. 31; ქედშესქელებული სამაჯურები, სამ. № 11, ტაბ. X, სურ. 45, 46) №№ 1, 4, 8, 11 სამარხებიდან მომდინარე რკინის ბუდეშთლიან მუხლსახსრიან მშვილდსაკინძებს მიაკუთვნებს VII ს.

აბზინდები. სამაროვანზე აღმოჩენილია 9 აბზინდა. მათში ხუთი ტიპი გამოიყოფა. აბზინდებიდან 1 რკინისაა, დანარჩენი ბრინჯაოსი. ორი გამოვლენილია ქამართან ერთად (ტაბ. X, სურ. 109; სურ. 132). გვხვდება როგორც ერთწილადი, ისე ორწილადი აბზინდები. № 16 სამარხში აღმოჩენილი ბრინჯაოს ერთ-ერთი აბზინდის მხოლოდ ენაა შემორჩენილი და მისი მიკუთვნება რომელიმე ჯგუფისადმი ჭირს (ტაბ. XIII, სურ. 131).

I. ბრინჯაოს აბზინდის სწორკუთხა ჩარჩოზე უძრავადაა მიერთებული ფარაკი. ენა ჩარჩოზე გადადის (ტაბ. X, სურ. 70, სამ. № 13). ანალოგიური ფორმის აბზინდები აღმოჩენილია: ურბნისში, სანთაში, სამთავროზე [აფხაზავა 1979:47], ჩმიში [Деопик 1963:129, სურ. 1, 19]. მსგავსი აბზინდები ცნობილია ჩრდილოეთ კავკასიიდან, ყირიმიდან და ევრაზიის სხვა ოლქებიდან [Ковалевская 1979:45, ტაბ. XXI; Минаева 1960:201; Рунин 1968:სურ. 3, 15; 1975:სურ. 3, 23]. „მოკრაია ბალკას“ (ქ. კისლოვოდსკთან)

სამაროვნის მასალების მიხედვით, აღნიშნული ჯგუფის აბზინდები VI ს. მეორე ნახევრითა და VII ს. მიწურულით თარიღდება [Афанасев 1980:50, სურ. 3, 5-8]. ჩიში აღმოჩენილი ამგვარი აბზინდები მიეკუთვნება VI ს. მიწურულსა და VII ს. დასაწყისს [Деоник 1963:129]. ძირითადად ასეთი თარიღია გაზიარებული აღმოსავლეთ საქართველოს ადრე შუა საუკუნეების კომპლექსებში გამოვლენილი ანალოგიური აბზინდებისათვის [აფხაზავა 1979:47].

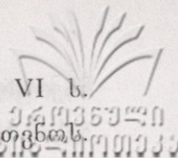
II. ბრინჯაოს მრგვალგანივკვეთიან, ნახევარწრიულჩარჩოიან აბზინდაზე მოძრავადაა მიერთებული სწორკუთხა ფარაკი. ენა ჩარჩოზე დიდია. აბზინდა წარმოდგენილია ქამრით. ქამარი შედგება ბრინჯაოს 14 სწორკუთხა ფირფიტისაგან, რომელსაც თავსა და ბოლოში აქვს ტყავის თასმაზე მისამაგრებელი ოთხ-ოთხი მანჭვალი. ფირფიტები ცენტრში გახვრეტილია (ტაბ. X, სურ. 109, სამ. № 15). ორ მათგანზე შემორჩენილია ქვემოდან მიმაგრებული ბრინჯაოს რგოლები.⁵ მსგავსი ფორმის აბზინდები ჩვენში უკვე IV ს. ბოლოდან ვრცელდება [აფხაზავა 1979:45]. ჩრდილოეთ კავკასიაში ამგვარ აბზინდებს VI ს. მეორე ნახევარსა და VII ს. დასაწყისს მიაკუთვნებენ [Афанасев 1980:150]. გველეთის ქამრიანი აბზინდისათვის ეს თარიღი მისაღები ჩანს. უფრო მართებული იქნებოდა იგი VI ს. მიწურულითა და VII ს. პირველი ნახევრით დაგვეთარიღებინა. მსგავსი ფორმის საქამრე ფირფიტა აღმოჩენილია ნეძიხის (ფშავის არაგვის ხეობა) სამაროვანზე⁶ გველეთის ქამარი უნდა დაუკავშიროთ იმ წრის ნივთებს, რომელთაც ქართულ სამყაროში, უფრო კონკრეტულად

⁵რგოლებზე ტყავის თასით ჩამოკიდებული იყო სხვადასხვა ნივთები: ბრინჯაოს ბიკონუსური ნივთი (ტაბ. XII, სურ. 116), ბრინჯაოს ცხენი (ტაბ. XI, სურ. 117), ვერცხლის ფიბულა (ტაბ. IX, სურ. 119).

⁶ნეძიხის მასალების შესახებ თავის დროზე ცნობა მოგვაწოდა არქეოლოგმა ც. რობაქიძემ.

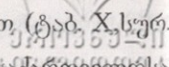
არაგვი-თერგის ხეობის რომელიმე საწარმოო ცენტრში ამზადდებდნენ. ამ აზრს ის გარემოებაც ადასტურებს, რომ რეკონსტრუქციის აბზინდის, ისე საქამრე ფირფიტების ფორმა ქართლში ადრიდანვე (IV ს.) იყო ცნობილი [ჩიხლაძე 1999:16], ხოლო ამგვარ საქამრე ფირფიტებს ჩრდილოეთ კავკასიის VI-VII ს.ს. კომპლექსებში პარალელი არ მოეძებნება.

III. ოვალურჩარჩოიანი აბზინდები რკინისა და ბრინჯაოსია. რკინის აბზინდა ერთწილადია. ჩარჩოს ოვალის მიმართულების მიხედვით იგი განივოვალურჩარჩოიანია. ჩარჩო მრგვალგანიკვეთიანია. ენა ჩარჩოზე გადადის (ტაბ. X, სურ. 19, სამ. №4). ორი აბზინდა ბრინჯაოსია. ისინი გრძივოვალურჩარჩოიანებია, ორწილადი. მრგვალგანიკვეთიან ოვალურ ჩარჩოზე მოძრავადაა მიერთებული სწორკუთხა ფარაკი სამი მანჭვალით. აბზინდის ენა ჩარჩოს სივანის ტოლია (ტაბ. X, სურ. 110, სამ. № 15). მეორე აბზინდის მრგვალგანიკვეთიან, ოვალურ ჩარჩოზე მოძრავადაა მიერთებული ორად გაკეცილი სწორკუთხა ფარაკი. აბზინდის ენა მასიური და გრძელია. აბზინდა ქამრითაა წარმოდგენილი. ქამარი შედგება Ж-ს მაგვარი 19 ფირფიტისაგან, რომლებიც შემკულია ამოღარული „თევზიფხური“ ორნამენტით. ფირფიტებს აქვთ ტყავის თასმაზე დასამაგრებელი ორ-ორი მანჭვალე (ტაბ. X, სურ. 132, სამ. № 16). ჩვენში ოვალურჩარჩოიანი აბზინდები საკმაოდ ადრე ჩნდება და ისინი გვხვდება VII ს. სამარხეულ კომპლექსებშიც [აფხაზავა 1979:54]. ოვალურჩარჩოიანი აბზინდები მრავლადაა ცნობილი ჩრდილოეთ კავკასიის VI-VII ს.ს. სამარხებიდანაც. ისინი იქ გვიანობამდე აგრძელებენ არსებობას და VIII-IX ს.ს. სამარხებშიც იხევენ თავს [Афанасев 1980:141; Деопик 1963:125]. რკინის აბზინდა ზოგადად

VII ს, ბრინჯაოს აბზინდები და ქამარი კი უფრო VI ს. მიწურულსა და VII ს. პირველ ნახევარს უნდა მიეკუთვნებოდეს. ინტერესს იწვევს № 16 სამარხის ქამარი (ტაბ. X, სურ. 132). ანალოგიური საქამრე ფირფიტა აღმოჩენილია არაგვის ხეობაში, სოფ. ჩინთის VI-VIII ს.ს. ქვის საშარხში [Рамишвили... 1987:88]. ამგვარი ფირფიტებით შედგენილი ბრინჯაოს ორი ქამარი გამოვლინდა ნეძიხის VI ს. ქვის სამარხებში. იმავე სამაროვნის დანგრეული სამარხებიდან მომდინარეობს ბრინჯაოს 5 ცალი საქამრე ფირფიტა. ანალოგიური საქამრე ფირფიტები ჩმის სამაროვანზე აღმოჩენილია XII კატაკომბაში ხოსრო I-ის (531-579 წ.წ.) მონეტასთან ერთად [Амროз 1980:16]. დაახლოებით მსგავსი ფორმის ფირფიტები ცნობილია ჩრდილოეთის შორეული ოლქებიდანაც (ურალი, კამისპირეთი), სადაც ისინი ძირითადად VII-VIII ს.ს. თარიღდება [Амროз 1980:16; Генинг 1979:101; Голдина 1979:83; Савельева 1979:96]. ა. ამბროზი ბირსკისა და ჩმის მასალების შედარებისას მართებულად შენიშნავდა, რომ ამგვარი საქამრე ფირფიტების ჩრდილოური ვარიანტები მნიშვნელოვნად განსხვავდება სამხრეთულებისაგან. უკანასკნელნი გაცილებით ფართო და ბრტყელებია [Амროз 1980:16]. უეჭველია, რომ Ж-ს მაგვარი საქამრე ფირფიტების სამხრეთული ვარიანტები სხვა საწარმოო ცენტრში (თუ ცენტრებში) მზადდებოდა. არაგვი-თერგის ხეობაში (ჩინთი, ნეძიხი, გველეთი, ჩმი) აღმოჩენილი ამგვარი ფირფიტების სიმრავლე მიუთითებს, რომ მათი წარმოების ერთ-ერთი ცენტრი სწორედ არაგვი-თერგის ხეობაშია საძებნი.

IV. ბრინჯაოს ორ აბზინდას აქვს B-ს მაგვარი საქამრე ჩარჩო. ერთი მათგანის ჩარჩოზე მოძრავადაა მიერთებული მოგრძო და ვიწრო ბოლოგახვრეტილი ფარაკი (ტაბ. X, სურ. 111, სამ. № 15). მეორეს სწორკუთხა ფირფიტა უძრავად ებმის ჩარჩოს. ენა

ინკრუსტირებულია წითელი ფერის მინის თვლით (ტაბ. X, სურ. 5, სამ. № 1). B-ს მაგვარი აბზინდები აღმოსავლეთ საქართველოსა და მის ფარგლებს გარეთ უკვე IV-V ს.ს. ცნობილი [აფხაზავა 1979:45; Деоник 1963:129]. განსაკუთრებით ფართოდ ვრცელდება ისინი VI-VII ს.ს. ყირიმში, ჩრდილოეთ კავკასიაში, სამხრეთ რუსეთში, კამისპირეთსა და დასავლეთ ევროპაში [Деоник 1963:129]. B-ს მაგვარი აბზინდები აღმოსავლეთ საქართველოს VI-VII ს.ს. სამარხეულ კომპლექსებშიცაა აღმოჩენილი [აფხაზავა 1979:48]. განსხვავება ადრეულ (IV-V ს.ს.) და მოგვიანო ხანის (VI-VII ს.ს.) საქამრე ჩარჩოებს შორის ისაა, რომ ადრეულებს აქვთ ბრტყელი ჩარჩოები, VI-VII ს.ს. საქამრე ჩარჩოები კი რელიეფურია [აფხაზავა 1979:45]. გველეთის B-ს მაგვარი აბზინდებისთვისაც რელიეფური ჩარჩოებია დამახასიათებელი. № 15 სამარხის აბზინდა უფრო VI ს. მიწურულსა და VII ს. პირველ ნახევარს უნდა მიეკუთვნოს (ტაბ. X, სურ. 111). № 1 სამარხის ინკრუსტირებული აბზინდა კი VII ს. შეიძლება დათარიღდეს (ტაბ. X, სურ. 5).

V. ბრინჯაოს ორწილადი მასიური აბზინდის მრგვალგანიკვეთიანი ოვალური ჩარჩო და ენა შემკულია ბურცობებით. კვადრატული მოყვანილობის ორნამენტირებული ფარაკი მოძრავადაა მიერთებული ჩარჩოზე (ტაბ. X, სურ. 31, სამ. №8). გველეთის აბზინდის მსგავსია სოფ. იარაჯულების ადრე შუა საუკუნეების დანგრეული სამარხიდან მომდინარე ბრინჯაოს აბზინდის ფრაგმენტი [ჯორბენაძე 1982:ტაბ. XX, 2174]. გველეთის აბზინდა თითქმის ზედმიწევნით იმეორებს არმაზისხევში „ტყის უბანზე“ აღმოჩენილ აბზინდას, რომელიც VII ს. თარიღდება [აფხაზავა 1979:55]. ამავე პერიოდს მიეკუთვნება გველეთის ევ. ზემპლარიც.

ბალთები. მათში ოთხი ტიპი გამოიყოფა. 7 ბალტიდან 3 ბრინჯაოსია, 4 ვერცხლის. ქვედა მხრიდან ყველა მანჭვალეა.

I. „ნიღბისებური“ ბალთებიდან 3 ვერცხლისაა, 1 ბრინჯაოსი. ისინი განეკუთვნება ნახევარწრიული ფორმის ბალტებს. 3 მათგანი თითქმის იმეორებს ერთმანეთს. განსხვავება მხოლოდ ზომებსა და მასალაშია (ტაბ. X, სურ. 17, სამ. № 4; სურ. 91, 92, სამ. № 15). ანალოგიური ბალთები ცნობილია სამთავროდან, ურბნისიდან, ქვემო ალკვიდან [აფხაზავა 1979:49; 1988:ტაბ.XIII,3]. მრავლადაა ისინი აღმოჩენილი ჩრდილოეთ კავკასიასა და აღმოსავლეთ ევროპაში [Амброз 1971:სურ.5,46,47; Дмитриев 1982:სურ.12,37; Ковалевская 1981:სურ.61,1,2,3; Рунич 1975:სურ.4,55].

„ნიღბისებური“ ბალტების გენეზისის შესახებ არსებობს სხვადასხვა აზრი. ზოგიერთ მკვლევარს მიაჩნია, რომ ისინი VI ს. ბოლოსა და VII ს. დასაწყისში გაჩნდნენ კავკასიასა და ყირიმში. აქედან კი სწრაფად გავრცელდნენ ვოლგაზე, ბაშკირეთში, დნეპრზე და დონზე. სხვები მათ VII ს. დასაწყისში დუნაიზე, ბიზანტიური პროვინციების მახლობლად გაჩენილად მიიჩნევენ [აფხაზავა 1979:50; ლიტ. იხ. იქვე]. ჩვენში აღმოჩენილი ამგვარი ბალტები VI ს. მიწურულითა და VII ს. პირველი ნახევრით თარიღდება [აფხაზავა 1979:127; 1988:125]. ამავე ქრონოლოგიურ ჩარჩოებში ექცევა გველეთის „ნიღბისებური“ ბალტებიც.

„ნიღბისებურ“ ბალტებში ცალკე შეიძლება გამოიყოს ვერცხლის ბალთა, რომელიც ორი ნახვრეტითა და ქვემოდან ამოზნექილი რელიეფური ხაზითაა შემკული (ტაბ. X, სურ. 93, სამ. № 15). იგი

ვერცხლის ორ დანარჩენ „ნიღბისებურ“ ბალთასთანაა აღმოჩენილი და მათი თანადროულია.

II. სამყურა ბალახის ფორმის ვერცხლის ბალთა. (ტაბ. X, სურ. 95, სამ. № 15). დაახლოებით მსგავსი ფორმის ბალთები ცნობილია შიდა ქართლიდან [აფხაზავა 1979:ტაბ. XXIX, 3], ჩრდილოეთ კავკასიიდან [Мамаев 1986:სურ. 5, 31; Рунич 1975:სურ. 4, 7]. ბალთა აღმოჩნდა № 15 სამარხში VI ს. მიწურულთა და VII ს. პირველი ნახევრით დათარიღებულ ვერცხლის „ნიღბისებურ“ ბალთებთან ერთად.

III. ასომთავრული „Ō“-ს მაგვარი ბრინჯაოს ბალთა (ტაბ. X, სურ. 9, სამ. № 3). ანალოგიური ბალთები ცნობილია: სამთავროდან, არმაზის ხევიდან, ქვემო ალევიდან [აფხაზავა 1979:ტაბ. XXVIII, 10, XXXII, 46; 1988:ტაბ. XIII, 2], ნოქალაქევიდან [Леквинадзе, Хведелидзе 1981:145]. მრავლადაა ისინი აღმოჩენილი ჩრდილოეთ კავკასიასა და აღმოსავლეთ ევროპაში [Амброз 1971:სურ. 5, 15, 22, 31, 38, 41; Дмитриев 1982:სურ. 12, 30, 39, 41; Мамаев 1986:სურ. 61].

IV. „შეისრულწვერიანი“ ბრინჯაოს ბალთა (ტაბ. X, სურ. 25, სამ. № 6). მსგავსი ფორმა-მოყვანილობის ორნამენტირებული ბალთები ცნობილია ჩრდილოეთ კავკასიიდან [Рунич 1975:სურ. 4, 8]. ბალთა აღმოჩნდა ვერცხლის ჭვინტიან მშვილდსაკინძთან (ტაბ. IX, სურ. 28), ბრინჯაოს საკინძთან (ტაბ. XIII, სურ. 26), და ვერცხლის საკიდებთან (ტაბ. IX, სურ. 29) ერთად, რომლებიც უფრო VII ს. თარიღდება. იმავე პერიოდს უნდა მიეკუთვნოს IV ტიპის ბალთაც-ბეჭდები. ბეჭდებიდან, რომლებიც 14 ტიპითაა წარმოდგენილი, 6 ბრინჯაოსია, 8 ვერცხლის, 1 მინის. მათგან 5 გემიანია-ლითონის ბეჭდებიდან მხოლოდ ერთია ფარაკიანი. მეორე

დამზადებულია ერთმანეთზე გადადებული თავშესქვლებული მავთულისაგან. დანარჩენები თვალბუდიანია.

I. ბრინჯაოს ოვალურფარაკიანი ბეჭედი მრგვაღვანივეკვეთიანი რკალით (ტაბ. XI, სურ. 122, სამ. № 15). მსგავსი ფორმის ბეჭდები მრავლადაა ცნობილი აღმოსავლეთ საქართველოს ადრე შუა საუკუნეების სამარხებიდან (სამთავრო, ვაშლიჯვარი, ქვემო ალევი) და ძირითადად VI ს. მიწურულით ან VII ს. თარიღდება [აფხაზავა 1979:ტაბ. XXII, 20, XXIV, 4, XXXI, 40; 1988:ტაბ. VII, 11, IX, 30, X, 38; ნიკოლაიშვილი 1978ა:ტაბ. XVI, 22]. დაახლოებით ამავე ხანებით, უფრო კი VII ს. პირველი ნახევრით შეიძლება განისაზღვროს გველეთის ფარაკიანი ბეჭდის თარიღიც.⁷

II. ბრინჯაოს ბეჭედი დამზადებულია ერთმანეთზე გადადებული თავშესქვლებული მავთულისაგან (ტაბ. XI, სურ. 53, სამ. № 12). ანალოგიური ფორმის ბეჭდები ცნობილია ვაშლიჯვარის სამაროვნიდან და მათ VI-VII ს.ს. მიაკუთვნებენ [ნიკოლაიშვილი 1978ა:74]. ცნობილია ისინი ჩრდილოეთ კავკასიის სამარხული კომპლექსებიდანაც [MAK 1900:ტაბ. LIV, 6, LV, 7]. ჩრდილოეთ კავკასიაში აღმოჩენილ ამგვარ ბეჭდებს VII ს. პირველი ნახევრით ან ამ საუკუნის შუა ხანებით ათარიღებენ [Mamaev 1986:63]. გველეთის ბეჭედი უფრო VII ს. მეორე ნახევარს უნდა მიეკუთვნოს. სამარხი № 12, სადაც ბეჭედი აღმოჩნდა, ზემოდან იყო გამართული № 15 სამარხზე, რომელიც ინვენტარის მიხედვით VI ს. მიწურულითა და VII ს. დასაწყისით შეიძლება დათარიღდეს. ამდენად, უფრო რეალურია II ტიპის ბეჭდის თარიღად VII ს. მეორე ნახევარი ან მიწურული მივიჩნიოთ.

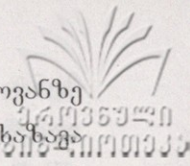
⁷ ფრაგმენტულობის გამო ტიპოლოგიურ კლასიფიკაციას არ ექვემდებარება ვერცხლის ბეჭედი (ტაბ. XI, სურ. 121, სამ. № 15). ის I ტიპის ბეჭედთანაა აღმოჩენილი და VII ს. პირველი ნახევრით შეიძლება დათარიღდეს.

III. ბრინჯაოს წრიულთვალბუდიანი ბეჭედი ბრტყელგანივკვეთიანი რკალით (ტაბ. XI, სურ. 65, სამ. № 13) ბეჭედს VI ს. მიწურულითა და VII ს. დასაწყისით ათარიღებს. ბრინჯაოს ფარაკიანი აბზინდა (ტაბ. X, სურ. 70). თარიღს გარკვეულად მხარს უჭერს სამარხში აღმოჩენილი კავადის (488-531 წ.წ.) სახელით 529 წ. მოჭრილი ვერცხლის მონეტაც (ტაბ. IX, სურ. 73).

IV. ბრინჯაოს ბეჭდის წაკვეთილი კონუსის ფორმის თვალბუდეში ჩასმულია შავი მინის თვალი. რკალი მრგვალგანივკვეთიანია (ტაბ. XI, სურ. 50, სამ. № 11). მსგავსი ფორმის ბეჭდები ცნობილია კატრეთის VI-VIII ს.ს. სამარხიდან [უგრელიძე 1955:116], აგრეთვე სამთავროს სამაროვნიდან, სადაც ისინი ძირითადად VII ს. მეორე ნახევრით თარიღდება [აფხაზავა 1979:127,128]. ამავე პერიოდს უნდა მიეკუთვნოს გველეთის სამაროვნის IV ტიპის ბეჭედიც.

V. ვერცხლის ბეჭდის რომისებური მოყვანილობის დაბალი თვალბუდე შემკულია შავი მინის თვლით. რკალი მრგვალგანივკვეთიანია (ტაბ. XI, სურ. 16, სამ. № 4). ანალოგიური ბეჭდები გვხვდება ვაშლიჯვარის VI-VII ს.ს. სამარხებში [ნიკოლაიშვილი 1978ა:74]. მრავლადაა ისინი აღმოჩენილი სამთავროს სამაროვნის VII ს. მეორე ნახევრის სამარხებში [აფხაზავა 1979:ტაბ. XX, 6, 8, XXII, 1, XXIV, 22, XL, 23, XLII, 29, XLIII, 38]. იმავე პერიოდს უნდა მიეკუთვნოს V ტიპის ბეჭედიც. მათი სიმრავლე მცხეთაში შესაძლოა იმის დასტური იყოს, რომ გველეთის ბეჭედი დარიალის ხეობაში სულაც მცხეთიდანაა მოხვედრილი.

VI. ვერცხლის ბეჭდის, დაბალი, ოვალური თვალბუდე შემკულია შავი მინის თვლით. რკალი მრგვალგანივკვეთიანია

(ტაბ. XI, სურ. 15, სამ. № 4). ქვემო ალევის სამაროვანზე აღმოჩენილი ამგვარი ბეჭდები VI ს. მიეკუთვნება [აფხაზაზა 1988:106]. ანალოგიური ბეჭდები ცნობილია ერწო-თიანეთიდან [ჯორბენაძე 1982:სურ.9,207]. VI-VII ს.ს. თარიღდება ვაშლიჯვარის სამაროვნიდან მომდინარე მსგავსი ბეჭდები [ნიკოლაიშვილი 1978ა:73]. V და VI ტიპის ბეჭდები ერთ სამარხშია აღმოჩენილი და ეს უკანასკნელიც VII ს. უნდა დათარიღდეს.

VII. ვერცხლის ბეჭედი, დაბალი, წრიული მოყვანილობის თვალბუდითა და მრგვალგანივკვეთიანი რკალით (ტაბ. XI, სურ. 2, სამ. № 1). ანალოგიური ბეჭდები არაერთია ცნობილი აღმოსავლეთ საქართველოს ადრე შუა საუკუნეების სამარხებიდან. ისინი ძირითადად VII, უფრო კი VII ს. მეორე ნახევრით თარიღდება [აფხაზაზა 1979:126-128].

VIII. ვერცხლის ბეჭდის ოვალური მოყვანილობის მაღალ თვალბუდეს ამკობს შავი მინის თვალი. რკალი ოვალურგანივკვეთიანია (ტაბ. XI, სურ. 36, სამ. № 9). მსგავსი ფორმის ბეჭდები აღმოჩენილია კართანას (ფშავის არაგვის ხეობა) სამაროვანზე და თარიღდება VI-VIII ს.ს. [რჩეულიშვილი 1990:31]. აღმოსავლეთ საქართველოს VI ს. სამარხეულ კომპლექსებში ამგვარი ბეჭდები არ გვხვდება. შესაძლოა ისინი რამდენადმე გვიან, უფრო VII ს. მეორე ნახევრისათვის ჩნდება. ამ მოსაზრებას ადასტურებს ბველეთის სამაროვნის მასალებიც. VI ს. მიწურულისა და VII ს. პირველი ნახევრის სამარხებში VIII ტიპის ბეჭდები არ აღმოჩენილა. ბეჭედი გამოვლინდა მხოლოდ ყველაზე გვიანდელ № 9 სამარხში, რომელიც სტრატეგრაფიული

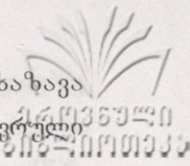
მონაცემების მიხედვით VII ს. მიწურულითა და VIII ს. დასაწყისით უნდა დათარიღდეს.

IX. შავი მინის ბეჭედი, ოდნავ დაბრტყელებული „ფარაკითა“ და მრგვალგანიკვეთიანი რკალით (ტაბ. XI, სურ. 37, სამ. № 9). ბეჭდის ანალოგები ცნობილია: ურბნისიდან, ქვემო ალექვიდან, ჟინვალიდან, კასპიდან, სამთავროდან, რუსთავიდან [აფხაზავა 1979:97; 1988:108], კართანას სამაროვნიდან [რჩეულიშვილი 1990:ტაბ.III,5,7,8,16,17,21,36]. ამ ფორმის მინის ბეჭდები თარიღდება VII ს. მეორე ნახევრითა და VIII ს. დასაწყისით [აფხაზავა 1988:108]. გველეთის მინის ბეჭდისათვის ეს თარიღი მისაღები ჩანს. თარიღს ამაგრებს სტრატეგრაფიული მონაცემებიც. ბეჭედი აღმოჩნდა ყველაზე გვიანდელ, VII ს. მიწურულითა და VIII ს. დასაწყისით დათარიღებულ № 9 სამარხში. გამოთქმულია მოსაზრება, რომ არაგვის ხეობაში, კერძოდ, ჟინვალში აღმოჩენილი მრავალრიცხოვანი და მრავალფეროვანი მინის ბეჭდები შესაძლოა ადგილობრივი ნაწარმი იყოს [ჩიხლაძე 1990:6]. თუ ეს ვარაუდი სწორია, მაშინ სავსებით დასაშვებია, რომ გველეთის მინის ბეჭედი, რომელიც ფორმით ძალზე ახლო დგას არაგვის ხეობის ბეჭდებთან, ხევეში ჟინვალიდან იყოს შეტანილი.

სამაროვანზე გამოვლინდა 6 გემა. ისინი სასანურია.⁸ გემებიდან 5 ბეჭედში იყო ჩასმული. ერთი აღმოჩნდა ბეჭდის გარეშე.

X. ბრინჯაოს ბეჭედი. ბრტყელგანიკვეთიან რკალში ჩასმულია წრიული მოყვანილობის გამჭვირვალე მინის თვალი, რომელზეც ჩამოსხმით გამოყვანილია S-ის მაგვარი ნიშანი. შესაძლოა გამოსახულება მონოგრამა იყოს (ტაბ. XI, სურ. 12, სამ. № 3). VII ს. დათარიღებული მსგავსი ფორმის ბეჭდები ცნობილია

⁸გემები განსაზღვრა ისტ. მეცნ. კანდიდატმა ქ. რამიშვილმა.

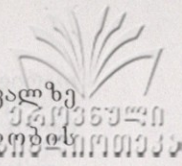
სამთავროს სამაროვნიდან, ქვემო ალექვიდან [აფხაზავა 1979:ტაბ. XXIV, 20; 1988:104]. სამარხში აღმოჩენილი ასომთავრული „Ō“-ს მაგვარი ბალთაც ბეჭედს VII ს. ათარიდებს.

XI. ვერცხლის ბეჭდის ოვალური ფორმის დაბალ, თხელკედლიან ბუდეში ჩასმულია ძოწის გემა. თვალბუდეს რკალთან მირჩილვის ადგილას ორივე მხრიდან ამკობს ხუთ-ხუთი მცირე და ორ-ორი მოზრდილი კოპი. ქვა კარგადაა გათლილი, ფონი გაპრიალებულია. ქვის ცენტრში დაბალი კვეთით გამოყვანილია ღარნაკიდან ამოზიდული მცენარის რტო, რომლის ღერო ერთი გრძივი, ხოლო ტოტები აქეთ-იქიდან მიერთებული ხაზებითაა გადმოცემული (ტაბ. XI, სურ. 72, სამ. № 13). ბურთულებით შემკული თვალბუდიანი ბეჭდები საკმაოდ ხშირად გვხვდება აღმოსავლეთ საქართველოს ადრე შუა საუკუნეების განათხარ ძეგლებზე და VI ს. მიწურულითა და VII ს. დასაწყისით ან VII ს. თარიღდება [აფხაზავა 1979:ტაბ. XXVII, 51, XXXI, 21; 1988:ტაბ. XXXV, 11, 12]. ბეჭედი აღმოჩნდა III ტიპის ბრინჯაოს ბეჭედთან და ის VI ს. მიწურულითა და VII ს. დასაწყისით შეიძლება დათარიღდეს.

XII. ბრინჯაოს ბეჭდის წრიული მოყვანილობის სალტეშემოვლებულ თვალბუდეში ჩასმულია მოშავო ფერის მინის გემა, რომელზეც დაბალი კვეთით ე. წ. „შტრიხული მანერით“ შესრულებულია გაურკვეველი გამოსახულება. რკალი მრგვალგანიკვეთიანია (ტაბ. XI, სურ. 123, სამ. № 15). სასანური გემები, რომელთა გამოსახულება „შტრიხული მანერითაა“ შესრულებული, VI-VII ს.ს. ირანიდან მასიურად გრცელდებოდა მეზობელ ქვეყნებში [Борисов, Луконин 1963:30]. რაც შეეხება საკუთრივ ბეჭედს, მსგავსი ფორმის ბეჭდები

კარგადაა ცნობილი აღმოსავლეთ საქართველოს ადრე შუა საუკუნეების სამარხებიდან [აფხაზავა 1988:106]

XIII. ვერცხლის ბეჭდის ოვალური მოყვანილობის მაღალ თვალბუდეში ჩასმულია სარდურის გემა, რომელზეც ამოკვეთილია მარცხნივ მიმართული ცხოველი კატისებრთა ოჯახიდან (ვეფხვი?), თავით პროფილში. თათები ნაბიჯის პოზაშია. კუდი გრძელია. ცხოველის ბეჭვი გამოხატულია ვერტიკალური პარალელური ხაზებით (ტაბ. XI, სურ. 124, სამ. № 15). მაღალი ოსტატობითაა შესრულებული მტაცებლის ძლიერი ტანი და კიდურები. კვეთა საშუალო სიდრმისაა. ცხოველის გამოსახულებას თავზე შემოუყვება ფალაური წარწერა: 'r'stuhy' - „სამართლიანობა.“ ქვა კარგადაა გათლილი, ფონი გაპრიალებულია. ბეჭდის რკალი მრგვალგანიკვეთიანია. იმავე სამარხშია აღმოჩენილი მოთეთრო ფერის დისკოსებური მოყვანილობის მინის გემა, რომელზეც დაბალი კვეთით შესრულებულია მარცხნივ მიმართული ხარირემის გამოსახულება (ტაბ. XI, სურ. 120). გამოსახულებას მრავალი პარალელი მოექებნება სასანურ გლიპტიკაში, მაგრამ კვეთის განსხვავებული მანერის მიხედვით გამორიცხული არაა, რომ გემა ადგილობრივი ნაწარმი იყოს. სამარხში გამოვლენილი რკინისა და ბრინჯაოს ჭვინტიანი მუხლსახსრიანი მშვილდსაკინძების (ტაბ. IX, სურ. 85, 86), ვერცხლის „ნიღბისებური“ ბალთებისა (ტაბ. X, სურ. 91, 92) და ბრინჯაოს B-ს მაგვარი აბზინდის (ტაბ. X, სურ. 111) მიხედვით, № 15 სამარხის გემიანი ბეჭდები (XII, XIII ტიპები) და ირმის გამოსახულებიანი გემა VII ს., უფრო კი ამ საუკუნის პირველი ნახევრით უნდა დათარიღდეს.

XIV. ვერცხლის ბეჭედი. მრგვალგანივკვეთიან რკალზე მირჩილულია ნახევარსფეროსებური მოყვანილობის სქელკედლიანი თვალბუდე, რომელშიც ჩასმულია სარდიონის გემა. ქვაზე „შტრიხული მანერით“, დაბალი კვეთით შესრულებულია მარცხნივ მიმართული მწოლიარე ჩლიქოსანი ცხოველის გამოსახულება (ტაბ. XI, სურ. 136, სამ. № 16). აღწერილი ნივთი ფორმით სასანური ბეჭდების ჯგუფს განეკუთვნება. № 15 და № 16 სამარხების ზოგიერთი იდენტური ნივთები (ბრინჯაოს მთლიანადსხმული საკინძები და „დიადემები“) ორივე სამარხის თანადროულობაზე მეტყველებს. ამდენად, № 16 სამარხის გემიანი ბეჭედიც VII ს. პირველი ნახევრით შეიძლება დათარიღდეს.

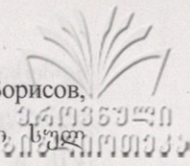
გემები საქართველოში მრავლადაა აღმოჩენილი და სპეციალისტების მიერ სათანადოდ შესწავლილი [რამიშვილი 1979:4-15]. ბოლო დრომდე დარიალის ხეობიდან სასანური გლიპტიკის ნიმუშები ნაკლებად იყო ცნობილი [Абрамова 1986:70]. გველეთის სამაროვანმა ეს ხარვეზი რამდენადმე შეავსო [მინდორაშვილი 1997:16-22]. გემების მასალად გამოყენებულია: მინა (3 ც), ძოწი (1 ც), სარდიონი (1 ც), სარდერი (1 ც). ქვის ფორმები არ გამოირჩევა მრავალფეროვნებით. გვხვდება წაკვეთილი კონუსის ფორმის ქვა, რომელსაც ოვალური მოყვანილობის პირი მცირე მხარეს აქვს (ტაბ. XI, სურ. 72). ასეთივე ფორმისაა 2 გემა იმ განსხვავებით, რომ მათი გამოსახულება მოცემულია ქვის დიდ მხარეზე (ტაბ. XI, სურ. 120, 124). დანარჩენი ქვები ბრტყელი, წრიული ფირფიტებია (ტაბ. XI, სურ. 12, 123, 136). კვეთა ყველა გემაზე დაბალია. საშუალო სიღრმის კვეთითაა შესრულებული ცხოველის გამოსახულება ფალაურწარწერიან ბეჭედზე. თანმხლები სამარხეული ინვენტარის მიხედვით გემები

თარიღდება VI ს. მიწურულითა და VII ს. დასაწყისით (XI ტიპი) ან VII ს. (X, XII, XIII, XIV ტიპები).

გემებზე წარმოდგენილი სიუჟეტები კარგადაა ცნობილი სასანურ გლიპტიკაში. ირანსა და მის მეზობელ ქვეყნებში მრავლადაა აღმოჩენილი მონოგრამიანი გემები. მცენარეული მოტივიც ერთ-ერთი დამახასიათებელი ნიშანია სასანური ხელოვნებისა და ხშირად გვხვდება გლიპტიკურ ძეგლებზე. მსგავს გამოსახულებებს ჩვეულებრივ ქალღმერთ ანაჰიტას უკავშირებენ [Борисов, Луконин 1963:34]. ხარირემის გამოხატვაც ერთობ გავრცელებული მოტივია სასანურ გემებზე. მათზე ხშირად ვხვდებით მტაცებელ ცხოველთა გამოხატულებებსაც. არაერთი გემაა ცნობილი, რომელზეც ამოკვეთილია ჩლიქოსანი ცხოველის გამოსახულება. ყველა ეს გამოსახულება დაკავშირებული იყო რელიგიურ რწმენა-წარმოდგენებთან [რამიშვილი 1979:35,36].

ორ გემაზე გამოსახულება შესრულებულია ე. წ. „შტრიხული მანერით“ (ტაბ. XI, სურ. 123, 136). მსგავსი გემების ფართოდ გავრცელების ხანად VI-VII ს.ს. მიჩნეული [Борисов, Луконин 1963:27]. რადგან ეს გემები საკმაოდ ვრცელ ტერიტორიაზე სტილისტური თვალსაზრისით საოცარ ერთიანობას ამჟღავნებენ, მათი დამზადების ცენტრი ერთ ადგილასაა საძებნი, კერძოდ ირანში. იქიდან „შტრიხული მანერით“ შესრულებული გემები მასობრივად გადიოდა მეზობელ ქვეყნებში [Борисов, Луконин 1963:30].

განსაკუთრებულ ინტერესს იწვევს № 15 სამარხში აღმოჩენილი გემის წარწერა - „სამართლიანობა.“ მსგავსი შინაარსის წარწერები მრავლად გვხვდება სასანურ გემებზე აღნიშნული წარწერები იკვეთებოდა ისეთ ბეჭდებზე, რომლებიც

ძირითადად სასამართლო საქმეებში გამოიყენებოდა [Борисов, Луконин 1963:11]. ფალაურწარწერიანი გემები ჩვენში აღმოჩენილია ადმონიქი. ამგვარი წარწერის მქონე გემა კი აღმოსავლეთ საქართველოს ტერიტორიაზე დღემდე უცნობი იყო [წოწელია, მინდორაშვილი 1999:67]. სასანურ ირანში გემაზე ამოკვეთილ გამოსახულებებსა და წარწერებს მკაცრად შეზღუდული დანიშნულება ჰქონდათ. სხვადასხვა ხასიათის საბუთების დასაბეჭდად სხვადასხვა გემა გამოიყენებოდა, მაგრამ ირანის ფარგლებს გარეთ გემები კარგავდნენ თავის განსაკუთრებულ შინაარსს. ქართულ სამყაროში მოსახლეობის ფართო ფენა გემა-საბეჭდავებს ძირითადად იყენებდა როგორც ავგაროებს, ავი თვალისაგან დამცველებს, ბედნიერების მომტანებს და სხვ. რა თქმა უნდა, მოსახლეობის გარკვეული ნაწილი გემებს თავისი პირდაპირი დანიშნულებითაც (პირადი ქონებისა და დოკუმენტების დაბეჭდვა) იყენებდა. ამაზე მეტყველებს თუნდაც უფლისციხესა და ურბნისში აღმოჩენილი ბულები, მაგრამ როგორც ჩანს, ქართულ მოსახლეობაში ირანელებისაგან განსხვავებით, საბეჭდავების შექმნა ხდებოდა პირადი გემოვნებით და არა წინასწარ განსაზღვრული წესით [რამიშვილი 1979:49-51].⁹

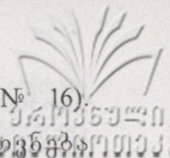
სამაჯურები. სამაროვანზე აღმოჩნდა ბრინჯაოს 3 სამაჯური. ორი მათგანი ქედშესქელებულია. გახსნილი თავები შემკულია გველის თავის გამოსახულებით (ტაბ. X, სურ. 45, 46, სამ. № 11). ქედშესქელებული სამაჯურები ფართოდაა ცნობილი მთელს

⁹ VI ს. 30-იანი წლებიდან ირანელები დარიალის გასასვლელს უშუალოდ აკონტროლებდნენ და იმხანად ხევში ირანული ეთნიკური ელემენტის გარკვეული ოდენობით არსებობაც საგულისხმებელია. ამიტომ, არაა გამორიცხვული, რომ ზოგიერთ გემას იქ თავისი პირდაპირი დანიშნულებითაც იყენებდნენ.

აღმოსავლეთ კავკასიაში [აფხაზავა 1979:82]. საქართველოში აღმოჩენილი ამგვარი სამაჯურები, რომლებიც ძირითადად VII ს. თარიღდება, გენეზისით აღმოსავლეთ კავკასიაში გაგრძელებულ სამაჯურებს უკავშირდება [აფხაზავა 1979:82]. სამაჯურების ზუსტი ანალოგები ცნობილია მთიანი ჩაჩნეთის სოფ. ხარაჩოს VII-VIII ს.ს. სამაროვნიდან, მაგრამ ჩაჩნეთისთვისაც ქედშესქელებული სამაჯურების გველისთავიანი ვარიანტები იშვიათობას წარმოადგენს. ძეგლის გამთხრელებს მიაჩნიათ, რომ გველისთავიანი სამაჯურების წარმოშობა-განვითარების საწყისები ყობანის ადრერკინის კულტურის წიაღშია საძებნი [Бараев, Виноградов 1972:83,84]. ქედშესქელებული სამაჯურების გველისთავიანი ვარიანტები არც აღმოსავლეთ საქართველოს ადრე შუა საუკუნეების ძეგლებისთვისაა დამახასიათებელი. გველეთის ქედშესქელებული სამაჯურები უფრო VII ს. მეორე ნახევრით შეიძლება დათარიღდეს.

მესამე სამაჯური წარმოადგენს ორ ერთმანეთზე გადახვეულ ბრინჯაოს წვრილ მავთულს (ტაბ. X, სურ. 38, სამ. № 9). მსგავსი სამაჯურები ცნობილია თერგის ხეობის, კერძოდ ჩმისა და ბალთის სამაროვნებიდან და მათ VIII-IX ს.ს. მიაკუთვნებენ [Деопик 1963:131]. გველეთის გრეხილი სამაჯური სტრატეგრაფიული მონაცემებისა და თანმხლები ინვენტარის (მინის შავი ბეჭედი, ტაბ. XI, სურ. 37; ვერცხლის თვალბუდიანი ბეჭედი, ტაბ. XI, სურ. 36) მიხედვით უფრო VII ს. მიწურულითა და VIII ს. დასაწყისით უნდა დათარიღდეს.

საკინძები. 12 საკინძიდან 1 წარმოდგენილია რკინის ღეროს ფრაგმენტით (ტაბ. XIII, სურ. 100, სამ. № 15). დანარჩენი ბრინჯაოსია. საკინძები მთლიანად სხმულია. ზოგიერთს ოვალურთავიან ღეროზე შემოუყვება წყვილი წიბო (ტაბ.

XIII, სურ. 101-104, სამ. № 15; სურ. 130, სამ. № 16).

მთლიანად სხმული საკინძების ჯგუფს მიეკუთვნება დაბრტყელებულთავიანი საკინძი (ტაბ. XIII, სურ. 106, სამ. № 15). 4 საკინძი დაზიანებულია (ტაბ. XIII, სურ. 26, სამ. № 6; სურ. 47, სამ. № 11; სურ. 107, სამ. № 15; სურ. 130, სამ. № 16). სხვადასხვა მასალისაგან დამზადებული საკინძი ორია. ერთი მათგანის თავი ვერცხლის ღრუ ბურთულაა, ღერო ბრინჯაოსია (ტაბ. XIII, სურ. 105, სამ. № 15). მეორე საკინძის ბრინჯაოს ღეროს ამკობს სფერული მოყვანილობის ძოწის მძივი და კოპებით შედგენილი ვარდულები (ტაბ. XIII, სურ. 108, სამ. № 15). საკინძები ადრე შუა საუკუნეების აღმოსავლეთ საქართველოს მატერიალური კულტურის დამახასიათებელი ნივთებია [აფხაზავა 1979:85]. ოვალურთავიანი, წიბოებით შემკული მთლიანად სხმული ბრინჯაოს საკინძები მრავლადაა აღმოჩენილი სამთავროში [აფხაზავა 1979:ტაბ.XXXIV,32], წიწამურში [ნიორაძე 1940:სურ.12], ცხვარიჭამიაში [აფხაზავა 1984:159-161], ერწო-თიანეთში [ჯორბენაძე 1982:სურ.14], ჟინვალში [Рамишвили... 1984:62], ქვემო ალევში [აფხაზავა 1988:ტაბ.XXXI,1,2,8,9], ჩშიში [МАК 1900:ტაბ.LVIII,9] და სხვ. ადრექრისტიანული ხანის სამაროვნებიდან ასევე მრავლადაა ცნობილი მძივით თავშემკული ბრინჯაოს საკინძები [აფხაზავა 1979:ტაბ.XVIII,28,XXI,8,XXX,52,XXXV,30,31; 1988:ტაბ.XXXII,40,41]. ჩრდილოეთ კავკასიაში აღმოჩენილი ამგვარი საკინძები საქართველოდანაა გავრცელებული [Смирнов 1952:სურ.39,3]. გველეთის საკინძების უმრავლესობა, როგორც მთლიანად სხმულები, ისე ვერცხლის ბურთულითა და მძივით თავშემკულები აღმოჩენილია № 15 სამარხში, რომელიც ზემოთ განხილული სამარხეული ინვენტარის მიხედვით (აბზინდები,

ბალთები, ბეჭდები და სხვ.) VI ს. მიწურულითა და VII ს. შეიძლება დათარიღდეს.

საყურეები. ისინი მცირე რაოდენობითაა აღმოჩენილი. ტიპოლოგიურად იყოფიან ერთწილად და ორწილად საყურეებად. ერთწილადი საყურეები ვერცხლისაა. დამზადებულია შუა ნაწილში შესქელებული ერთი მრგვალგანივკვეთიანი მავთულისაგან, რომლის თავები თანდათან ვიწროვდება და ერთმანეთთან ახლოსაა მიტანილი (ტაბ. XIII, სურ. 71, სამ. № 13; სურ. 78, სამ. № 14). თანმხლები მასალის მიხედვით გველეთის ერთწილადი საყურეები თარიღდება VI ს. მიწურულითა და VII ს.

ცალკე ტიპს ქმნიან ორწილადი საყურეები. თავგახსნილ რგოლზე მოძრავადაა მიერთებული ბრინჯაოს სამი ერთმანეთზე მირჩილული დრუ ბურთულა (ტაბ. XIII, სურ. 39, სამ. № 9). თერგის ხეობაში სოფ. ჩიშიში ამგვარი საყურეები აღმოჩენილია როგორც VII-VIII, ისე VIII-IX ს.ს. დათარიღებულ კატაკომბებში [Деопик 1963:131]. VIII-IX ს.ს. მიეკუთვნება ჩაჩნეთ-ინგუშეთის სამაროვნებიდან მომდინარე მსგავსი საყურეები [Виноградов, Мамаев 1985:75-77]. № 9 სამარხი, სადაც ორწილადი საყურეები გამოვლინდა, გამართული იყო №№ 10, 14 სამარხების ზემოთ და სტრატოგრაფიულად ყველა სხვა სამარხებთან შედარებით გვიანდელია. საყურეებთან აღმოჩნდა მინის შავი ბეჭედი (ტაბ. XI, სურ. 37), რომელიც პარალელური მასალების მიხედვით VII ს. მეორე ნახევრითა და VIII ს. დასაწყისით თარიღდება. დაახლოებით ამავე ქრონოლოგიურ ჩარჩოებში ექცევა საყურეებთან ერთად აღმოჩენილი ვერცხლის თვალბუდიანი ბეჭედიც (ტაბ. XI, სურ. 36). ასე, რომ ბრინჯაოს ორწილადი საყურეები უფრო VII ს. მიწურულითა და VIII ს.

დასაწყისით შეიძლება დათარიღდეს და ქრონოლოგიურად დაუახლოვდეს ჩმის №2 კატაკომბის საყურეებს, რომლებიც VII-VIII ს.ს. მიეკუთვნება [Деопик 1963:132].

საკიდები. ვერცხლის საკიდები ფორმით იმეორებენ ერთწილად საყურეებს, მაგრამ ახასიათებთ უფრო გახსნილი თავები და მასიური დერო, რაც გამორიცხავს ამგვარი ნივთების საყურეებად გამოყენებას. საკიდებიდან ორი აღმოჩნდა № 6, ერთი № 8, ოთხ-ოთხი №№ 15, 16 სამარხებში (ტაბ. XIII, სურ. 29, 34, 88, 89, 133). ამგვარი ფორმის საკიდები მრავლადაა ცნობილი როგორც აღმოსავლეთ საქართველოს ადრე შუა საუკუნეების, ისე ჩრდილოეთ კავკასიის, ჩრდილოეთ შავიზღვისპირეთის, ცენტრალური და დასავლეთ ევროპის „ჰუნების ეპოქის“ სამაროვნებიდან [Кузнецов 1962:79; Мамаев 1986:სურ.5,12; Минаева 1960:204; Рунич 1969:ტაბ.III,9]. გველეთის სამაროვნის ვერცხლის საკიდები თანმხლები მასალების მიხედვით თარიღდება VI ს. მიწურულითა და VII ს.

თავსამკაული. ამ ჯგუფის ნივთებს მიეკუთვნება ბრინჯაოს ნუშისებური და დისკოსებური მოყვანილობის ფირფიტებისაგან შედგენილი „დიადემები“ (ტაბ. XII, სურ. 96, 97, სამ. № 15; სურ. 126, 127, სამ. № 16). № 15 სამარხში კარგად ჩანდა, რომ ფირფიტები ერთმანეთის მონაცვლეობით ასხმული იყო ტყავის თასმაზე და ის მიცვალებულს შუბლზე ჰქონდა შემოკრული. ბველეთურის მსგავსი „დიადემები“ მრავლადაა აღმოჩენილი ნეძიხის სამაროვანზე. იქ ისინი უკვე IV-V ს.ს. სამარხეულ კომპლექსებში ჩანან და შემდგომშიც განაგრძობენ არსებობას. ნეძიხის ერთ-ერთი „დიადემა“ აღმოჩენილია № 132 ქვის სამარხში, რომელსაც ძველის გამთხრელი ც. რობაქიძე VII ს. ათარიღებდა. არაგვი-თერგის ხეობაში ამგვარი ნივთების

სიმრავლე იმაზე მიუთითებს, რომ მათი წარმოების ცენტრი აღნიშნულ რეგიონშია საძიებელი.

თავსამკაულს წარმოადგენს № 15 სამარხში აღმოჩენილი ვერცხლის ორი თვალბუდიანი დისკოსებური ფირფიტა (ტაბ. XII, სურ. 99) და ვერცხლის ფირფიტა ფრინველის გამოსახულებით (ტაბ. XII, სურ. 98). დისკოსებური თვალბუდიანი ფირფიტები გვხვდება როგორც აღმოსავლეთ საქართველოს, ისე ჩრდილოეთ კავკასიის სამაროვნებზე [აფხაზავა 1988:ტაბ. XXIII, 7, XXXVII, 9; МАК 1900:ტაბ. CI, 5; Минаева 1956: სურ. 7, 1]. ჩრდილოეთ კავკასიის სამაროვნებზე ხშირად ჩნდება გველეთურის მსგავსი VI ს. შუა ხანებითა და VII ს. დათარიღებული ფრინველის გამოსახულებიანი ფირფიტები [Ковалевская 1981:სურ. 64]. ერთი ამგვარი ფირფიტა აღმოჩენილია სტირფაზის სამაროვანზეც [Техов 1987:სურ. 63, 6]. გველეთის ფრინველის გამოსახულებიანი ფირფიტა წარმომავლობით ჩრდილოკავკასიური ნივთია.

ზოგიერთ სამარხში მიცვალებულის თავის ქალასთან გამოვლინდა ვერცხლის მცირე ზომის ნახევარსფეროები (ტაბ. XI, სურ. 79, სამ. № 14; სურ. 90, სამ. № 15; სურ. 134, სამ. № 16). უეჭველია ისინი თავსაბურავის შესამკობი ნივთებია. თუმცა, ამ ნივთებზე ნახვრეტების ან მანჭვლების უქონლობის გამო ძნელი სათქმელია როგორ იყვნენ ისინი დაკავშირებული თავსაბურავთან. ვერცხლის ნახევარსფეროები აღმოჩენილია ქვემო ალევის ადრე შუა საუკუნეების სამაროვანზეც [აფხაზავა 1988:ტაბ. XXXIX, 30, 34].

გულსაკიდი ნივთები. № 15 სამარხში მიცვალებულის მკერდის არეში აღმოჩნდა მინის წითელი თვლით ინკრუსტირებული, ნუშისებური მოყვანილობის ბრინჯაოს ყუნწიანი საკიდი (ტაბ.

XII, სურ. 94). მსგავსი საკიდები ცნობილია აღმოსავლეთ საქართველოს ადრე შუა საუკუნეების სამარხებიდან [აფხაზა 1979:ტაბ.V,12]. მრავლადაა ისინი გამოვლენილი ჩრდილოეთ კავკასიაშიც, სადაც მათი თარიღი განისაზღვრება VI ს. შუა ხანებითა და VII ს. [Ковалевская 1981:სურ.64,7,20; МАК 1900:ტაბ.СХХIII,20; Рунич 1975:სურ.4,38]. გველეთის საკიდი შეიძლება დათარიღდეს VI ს. მიწურულითა და VII ს. დასაწყისით.

ცხენისა და მხედრის გამოსახულებიანი ნივთები.
ამგვარი ნივთები გველეთის სამაროვანზე ორია აღმოჩენილი. № 15 სამარხის მიცვალებულის ქამარზე ტყავის თასმით მიმაგრებული იყო ბრინჯაოს დარახტული ცხენი. გამოსახულება ქვემოდან ამოხეკილია (ტაბ. XI, სურ. 117). ცხენის აღკაზმულობა გადმოცემულია რელიეფური ხაზებით. როგორც ჩანს, ცხენი თავის დროზე წარმოადგენდა ფიბულას, თუმცა მას ნემსი უკვე აღარ ჰქონდა შემორჩენილი. ის გარემოება, რომ პირდაპირი ფუნქციის დაკარგვის შემდეგ ცხენის გამოსახულება კი არ მოიშორეს, არამედ იგი საკიდ-ამულეტად გამოიყენეს, იმაზე მიუთითებს, რომ ამგვარი ფიბულები თავის დროზე პრაქტიკული დანიშნულების გარდა რელიგიურ-მაგიურ სიმბოლოსაც განასახიერებდა.¹⁰ გველეთურ ცხენს პარალელი ეძებნება ფშავის არაგვის ხეობაში, ნეძიხის ორმოსამარხებში აღმოჩენილი III-IV ს.ს. დათარიღებული ცხენის გამოსახულებიანი ფიბულის სახით [Рашишвили . .

¹⁰ იგივე უნდა ითქვას იმავე ქამარზე მიბმულ ვერცხლის ფიბულაზე (ტაბ. X, სურ. 119), ბრინჯაოს სარკეზე (ტაბ. XII, სურ. 118) და ბიკონუსურ ნივთზე (ტაბ. XII, სურ. 116). ქამრის სხვადასხვა საკიდ-ამულეტებით შემკობის ფაქტი ჩრდილოეთ კავკასიის VIII-IX ს.ს. დათარიღებული ერთ-ერთი კატაკომბიდანაცაა ცნობილი [Кузнецов 1984:187,სურ.27].

1991:92; რამიშვილი 2000:ტაბ.I,1,3]. ადვირისა თუ ცხენის მოსართავის დეტალებით, ცხოველის მოხრილი წინა ფეხებით კისრის კოპებით შემკობითა და სხვა ნიშნების მიხედვით, მათი სტილისტური ერთიანობა უეჭველია. მსგავსების მიუხედავად, ნეძიხურ ფიბულებთან შედარებით, გველეუთის ბრინჯაოს ცხენი უფრო „უხეშია“, „ტლანქია“ და მაინცაღამაინც დახვეწილი ნიმუშის შთაბეჭდილებას არ ტოვებს. გველეუთური ცხენი ნეძიხური ცხენის გამოსახულებიანი ფიბულების გვიანდელი რეპლიკაა. ცხენის გამოსახულება თანმხლები სამარხეული ინვენტარის მიხედვით (ბრინჯაოს „ნიღბისებური“ ბალთები, ტაბ. X, სურ. 91, 92; ჭვინტიანი მშვილდსაკინძები, ტაბ. IX, სურ. 85, 86; მთლიანადსხმული საკინძები, ტაბ. XIII, სურ. 104-107 და სხვ.) თარიღდება VI ს. მიწურულითა და VII ს. პირველი ნახევრით.

№ 13 სამარხის ბრინჯაოს მხედრის გამოსახულება ერთობ სტილიზებულია, ქვემოდან შეზნექილი და შუაში გახვრეტილი (ტაბ. XI, სურ. 64). ცხენოსნის მხატვრული სახე საკმაოდ ადრე ჩნდება კავკასიის უძველეს სახვით ხელოვნებაში. ამ კომპოზიციამ განვითარების გრძელი გზა განვლო და ასახვა ჰპოვა ნივთიერი კულტურის სხვადასხვა ხასიათის ძეგლებზე [დოლაბერიძე 1986:108; რამიშვილი 2000:68]. ცხენისა და მხედრის გამოსახულებიანი საკიდები აღმოჩენილია: თუშეთში [დოლაბერიძე 1986:106], სვანეთში [ჩართოლანი 1977:93]. ჩრდილოეთ კავკასიიდან მომდინარე VIII-IX ს.ს. დათარიღებული მსგავსი საკიდები მიჩნეულია ალანური კულტურის დამახასიათებელ ნივთებად [Ковалевская 1978:119,120]. მიუხედავად ჩრდილოურ მასალებთან გარკვეული მსგავსებისა, გველეუთის მხედრის გამოსახულებიან საკიდს

აღანურ საკიდებს ვერ დავეუკავშირებთ იმ მიზეზის გამო, რომ ჩრდილოკავკასიური საკიდები ყველა გვიანდელია და VIII-IX სს. განეკუთვნებიან [Ковалевская 1978:119,120]. გველეთის საკიდი კი თანმხლები მასალების მიხედვით კარგად თარიღდება VI ს. დასასრულითა და VII ს. დასაწყისით. ამასთან, როგორც აღვნიშნეთ, ცხენოსნის მხატვრული სახე კავკასიის სახვით ხელოვნებაში საკმაოდ ადრე ჩნდება სხვადასხვა ხასიათის ძეგლებზე და სავსებით შესაძლებელია, რომ გველეთის ბრინჯაოს მხედარი აღმოსავლეთ საქართველოს მთიანეთის რომელიმე პუნქტში იყოს დამზადებული (ადრე შუა საუკუნეების ბარის ძეგლებისათვის ამგვარი გამოსახულებები ნაკლებ დამახასიათებელია). არც ისაა გამორიცხული, რომ აღანური კულტურის მატარებელ ტომებს ამგვარი საკიდების ფორმა ქართული სამყაროდან შეეთვისებინათ, რადგან იქ VIII ს. ადრინდელი ნიმუშები თითქოს არ ჩანს. გველეთის სამაროვანზე კი მხედრის გამოსახულებიანი საკიდი უკვე VI ს. მიწურულიდან დასტურდება.

სხვადასხვა ნივთები. ბრინჯაოს სარკე შემკულია რელიეფური გეომეტრიული ორნამენტით. ცენტრში აქვს ყური და ნახვრეტი (ტაბ. XII, სურ. 118, სამ. № 15). ბრინჯაოს სარკეები იშვიათია აღმოსავლეთ საქართველოს ადრე შუა საუკუნეების სამარხებში [აფაქიძე . . . 1989:17; რჩეულიშვილი 1998:26; ჭილაშვილი 1964:81]. ერთობ დამახასიათებელია ისინი ჩრდილოეთ კავკასიის ძეგლებისათვის და მკვლევარები მათ აღანური კულტურის სპეციფიკურ ნიშნად მიიჩნევენ [Ковалевская 1984:161]. სარკე ტყავის თასმით მიმაგრებული იყო მიცვალებულის ქამარზე.

იმავე ქამარზე ტყავის თასმით იყო მიმაგრებული ბრინჯაოს ბიკონუსური მოყვანილობის ღრუ ნივთი (ტაბ. XII, სურ. 116).

ჩვენში ამგვარი ნივთები საერთოდ არ ჩანს. მსგავსი ფორმის ნივთები საკმაოდ იშვიათად გვხვდება ჩრდილოეთ კავკასიაშიც. ისინი ცნობილია ნოვოროსიისკთან და კისლოვოდსკთან ახლოს გათხრილი ადრე შუა საუკუნეების სამარხებიდან [Дмитриев 1982:სურ.15; Руних 1969:ტაბ.VII,24]. ნივთის ფუნქცია გაურკვეველია. ალბათ ისიც საკიდი-ამულეტი იყო.

ბრინჯაოს ძეწკვის ფრაგმენტი აღმოჩნდა № 12 სამარხის მიცვალებულის წვივის ძვლებთან (ტაბ. XII, სურ. 54). ძეწკვები არაერთია ცნობილი აღმოსავლეთ საქართველოსა და ჩრდილოეთ კავკასიის ადრე შუა საუკუნეების სამაროვნებიდან, ამდენად მასზე აღარ შევჩერდებით.

ევენები (3 ც) და ზარაკები (2 ც) მხოლოდ VI ს. მიწურულითა და VII ს. დასაწყისით დათარიღებულ № 13 სამარხშია აღმოჩენილი (ტაბ. XII, სურ. 66-68). ანალოგიური ნივთები ადრე შუა საუკუნეების აღმოსავლეთ კავკასიის სამარხეული ინვენტარის დამახასიათებელი ნივთებია. ნ. აფხაზავას მიაჩნია, რომ ევენები ჩვენში VII ს. მეორე ნახევრიდან ჩნდება და VIII ს. შუა ხანებამდე არსებობენ [აფხაზავა 1979:78]. გველეთის № 13 სამარხის მასალების გათვალისწინებით, საფიქრებელია, რომ აღმოსავლეთ საქართველოს ჩრდილოეთ, განაპირა მხარეში ისინი რამდენადმე ადრე, უკვე VII ს. პირველი ნახევრიდან ვრცელდება.

ლითონის ჭურჭელი. სამაროვანზე აღმოჩნდა ლითონის ერთადერთი ჭურჭელი. ესაა № 13 სამარხის ბრინჯაოს ოდნავ პირმოყრილი, ოვალურიძირიანი, ლითონის ერთიანი ფურცლისაგან დამზადებული ფიალა (ტაბ. XIV, სურ. 77). მას ზუსტი ანალოგი ეძებება ნეძიხის დანგრეული ქვის სამარხიდან მომდინარე ბრინჯაოს ფიალის სახით, რომელიც ძეგლის გამთხრელის ც. რობაქიძის ცნობით, VI ს. უნდა მიეკუთვნოს.

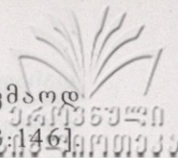

ლითონის ფიალა პირ-კალთის მოყვანილობით წააგავს ადრე
 შუა საუკუნეებში ჩვენში ფართოდ გავრცელებულ პირმოყვანილობა.
 მხრებმომრგვალებულ, წერნაქით შეღებილ-ნაპრიალებ V-VIII
 ს.ს. დათარიღებულ თიხის ჯამებს, რომლებიც აღმოჩენილია:
 თელავში, რუსთავში, თბილისში [ჩიკრიძე 1979:28] და სხვ.
 ლითონისა და თიხის ჭურჭლების ფორმათა თანხვედრა იმაზე
 უნდა მიუთითებდეს, რომ ლითონის ფიალები თიხის ჯამების
 მიბაძვითაა დამზადებული. უდავოა, გველეთვის ბრინჯაოს
 ფიალა ადგილობრივი (ქართული) ნაწარმია. თანმხლები
 სამარხეული ნივთები (რკინის ჭვინტიანი მშვილდსაკინძები,
 ტაბ. IX, სურ. 70; კავადის მონეტა, სურ. 73 და სხვ.) ფიალას
 დათარიღებს VI ს. მიწურულითა და VII ს. პირველი ნახევრით.

მძივები. სამაროვანზე გამოვლინდა 804 მძივი: მინის - 489
 ერთეული (მათ შორის მრავლადაა ინკრუსტირებული), სარდიონის
 - 196 ერთეული, ქარვის - 97 ერთეული, მთის ბროლის - 12
 ერთეული, ნიჟარა „კაური“ 5 ერთეული (ნიჟარები პრეპარაციისას
 დაიშალა), გიშრის - 4 ერთეული, ქალცედონის - 1 ერთეული.
 მძივები აღმოჩნდა №№ 3, 4, 6, 8-10, 12-16 სამარხებში (ტაბ. XV, სურ.
 13, 20, 27, 35, 41, 44, 55, 74, 82, 125, 137). ფორმების მიხედვით მძივები
 საკმაოდ დიდ მრავალფეროვნებას ქმნიან. ყველაზე
 მრავალრიცხოვანია სფერული მოყვანილობის მძივები. ისინი
 ძირითადად სარდიონის, მომწვანო, ლურჯი, თეთრი და ყვითელი
 ფერის მინისაა. ამ ფორმის მინის მძივების ერთი ნაწილი
 ინკრუსტირებულია. მრგვალ-ბრტყელი მძივები მოთეთრო მინისაა.
 მათგან ზოგიერთი ინკრუსტირებულია. ცილინდრული ფორმის
 მძივებშიც გვხვდება მომწვანო, ყვითელი და თეთრი მინის მძივები.
 ოვალური ფორმის მძივები მთის ბროლის, ცისფერი და თეთრი
 მინისაა. მსხლისებური მოყვანილობის მძივები დამზადებულია

მოთეთრო და ლურჯი მინისაგან. ერთი მათგანი ინკრუსტირებულია. წვეთისებური ფორმის მძივები, თეთრი, ცისფერი და ლურჯი მინისაა. ისინი ორწილადებია. მცირე რაოდენობითაა რვა და ათწახნაგა ცისფერი მინის მोगრძო მძივები. შეტყუებული მილაკისებური და სფეროს ფორმის ინკრუსტირებული მინის მძივი თითო ცალია აღმოჩენილი. არაწესიერი ფორმის მძივები მხოლოდ ქარვისაა. მათგან ერთი წრიული მოყვანილობისაა, დაბრტყელებული. სწორკუთხა ფორმის მძივები გიშრისაა. გვხვდება მილაკისებური ფორმის ვერცხლისფერსარჩულიანი მინის მძივებიც. მრგვალ-ბრტყელი მოყვანილობისაა ქალცედონის ერთი მასიური მძივი.

აღმოსავლეთ საქართველოს ადრე შუა საუკუნეების მძივები სპეციალური შესწავლის საგნად ჯერჯერობით არავის გაუხდია, რაც ერთობ აძნელებს მძივების დეტალურ კვლევას. თუმცა, ამ მხრივ გარკვეული ძვრები მაინც შეინიშნება [აფხაზავა 1979:99]. შედარებით უკეთესადაა შესწავლილი ჩრდილოეთ კავკასიისა და თერგი-ჯარიახის ხეობის ზოგიერთ ძეგლზე აღმოჩენილი მძივები [Деопик 1959:49,64; 1963:135-147]. ჩმის, ბალთისა და გოუსტის მასალების გათვალისწინებით, ადრე შუა საუკუნეების თერგის ხეობაში სავარაუდოა მომწვანო, გამჭვირვალე მინის მძივების ადგილობრივი წარმოება [Деопик 1963:146]. გველეთის სამარხებშიც ამგვარი მძივები საკმაოდ ბლომად გვხვდება. ამდენად, ეს მოსაზრება მთლად უსაფუძვლოდ არ გამოიყურება. ჩრდილოეთ კავკასიაში აღმოჩენილი სარდიონის მძივების ერთი ნაწილი ინდურ-ირანული იმპორტია [Деопик 1963:135]. თუმცა, მიაჩნიათ, რომ იქ VI-VII ს.ს. სარდიონის მძივების ადგილობრივი წარმოებაც უნდა არსებულიყო. ადგილობრივი ნიმუშები როგორც ქვის

ხარისხით, ისე დამუშავების ტექნიკით საკმაოდ ჩამოუვარდება იმპორტულებს [Деопик 1963:146].

საქართველოში ამ ბოლო ხანებში ჩატარებულმა გეოარქეოლოგიურმა გამოკვლევებმა ცხადყო, რომ სარდიონის მძივების დასამზადებელი მასალა ჩოკრაკულ ნალექებში არსებული კვარც-აქატ-ქალცედონის მინერალების სახით უწყვეტადაა გავრცელებული მთელ საქართველოში. დადასტურდა, რომ საქართველოს ტერიტორიაზე ამ მინერალების გამოყენება სასამკაულე მასალად საკმაოდ ადრე იწყება [მგელიაშვილი 1991:100]. ხევში გეოარქეოლოგიური გამოკვლევები არ ჩატარებულა. თუმცა, ამ რეგიონში კვარციტული მინერალების დიდი რაოდენობით არსებობა ადრეცაა შენიშნული [ПРГС 1959:250].

ხევის სასამკაულე ქვებთან დაკავშირებით საინტერესოა ერთი ცნობა. ვახუშტი ბაგრატიონი ხევის აღწერისას წერდა: „ჰყრია ბროლი მრავალი, მგზავსი გათლილისა და სცვივა კლდესა. აქა იპოვების ბროლი და სჭვირს წითლად, და გასტეხო - არს შიგ წითელი ბროლი“ [ქც IV:356,21-24]. ვახუშტი ბაგრატიონის მიერ ნახსენებ „წითელ ბროლში“ ხომ არ არის საგულისხმებელი კვარც-აქატ-ქალცედონის მინერალები? თუ ეს მართლაც ასეა, მაშინ, მოსაზრებას თერგის ხეობაში სარდიონის მძივების ადგილობრივი წარმოების შესახებ უფრო მყარი საყრდენი ექმნება. თუმცა, დღეისათვის ეს საკითხი ბოლომდე გადაწყვეტილად ვერ ჩაითვლება და ის უთუოდ მოითხოვს შემდგომ კვლევა-ძიებას.

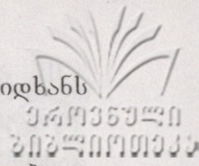
შესაძლოა თერგის ხეობაში მზადდებოდა ბროლის მძივები. საამისო ნედლეული იქ უხვად მოიპოვება. რაც შეეხება გიშრის მძივებს, მათი საბადოები ცნობილია როგორც

დასავლეთ, ისე აღმოსავლეთ საქართველოში (გელათისა და ძიროვანის საბადოები, გორის, თიანეთის, გომბორის, დუშეთის რაიონები) [ქსე 1978:173; ПРГС 1959:60]. ძველ საქართველოში გიშრის მოპოვება-დამუშავების მაღალ კულტურაზე მეტყველებს მთელი რიგი ეთნოგრაფიული და ტერმინოლოგიური მონაცემებიც [დოლაბერიძე 1985:92], მაგრამ გველეთური გიშრის მძივების წარმომავლობის გასარკვევად მხოლოდ ეს მონაცემები არ კმარა. ამდენად, გიშრის მძივების წარმომავლობის საკითხი ჯერჯერობით დიად რჩება.

იმპორტულია ქარვის მძივები. ჩრდილოეთ კავკასიაში ისინი ვრცელდება აღმოსავლეთ ევროპიდან [Дюпик 1959:49]. ნიჟარა „კაურები“ როგორც აღმოსავლეთ საქართველოს, ისე ჩრდილოეთ კავკასიის ადრე შუა საუკუნეების სამარხებში არაერთია ცნობილი და პარალელების მოტანას აღარ შეეუდგებით. აღვნიშნავთ მხოლოდ, რომ „კაურები“ უფრო ხმელთაშუაზღვისპირეთის სანაპირო ქვეყნებიდანაა გავრცელებული კავკასიაში [Рунич 1975:150].

გამოთქმულია მოსაზრება, რომ წვეთისებური მინის მძივები, რომელთაც ერთი მხარე ბრტყელი, მეორე კი ამობურცული აქვთ, ჩვენში უკვე VI-VII ს.ს. მიჯნით ან VII ს. პირველი ნახევრით დათარიღებულ კომპლექსებში ჩნდება [აფხაზავა 1988:ტაბ. IX, 15, X, 16]. თარიღს მხარს უჭერს № 13 სამარხის წვეთისებური მძივები. თანმხლები მასალების მიხედვით ისინი მიეკუთვნება VI ს. მიწურულსა და VII ს. დასაწყისს.

კერამიკა. სამარხეული ინვენტარის ერთ-ერთ ყველაზე საინტერესო ჯგუფს წარმოადგენს კერამიკა. აღმოსავლეთ საქართველოს ბარის რაიონების თანადროულ სამარხებში კერამიკული მასალა იშვიათობაა. მთაში მიცვალებულისათვის

თიხის ჭურჭლის ჩატანების უძველესი ტრადიცია დიდხანს შემორჩა. კერამიკის უმრავლესობა ხელადებია.

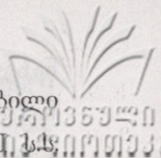
კაცის ფაქტურის მიხედვით სამაროვანზე მოპოვებულ კერამიკაში გამოიყოფა ორი ჯგუფი. პირველ ჯგუფში ერთიანდება მოჩალისფრო-მოწითალოდ გამომწვარი კერამიკა, რომელიც თავის მხრივ სამ ტიპად იყოფა.

I ტიპს მიეკუთვნება მოჩალისფროდ გამომწვარი მრგვალპირიანი ხელადა (ტაბ. XIV, სურ. 57), რომელიც № 13 სამარხის სახურავზე გამოვლინდა. იგი საკუთრივ სამარხეული ინვენტარის თანადროული (VI ს. მიწურული - VII ს. დასაწყისი) უნდა იყოს. ანალოგიური ხელადა ცნობილია VII ს. დათარიღებულ ნეძიხის №132 ქვის სამარხიდან. გველეთური ხელადის მსგავსი ჭურჭლები აღმოჩენილია აღმოსავლეთ საქართველოს ადრე შუა საუკუნეების სხვა ძეგლებზეც. ისინი გვხვდება: მცხეთაში [აფხაზავა 1979:ტაბ. XXII, 25], უფლისციხეში [მინდორაშვილი 1990:40], ერწოთიანეთში [ჯორბენაძე 1982:41] და სხვ.

II ტიპს მიეკუთვნება სამტუჩა ხელადები. ერთი მათგანი ფრაგმენტის სახითაა აღმოჩენილი № 1 სამარხში (ტაბ. XIV, სურ. 6). მეორე გამოვლინდა № 13 სამარხში (ტაბ. XIV, სურ. 76). უკანასკნელის ფორმა მთლიანადაა შემორჩენილი. მოჩალისფროდ გამომწვარი სამტუჩა ხელადები ფართოდაა გავრცელებული აღმოსავლეთ საქართველოს ადრე შუა საუკუნეების ძეგლებზე. ისინი ცნობილია: მცხეთიდან, ურბნისიდან, ბერბუკიდან [აფაქიძე . . . 1989:157; აფხაზავა 1979:ტაბ. XXIX, 5; ჭილაშვილი 1964:13]. სამარხეული ინვენტარის მიხედვით, გველეთის სამტუჩა ხელადები VI ს. მიწურულითა და VII ს. უნდა დათარიღდეს.

III ტიპად გამოიყოფა სამტუნა, გოფირებულყელიანი, მხრებდაშვებული ხელადა. ყურზე დაძერწილია გამომწვარია წითლად. ტანი შემკულია წნევით დატანილი ვერტიკალური ზოლებით (ტაბ. XIV, სურ. 23). ხელადა აღმოჩნდა № 4 სამარხში და თანმხლები ინვენტარის მიხედვით თარიღდება VII ს. ანალოგიური ხელადა მომდინარეობს ერთ-ერთი დანგრეული სამარხიდან (ტაბ. XIV, სურ. 138). II ტიპის სამტუნა ხელადებისაგან ისინი განსხვავდება რამდენადმე დაგრძელებული ტუჩით, ყელის გოფირებით, წითელპრიალა ზედაპირითა და გადანატეხში მუქი კეცი-დარიალის ციხეზე აღმოჩნდა ორი ჭურჭლის ფრაგმენტი, რომლებიც ზუსტი ანალოგია III ტიპის ხელადებისა (ტაბ. XXVI, სურ. 62, 232). საინტერესოა, რომ ანალოგიური ფორმის გოფირებულყელიანი, ოღონდ მრგვალპირიანი ხელადა გამოვლენილია სოფ. ბოდორნაში გათხრილ ერთ-ერთ ადრეულ (IV ს.) სამარხში (09-IX-75-137). ამდენად, გვაქვს საფუძველი, მსგავსი ფორმის ხელადების წარმოშობის არეალად აღმოსავლეთ საქართველოს მთისწინეთის ან ბარის რეგიონი ვიგულისხმოდ.

მეორე ჯგუფში ერთიანდება შავად და ნაცრისფრად გამომწვარი ჭურჭელი. აღნიშნული ჯგუფის ჭურჭელი სამ სამარხშია გამოვლენილი (ტაბ. XIV, სურ. 8, სამ. № 2; სურ. 14, სამ. № 3; სურ. 75, სამ. № 13). მათგან ორი ფრაგმენტების სახითაა აღმოჩენილი №№ 2, 3, სამარხში. საინტერესოა № 13 სამარხის შავად გამომწვარი ზომორფულყურიანი, კოპებითა და ამოდარული ორნამენტით შემკული სასმისი (ტაბ. XIV, სურ. 75). თითქმის ანალოგიური ჭურჭელია აღმოჩენილი სტირფაზის ადრე შუა საუკუნეების სამარხშიც [Техоб

1987:სურ.156,1]. მსგავსი ფორმის სასმისები მრავლადაა ცნობილი ჩრდილოეთ კავკასიიდან, სადაც ისინი მიჩნეულია IV-VII სს.

ალანური კერამიკის ერთ-ერთ ადრეულ და მეტად დამახასიათებელ ფორმად [Кузнецов 1962:სურ3ა,1,2,24ა,6,7]. თუმცა, აქვე ხაზგასმით უნდა აღინიშნოს, რომ კერამიკის ეს ფორმა გენეზისით უკავშირდება ადგილობრივ, გვიანყობანურ კულტურას და მხოლოდ შემდგომში იგი შეთვისებული ჩრდილოეთ კავკასიაში მოსული ალანების მიერ [Кузнецов 1973:67].

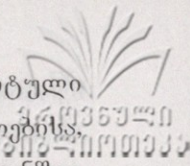
თიხნარი ნიადაგებით ღარიბ ხევში ადგილობრივი კერამიკული წარმოება არ არსებობდა [წითლანაძე 1977:99]. ეთნოგრაფიული მასალებით ირკვევა, რომ მოხევეებს კერამიკული ნაწარმი მთიულეთ-გუდამაყრიდან, ქართლიდან ან ჩრდილოეთ კავკასიიდან შემოჰქონდათ [ჯალაბაძე 1961:210]. განათხარი მასალის მიხედვითაც დაახლოებით ასეთივე სურათი ჩანს ხევში ადრე შუა საუკუნეებისთვისაც. სამაროვანზე აღმოჩენილი პირველი ჯგუფის I-II ტიპის მოჩალისფროდ გამომწვარი კერამიკა ხევში ქართლის მთისწინა ან ბარის რაიონებიდანაა მოხვედრილი. რაც შეეხება შავად და ნაცრისფრად გამომწვარ კერამიკას (II ჯგუფი), ამგვარი ტურჭელი არაა დამახასიათებელი შუა საუკუნეების საქართველოს სამეთუნეო წარმოებისათვის და ისინი აშკარად ჩრდილოკავკასიური იმპორტია, ხევში სავაჭრო-ეკონომიკური კავშირურთიერთობების შედეგად მოხვედრილი.

ბველეთის სამაროვნის ნივთიერი მასალა მრავალრიცხოვანი პარალელების გათვალისწინებით ძირითადად VI ს. მიწურულითა და VII ს. თარიღდება. სტრატეგრაფიული მონაცემებითა და სამარხეული ინვენტარით ადრეულ სამარხთა ჯგუფს (VI ს. მიწურული - VII ს. პირველი

ნახევარი) მიეკუთვნება №№ 10, 13-16 სამარხები. №№ 1-8, 11 სამარხების თარიღი VII ს. ფარგლებში უკვეა. № 12 სამარხი ზემოდან იყო გამართული № 15 სამარხზე, რომელიც VI ს. მიწურულითა და VII ს. პირველი ნახევრით თარიღდება. ამდენად, № 12 სამარხის თარიღი უფრო VII ს. მეორე ნახევრით ან მიწურულით უნდა განისაზღვროს. ყველაზე გვიანდელია № 9 სამარხი, რომელიც №№ 10, 14 სამარხებზე ზემოდან გაემართათ. მასში აღმოჩენილი სამარხეული ინვენტარიც მოგვიანო იერისაა და VII ს. მიწურულითა და VIII ს. დასაწყისით თარიღდება.

დღეისათვის ბოლომდე არაა გარკვეული სამაროვნისა და მისგან სამხრეთით, დაახლოებით 1 კმ დაშორებული ციხის ურთიერთობა. ციხის ტერიტორიაზე და მისი ჩრდილოეთი ფერდის ძირას შენიშნული სამარხები გვაფიქრებინებს, რომ ციხეს შესაძლოა სხვა სამაროვანი ჰქონდა, გათხრილი სამარხები კი სხვა სამოსახლოს ეკუთვნოდა. გაურკვეველია ისიც, რა ბედი ეწია მოსახლეობას VIII ს. დასაწყისის შემდეგ (ყველაზე გვიანდელი № 9 სამარხი თარიღდება VII ს. მიწურულითა და VIII ს. დასაწყისით). შესაძლოა სამოსახლო შეეწირა VIII ს. დაწყებულ არაბ-ხაზართა გამუდმებულ და სასტიკ ბრძოლებს. საომარი ოპერაციების დროს ორივე მხარე ხშირად იყენებდა დარიალის გასასვლელს და ადვილი წარმოსადგენია რა პირობები შეექმნებოდა ამ მიდამოებში მცხოვრებთ. არც ისაა გამორიცხული, რომ შექმნილ რთულ ვითარებაში VIII ს. დასაწყისიდან მოსახლეობამ გადაინაცვლა ციხის ტერიტორიაზე, სადაც თავს უკეთ დაიცავდა.

სამარხეული ინვენტარის ძირითად ნაწილს თავისთავად ადგილობრივი (ქართული) მასალა შეადგენს. ზოგჯერ

თითქმის შეუძლებელია ადგილობრივი და იმპორტული
 მასალის ერთმანეთისგან გამიჯვნა, რადგან რიგი ნივთებისა,
 რომლებიც გენეზისით არაქართულია, შემდგომში ჩვენშიც
 მზადდებოდა. ადგილობრივი წარმოების ნიმუშებს შეიძლება
 მიეკუთვნოს რკინის შუბისპირები (ტაბ. VIII, სურ. 24, 43, 51),
 დანები (ტაბ. VIII, სურ. 1, 21, 22, 33, 40, 49, 58, 59, 63, 81, 83, 84), რკინის,
 ბრინჯაოსა და ვერცხლის ჭვინტიანი, მუხლსახსრიანი
 მშვილდსაკინძები (ტაბ. IX, სურ. 11, 28, 52, 61, 62, 85, 86), რკინის
 ბუდეშლიანი, მუხლსახსრიანი მშვილდსაკინძები (ტაბ. IX,
 სურ. 3, 4, 18, 32, 48, 60). არაგვი-თერგის ხეობის რომელიმე
 საწარმოო ცენტრშია დამზადებული ბრინჯაოს სწორკუთხა
 და ჯ-ს მაგვარი ფირფიტებით შედგენილი ქამრები (ტაბ. X,
 სურ. 109, 132). ჩვენში ფართოდაა გავრცელებული ისეთი
 ფორმის ბეჭდები, რომლებიც გველეთის სამაროვანზეა
 გამოვლენილი (ტაბ. XI, სურ. 2, 15, 36, 50, 53, 65, 122) შესაძლოა
 V ტიპის ვერცხლის რომბისებურთვალბუდიანი ბეჭედი (ტაბ.
 XI, სურ. 16) მცხეთიდანაა შეტანილი დარიალის ხეობაში.
 ხოლო № 9 სამარხში აღმოჩენილი შავი მინის ბეჭედი (ტაბ.
 XI, სურ. 37) ეგებ სულაც უინვალშია დამზადებული. არც
 იმის შესაძლებლობაა გამორიცხული, რომ კვეთის თავისებური
 მანერის მიხედვით, ხარირემის გამოსახულებით შემკული
 გემა (ტაბ. XI, სურ. 120) ქართულ სამყაროში შექმნილ ნივთად
 მივიჩნიოთ. როგორც ცნობილია ბრინჯაოს მთლიანადსხმული
 და მძივით შემკული საკინძები (ტაბ. XIII, სურ. 26, 47, 101-108,
 130) აღმოსავლეთ საქართველოს ადრე შუა საუკუნეების
 მატერიალური კულტურის დამახასიათებელი ნივთებია.
 მრავლადაა ჩვენში აღმოჩენილი ვერცხლის ერთწილადი
 საყურეები (ტაბ. XIII, სურ. 71, 78). უთუოდ არაგვი-თერგის

ხეობის რომელიმე საწარმოო ცენტრშია დამზადებული ბრინჯაოს ნუშისებური და დისკოსებური ფორმებით შედგენილი „ღიაღმები“ (ტაბ. XII, სურ. 96-97, 126-127), აგრეთვე ბრინჯაოს ცხენისა და მხედრის გამოსახულებები (ტაბ. XI, სურ. 64, 117). არაგვი-თურგის ხეობებშია საძებნი ის სახელოსნო, სადაც გველეთვის ბრინჯაოს ფიალაა დამზადებული (ტაბ. XIV, სურ. 77). ადგილობრივი ნაწარმის ჯგუფს შეიძლება მიეკუთვნოს მძივების ერთი ნაწილი, კერძოდ: მომწვანო ფერის მინის მძივები, სარდიონის მძივების გარკვეული რაოდენობა და მთის ბროლის მძივები.

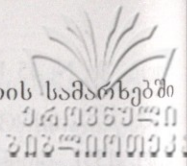
სამაროვანზე გამოვლენილია სხვადასხვა ჯგუფის ნივთები: ბრინჯაოს აბზინდა (ტაბ. X, სურ. 70), B-ს მაგვარი აბზინდები (ტაბ. X, სურ. 5, 111), „ნიღბისებური“ ბალოები (ტაბ. X, სურ. 17, 91, 92, 93), ასომთავრული „Ō“-ს მაგვარი ბალთა (ტაბ. X, სურ. 9), ვერცხლის საკიდები (ტაბ. XIII, სურ. 29, 34, 88, 89, 133), ბრინჯაოს ევენები, ზარაკები (ტაბ. XII, სურ. 66-68) და სხვ. ისინი ფართოდაა გავრცელებული აღმოსავლეთ საქართველოს, ჩრდილოეთ კავკასიისა და ევრაზიის მთელ რიგ ოლქებში. საფიქრებელია, რომ ამ ნივთების ფართოდ გავრცელების კვალობაზე ცალკეულ რეგიონებში მათ ზოგიერთ სახეობას ადგილობრივაც აწარმოებდნენ. მით უმეტეს, რომ ტექნოლოგიური თვალსაზრისით ამგვარი ნივთების დამზადება მაინცადამაინც დიდ სირთულეებთან არ უნდა ყოფილიყო დაკავშირებული.

სამაროვანზე აღმოჩენილი იმპორტული ნივთების დიდი ნაწილი ჩრდილოეთ კავკასიიდან შემოდის, რაც სავსებით ბუნებრივია, ვინაიდან ხევი უშუალოდ ესაზღვრება ჩრდილოეთ კავკასიას, რომელთანაც რეგულარული ურთიერთობა ჰქონდა. ეკონომიკური კავშირების შედეგადაა მოხვედრილი დარიალის

ხეობაში № 15 სამარხის ვერცხლის მშვილდსაკინძი (ტაბ. IX, სურ. 119), ვერცხლის ბუდეაბმული მშვილდსაკინძი (ტაბ. IX, სურ. 135), ბრინჯაოს სარკე (ტაბ. XII, სურ. 118), ბრინჯაოს ბიკონუსური ნივთი (ტაბ. XII, სურ. 116), ვერცხლის ფირფიტა ფრინველის გამოსახულებით (ტაბ. XII, სურ. 98), ზოომორფულყურიანი, კოპებით შემკული შავპრიალა სასმისი (ტაბ. XIV, სურ. 75), შავი და ნაცრისფერკეციანი კერამიკა (ტაბ. XIV, სურ. 8, 14). ჩრდილოეთ კავკასიიდან ჩანს შემოსული აღმოსავლეთ ევროპული წარმომავლობის ქარვის მძივები და ხმელთაშუაზღვისპირეთის ქვეყნებიდან მომდინარე ნიჟარა „კაურები“. თუ წერილობითი წყაროები ადრე შუა საუკუნეების ქართლისა და ჩრდილოეთ კავკასიის ურთიერთობებს ძირითადად სამხედრო-პოლიტიკურ ასპექტში განიხილავენ, გველეთის სამროვნის განათხარი მასალებით კარგად წარმოჩინდება ამ ურთიერთობათა კულტურულ-ეკონომიკური მხარე.

სასანური ნივთები სამაროვანზე შედარებით ნაკლებია. ესენია: კავადის (488-531 წ.წ.) ვერცხლის მონეტა (ტაბ. IX, სურ. 73) და გემები (ტაბ. XI, სურ. 12, 72, 123, 124, 136). ქართლის სამეფოს სასანურ ირანთან ურთიერთობის ნიშნები III-IV ს.ს. შეინიშნება, მაგრამ იბურიაში სასანური მონეტებისა თუ გემების მასიური შემოსვლა V ს. მეორე ნახევრიდან იწყება [რამიშვილი 1979:55; Джалагания 1979:13]. ქართლში სასანური ნივთები კიდევ უფრო ინტენსიურად ვრცელდება მას შემდეგ, რაც 523 წ. ირანელებმა აქ მეფობა გააუქმეს. მათ ხელთ იგდეს დარიალის მაგისტრალი, რომელსაც უშუალოდ აკონტროლებდნენ [მოქცევაი 1963:95]. გზის ხელში ჩაგდებით ირანელებმა პოლიტიკური მიზნების გარდა, მაგისტრალი საკუთარ ეკონომიკურ ინტერესებსაც დაუქვემდებარეს. ეს

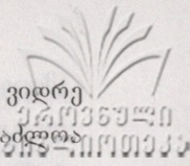
ვითარება გარკვეულად აისახა კიდევ გველეთის სამარხებში აღმოჩენილი სასანური ნივთების სახით.

ჩრდილოეთ და სამხრეთ კავკასიის დამაკავშირებელი მაგისტრალი საშუალებას აძლევდა ხევის მოსახლეობას ფართო კულტურულ-ეკონომიკური კავშირი ჰქონოდა ჩრდილოეთ კავკასიასთან, ქართლ-კახეთის მთისწინეთსა და ბართან, სასანურ ირანთან და სხვ. ზოგიერთ სამარხში ნათლად აისახა ეს მრავალმხრივი კავშირები. მაგალითისათვის მარტო №№ 13, 15 სამარხების დასახელებაც კმარა, სადაც ერთადა თავმოყრილი როგორც ქართული, ისე ჩრდილოკავკასიური და ირანული წარმოშობის ნივთები.

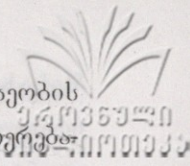
გველეთის სამაროვანზე მოსახლეობის სოციალურ-ეკონომიკური დიფერენციაცია მკვეთრად არაა გამოხატული. სამაროვანი ეკუთვნის ერთ სოციალურ ფენას, მაგრამ რამდენიმე სამარხის (№№ 13, 15, 16) ინვენტარის სიუხვე, მაშინ, როცა ზოგიერთ სამარხში (№ 10) სულ ორიოდ ნივთია აღმოჩენილი, მიუთითებს, რომ თემური ტრადიციების სიმტკიცის მიუხედავად, ადრეული შუა საუკუნეების ხევის ტერიტორიაზე ეკონომიკური და ალბათ სოციალური დიფერენციაციაც უკვე შეინიშნება.

სოციალურ საკითხთან დაკავშირებით გველეთის სამაროვანზე ყურადღებას ერთი გარემოებაც იმსახურებს. ცნობილია, რომ ქამარს შუა საუკუნეებში სრულიად გარკვეული აზრობრივი დატვირთვა ჰქონდა. ქამარი იყო მისი მფლობელის სამხედრო-ადმინისტრაციულ სისტემაში ადგილის განმსაზღვრელი ნიშანი [აფხაზავა 1986:92]. აღმოსავლეთ საქართველოს ადრე შუა საუკუნეების სამაროვნების მასალების გათვალისწინებით ფიქრობენ, რომ მიცვალებულები, რომელთაც ქამარი ჰქონდათ ჩატანებულნი,

საზოგადოებრივად უფრო მაღალ საფეხურზე იდგნენ, ვიდრე ისინი, რომელთაც ამგვარი ქამრები არ ახლდათ. შესაძლოა ისინი წერილი მოხელეები ან დაბალი სამხედრო ჩინოსნები იყვნენ [აფხაზავა 1979:93]. VI-VII ს.ს. აღმოსავლეთ ევროპისა და ციმბირის პრიმიტიული საზოგადოებრივი სტრუქტურის ხალხებს შორის გავრცელებული ტრადიციით ყველა ზრდადასრულებულ მამაკაცს სამარხში ქამარი ახლავს [Распопова 1965:78]. ქართლის თანადროულ სამაროვნებზე მამაკაცთა სამარხებში ქამრები მცირე რაოდენობითაა აღმოჩენილი, რაც ქართლის საზოგადოების რთულ სტრუქტურაზე უნდა მიუთითებდეს [აფხაზავა 1986:92]. ფიქრობენ, რომ ქვემო ალევის № 23 სამარხში დაკრძალული მამაკაცი უთუოდ გარკვეული რანგის პირია და მას პირობითად „მეომარი“ თუ „მხედარი“ შეიძლება ვუწოდოთ. ამის დასტურია ის ქამარი, რომელიც მიცვალებულს ახლდა [აფხაზავა 1986:93]. ადრე შუა საუკუნეების ქართლში ქამრები ხელისუფლების ნიშნადაა ქცეული. მას ატარებენ როგორც საზოგადოების მაღალი ფენების წარმომადგენლები (ქობულ სტრატეილატის რელიეფი მცხეთის ჯვარზე), ისე უფრო დაბალი ფენების, მაგრამ გარკვეული საზოგადოებრივი მდგომარეობის პირები [აფხაზავა 1986:96]. გველეთის სამაროვანზე ქამრები ორ (№№ 15, 16) სამარხშია გამოვლენილი. აღსანიშნავია ის გარემოებაც, რომ სხვა სამარხებთან შედარებით ისინი უფრო „მდიდრულია.“ ეს განსაკუთრებით ითქმის № 15 სამარხზე, რომელიც გამოირჩევა ყველაზე უხვი ინვენტარით. აშკარაა, მიცვალებული თავის დროზე მეთემეთა შორის ქონებრივად შედარებით დაწინაურებული პიროვნება იყო, მაგრამ ისიც კარგად შეინიშნება, რომ თემისაგან იგი არაა მოწყვეტილი

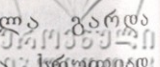
(მიცვალებული რიგით მეთემეთა შორისაა დაკრძალული).
ის ეკონომიურად და ეგებ გარკვეულწილად სოციალურად
პირველობს თემში, თემის ფარგლებში, მაგრამ იმდენად,
რამდენადაც ეს თემისათვის მოსათმენია. ხევის ფეოდალიზაციის
პროცესის სწრაფ განვითარებას აფერხებდა მთის შეზღუდული
ეკონომიკური შესაძლებლობები. თუმცა, ხევში ეს პროცესი
(ძირითადად ბარის ზეწოლის შედეგად) ნელა, თანდათან, მაგრამ
მაინც ვითარდებოდა და XIV ს. უკვე იურიდიულ დოკუმენტშიც
აისახა [შარაშიძე 1954:256; ითონიშვილი 1960:87]. რა თქმა
უნდა სოციალურ-ეკონომიკური დიფერენციაციის დონით მთა
მკვეთრად ჩამორჩებოდა ბარს [მელიქიშვილი 1979:19], მაგრამ
აღმოსავლეთ საქართველოს მთიანეთის სხვა კუთხეებს შორის
ხევი მაინც ყველაზე უფრო (ცხრაზმისხევის ფეოდალიზირებული
ერთეულის შემდეგ) დაწინაურებული და განვითარებული კუთხე
ჩანს. ამის მიზეზად პირველ რიგში უნდა დასახელდეს ხევის
უდიდესი სტრატეგიული მნიშვნელობა და მასზე გამაყალი
მაგისტრალი, რომლითაც ხევი მჭიდროდ უკავშირდებოდა
ფეოდალურ ბარს [თოფჩიშვილი 1998:3]. ხევში საზოგადოების
სოციალური დიფერენციაციის პროცესის განვითარება
საბოლოოდ „საყდრიშვილები“-სა და „მოკიდებული“-ის
ინსტიტუტის გაფორმებით დასრულდა [შარაშიძე 1954:246-248].
აღრე შუა საუკუნეების ხევის მოსახლეობის – წანარების
განსახლების, განსაკუთრებით კი ეთნოგენეზის საკითხი დიდი
ხანია არაერთი მკვლევარის ყურადღებას იქცევს. მიუხედავად
ცალკეულ მკვლევართა (მ. ბროსე, ივ. ჯავახიშვილი, ი. მარკვარტი,
ს. კაკაბაძე, ს. ერემიანი, ჯ. გვასალია, გ. რჩეულიშვილი, ეახ.
ითონიშვილი) მიერ წანართა განსახლების არეალის საზღვრების
დადგენაში განსხვავებული შეხედულებებისა, წანართა ტომის

სამოსახლო ადგილად ძირითადად მაინც თერგის ხეობის რაიონია მიჩნეული [პაპუაშვილი 1982:31]. წანართა გაძლიერება დაწინაურებასთან ერთად, მათი გავლენის სფეროში თანდათან უკვე სხვა ტერიტორიებიც ექცევა.

თუ წანართა განსახლების არეალის საკითხი ასე თუ ისე გარკვეულია, მათი ეთნიკური კუთვნილების შესახებ აზრთა სხვადასხვაობაა. უცხოელ მკვლევართა მიერ წანარები მიჩნეულია ჩრდილო დაღესტნურ ან ვეინახურ ტომად [Худуд ал-алем 1930:33; Генко 1930:706; Минорски 1963:210,211; Мкртумян 1972:213]. თუმცა, ამ აზრის დასამტკიცებლად ისინი სერიოზულ საბუთს ვერ იშველიებენ.

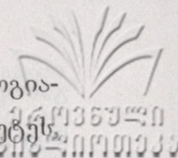
ქართველ მკვლევართა ერთი ნაწილი წანარებს სვანურ ტომად მიიჩნევდნენ [Март 1913S:32; 1916:1397,1398; Какабадзе 1928:111]. ჯ. გვასალიას აზრით წანარები გენეტიკურად სვანური ტომია, რომელიც შუა საუკუნეებში უკვე ძლიერ ქართიზირებული იყო [გვასალია 1970:753-755; 1997:46]. რ. რამიშვილი მათ სვანურ-კოლხურ სამყაროს უკავშირებს [რამიშვილი 1981:130,133]. თ. პაპუაშვილმა და ბ. სილაგაძემ წანარები მიიჩნია ზანურ//ჭანურ ტომად [პაპუაშვილი 1982:39-42; სილაგაძე 1991:133]. რ. თოფჩიშვილის აზრით, წანარები სვანურენოვანი ტომი იყო, იმ განსხვავებით, რომ შესაძლოა წანარები დღევანდელ სვანთა სრულიად იდენტური კი არ იყვნენ, არამედ სვანებთან ახლოს მდგომი ქართველური ტომი [თოფჩიშვილი 1998:95]. უცხოელ ავტორთაგან განსხვავებით, ქართველ მკვლევართა უმრავლესობას ეჭვი არ ეპარება, რომ წანარები ქართული (დასავლურ ქართული) მოდგმის ტომია. გველეთის სამაროვნის მასალაზე დაყრდნობით შესაძლოა გამოითქვას ზოგიერთი მოსაზრება წანართა ეთნოგენეზის

შესახებ. გველეთის სამაროვნის მასალა გარდა
ჩრდილოკავკასიური და ირანული იმპორტის
იდენტურია არაგვი-ქსნის ხეობებისა და ქართლის ბარის
რაიონებიდან მომდინარე სინქრონული არქეოლოგიური მასალისა.
გათხრების შედეგად გამოვლენილი ადრე შუა საუკუნეების
ხევის მატერიალური კულტურა აღმოსავლეთ საქართველოს
მთიანეთის, მთიხწინეთისა და ბარის მატერიალური კულტურის
ერთიანი და ორგანული ნაწილია. ხევში არაქართული ეთნიკური
ჯგუფის არსებობის პირობებში ამგვარი ერთიანობა რაღაც
ფორმით აუცილებლად იქნებოდა დარღვეული, მაგრამ ეს
ერთიანობა იმდენად მყარი და თვალსაჩინოა, რომ თერგის ხეობაში
არაქართული ეთნიკური ჯგუფის არსებობის დაშვება სრულიად
უსაფუძვლოა [მინდორაშვილი 2001:32].

ასე, რომ გველეთის სამაროვნის განათხარი მასალა კიდევ
ერთხელ ცხადყოფს ზოგიერთი მკვლევარის მიერ წანართა
არაქართული წარმომავლობის შესახებ გამოთქმული
მოსაზრების უსაფუძვლობას.

როგორც ვნახეთ, გველეთის სამაროვანი მრავალმხრივ
საყურადღებო ძეგლია. ცალკეული მცირეინვენტარიანი
სამარხების გარდა ხევის ტერიტორიიდან დღემდე უცნობი
იყო VI ს. მიწურული – VIII ს. დასაწყისით დათარიღებული
სამაროვანი თავისი მრავალრიცხოვანი და მრავალფეროვანი
ინვენტარით, რომელიც მნიშვნელოვანი წყაროა იმ პერიოდის
ხევის მოსახლეობის – წანარების სოციალურეკონომიკური
თუ კულტურული ცხოვრების სხვადასხვა ასპექტების
გასარკვევად. სამაროვნის მასალები საინტერესოა ხევში
ქრისტიანობის გავრცელების საკითხთან დაკავშირებით. მას
არანაკლები მნიშვნელობა აქვს აღმოსავლეთ საქართველოს

ადრე შუა საუკუნეების ნივთიერი კულტურის ქრონოლოგია-
 პერიოდიზაციის პრობლემასთან მიმართებაში. მით უმეტეს
 რომ ზოგ შემთხვევაში სამაროვანზე სტრატოგრაფიული
 სურათიც კარგადაა გამოკვეთილი. სამაროვნის მასალები
 საინტერესოა წანარების ეთნიკური კუთვნილების საკითხის
 გასარკვევად. სამარხეული ინვენტარი გარკვეულ წარმოდგენას
 გვიქმნის ადრე შუა საუკუნეების ხევის კავშირ-ურთიერთობის
 შესახებ როგორც აღმოსავლეთ საქართველოს ცალკეულ
 რეგიონებთან, ისე გარე სამყაროსთან.

სამაროვანი ბოლომდე არაა შესწავლილი. გათხრილი
 სამარხების მრავალრიცხოვანი და მრავალფეროვანი
 ინვენტარი კი იმის მანიშნებელია, რომ შესასწავლი
 სამარხებიც შეიცავენ საინტერესო მასალებს, რომლებიც უფრო
 მეტ ნათელს მოჰფენენ ადრე შუა საუკუნეების ხევის ისტორიის
 მთელ რიგ პრობლემებს.

თავი III

აკლდამები

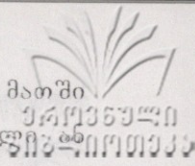
1988-1991 წ.წ. ექსპედიცია გათხრების პარალელურად
 აღმოაჩინდა დაზვერვით სამუშაოებსაც. ექსპედიციამ ხევში
 მოინახულა როგორც მანამდე კარგად ცნობილი, ისე უცნობი
 ძეგლები, მათ შორის მიწისქვეშა აკლდამები, რომლებიც
 ფართოდაა გავრცელებული ხევის მთელ ტერიტორიაზე.
 აღნიშნულ წლებში ვერ მოხერხდა მათი არქეოლოგიური
 შესწავლა, მაგრამ რადგან გვაქვს საშუალება, გვინდა

გამოვთქვათ რამდენიმე მოსაზრება ხევის აკლდამებთან დაკავშირებით.

რამდენიმე აკლდამა სოფ. გერგეტში, გარბანში, სიონში, ახალციხეში, ტყარშეტში, არშის ციხეზე, თავის დროზე გათხარა ჟინვალის არქეოლოგიურმა ექსპედიციამ (ხელმძღვ. რ. რამიშვილი, რაზმის უფროსი გ. დამბაშიძე) და მათ ქვედა ქრონოლოგიურ ზღვარად მიიჩნია IX-X სს. [Рамишвили . . . 1973:76; რამიშვილი . . . 1974:73].

ხევის აკლდამები ძირითადად ერთი ტიპისაა. გეგმაში ისინი სწორკუთხაა. დამხრობილია აღმოსავლეთიდან დასავლეთით, მცირეოდენი გადახრებით. ნაგებია მეტ-ნაკლებად დამუშავებული ფიქალის, ქვიშაქვის ან ანდეზიტ-ბაზალტის კვადრებით. წყობა მშრალია. ზოგჯერ წყობაში დულაბიცაა გამოყენებული. სამარხი გადახურულია განივად გადებული ფიქალის ფილებით. სახურავის დასავლეთ ნაწილში მოწყობილია ოთხკუთხა ჩასასვლელი. ხევისათვის სწორედ ამგვარი აკლდამებია დამახასიათებელი [რამიშვილი . . . 1974:73]. ცალკეული დეტალების მიხედვით აკლდამები რამდენადმე განსხვავდება ერთმანეთისაგან. მაგ. გვხვდება: I. ვერტიკალურკედლებიანი აკლდამები, რომელთაც ზოგჯერ დასავლეთ კედელთან აქვთ საფეხურები, კედლიდან გამოშვებული ფილების სახით (ტაბ. XVII, სურ. 1, 2); II. ვერტიკალურკედლებიანი აკლდამები, რომელთა ჩრდილოეთ და სამხრეთ კედლებში ჩაშენებულია მიცვალებულის დასასვენებელი ფიქალის თაროები (ტაბ. XVII, სურ. 3); III. აკლდამები, რომელთა კედლები შიგნითაა გადაწეული, ქვემოდან ზემოთ თანდათან ვიწროვდება და ქმნის ცრუ თაღს (ტაბ. XVII, სურ. 4).

აკლდამები საოჯახო-საგვარეულო სამარხებია. მათში ძვლები უმეტეს შემთხვევაში ცუდადაა შემორჩენილი. ერთმანეთშია არეულ-მიმოფანტული. საერთოდ კი, აკლდამებში მიცვალებულები დაკრძალულია ქრისტიანული წესით. აკლდამების ზომები მერყეობს: სიგრძე 1,9-3,45 მ, სიგანე 1-1,8 მ, სიღრმე 1,4-2,5 მ, შორის. ჩასასვლელის ზომებია: 35X50 სმ, 50X55 სმ. ყველა აკლდამა გაძარცვულია, რის გამოც მათი თარიღის შესახებ მსჯელობა მხოლოდ მათი აღნაგობის მიხედვით გვიხდება.

I-II სახეობის აკლდამები უფრო ადრეულები ჩანს. აღნაგობით ისინი იმეორებენ ფშავის არაგვის ხეობაში სოფ. ნეძიხში და კართანას სამაროვანზე შესწავლილ VI-VIII ს.ს. აკლდამებს [რჩეულიშივილი 1990:27,33]. რაც შეეხება III სახეობის ცრუთალოვან აკლდამებს (ტაბ. XVII, სურ. 4), მათი ანალოგები ფართოდაა ცნობილი არაგვის აუზიდან, სადაც ისინი ძირითადად XI-XIV ს.ს. დათარიღებული [რჩეულიშივილი 1990:76; Джорбенаძე 1992:3].¹¹

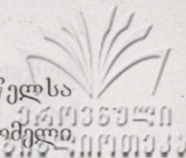
I-II სახეობის აკლდამების კარგად დათარიღებული ანალოგები ფშავის არაგვის ხეობიდან გვაფიქრებინებს, რომ ხევის აკლდამების ქვედა ქრონოლოგიური ზღვარი (IX-X ს.ს.) დასაძველებელია. ჩანს, აკლდამები იქ გაცილებით ადრე ვრცელდება. IX-X ს.ს. წანარეთის ხევში აკლდამები უკვე მასიურადაა გავრცელებული, რაც იმის მაუწყებელი უნდა იყოს, რომ ბარის ხანგრძლივი მცდელობის შემდეგ, მთაში ¹¹ჩვენ არ ვამტკიცებთ იმას, რომ XVII ტაბულაზე წარმოდგენილი ახალციხისა და გარბანის ვერტიკალურკედლებიანი აკლდამები (სურ. 1-3) უნდა დათარიღდეს VI-VIII სს-ით. ამ კონკრეტული აკლდამების თარიღი სწორადაა განსაზღვრული [რამიშივილი . . . 1974:73]. ვგულისხმობთ, რომ საერთოდ ამგვარი აღნაგობის აკლდამებს ხევში IX-X სს-ზე ადრე, კერძოდ VI-VIII სს-შიც უნდა ეარსებათ.

ქრისტიანობამ საბოლოოდ და მყარად მოიკიდა ფეხი. ეს ის დროა, როცა კახეთის სამთავროს ხელისუფალთა ინიციატივით ხევში იწყება ფართო საეკლესიო მშენებლობა. იმ ხანებშია ხევში აგებული გარბანის, სიონის, ახალციხის ეკლესიები [Допидзе, Шмерлинг 1956:41,43,51].

ხევის აკლდამები რამდენადმე განსხვავდება აღმოსავლეთ საქართველოს ბარისა და მთის რეგიონების შუა საუკუნეების „კლასიკური“ სახის აკლდამებისაგან (ყოლოთო, წილკანი, ივრის სიონი, ჟინვალის თაღოვანი აკლდამა, მარტყოფი).

ხევის აკლდამები გარკვეულწილად გადამუშავებული, ადგილობრივი პირობების, სამშენებლო ტრადიციების, სამშენებლო მასალებისა თუ სხვა მოთხოვნილებების გათვალისწინებით შექმნილი სამარხი ნაგებობებია, რომლებიც გარეგნულად უკმ დაშორებულია თავისი წინამორბედებისაგან. თუმცა, ხევის აკლდამები გენეზისით სწორედ მათ უკავშირდება და ხევში აკლდამების მასიური გამოჩენა ბარიდან მთაში ქრისტიანობის ფართო გავრცელებას უნდა მიეწეროს.¹² ამის დასტურია ის ფაქტი, რომ მოხვევები და საერთოდ აღმოსავლეთ საქართველოს მთიელები დღესაც ამ სამარხ ნაგებობებს აკლდამებს უწოდებენ. ხოლო „აკლდამა“ (კომპოზიცია „ჰაკელ“ „ველი“, „დამ“ „სისხლი“) ანუ „ველი სისხლისა“ ახ. წ. დასაწყისში არამეულ სამყაროში შექმნილი სიტყვაა და ქრისტეს სახელთან, ქრისტიანობასთანაა დაკავშირებული [გოცაძე 1986:79]. ნიშანდობლივია, რომ „ქართლის ცხოვრებაში“ სამარხი ნაგებობის გარკვეული ტიპის აღმნიშვნელი ტერმინი „აკლდამა“, სწორედ პირველი ქრისტიანი მეფის, მირიანის შვილების რვეისა და ბაქარის სახელებთან მიმართებაში ჩნდება:

¹²ხევი შედიოდა წილკნის საეპისკოპოსოში. წილკნის ეპისკოპოსს ემორჩილებოდა ორი ქორეპისკოპოსი, რომელთაგან ერთი ბოდორნაში, მეორე ხევის სიონში იჯდა.

„და მოქცევითგან მირიან მეფისათ მეოცდახუთესა წელსა მოკუდა ქე მისი რევ . . . და დაფლეს აკლდამასვე, რომელი თვით მასვე რევს აღეშენა“ [ქც I:129,5-8]. ამავე აკლდამაში დაუსაფლავებიათ რევის ძმა, მეფე ბაქარი: „მოკუდა (ბაქარ) და დაეფლა ძმასავე თვისსა თანა“ [ქც I:131,10,11]. მაშასადამე, ქართლში ქრისტიანობის სახელმწიფო რელიგიად გამოცხადების პირველივე ხანებიდან სამარხის განსხვავებული ტიპი - აკლდამა, მკვიდრდება როგორც ქრისტიანების დასაკრძალავად განკუთვნილი სამარხი ნაგებობა. თუმცა, რა თქმა უნდა, მორწმუნეები ჩვეულებრივ ქვის სამარხებშიც იმარხებოდნენ. ხევში აკლდამების მასიური მშენებლობა როგორც ზემოთაც აღვნიშნეთ, უნდა დავეუკავშიროთ ამ რეგიონში ქრისტიანობის უკვე ფართოდ გავრცელებასა და საბოლოოდ განმტკიცებას. ქვის სამარხების მსგავსად აკლდამები ხევში გვიან შუა საუკუნეებშიც განაგრძობენ არსებობას. მიწისზედა და ნახევრადმიწური აკლდამები, რომლებიც ასე მრავლად გვხვდება ჩრდილოეთ კავკასიაში: ყაბარდო-ბალყარეთში, ოსეთში, ინგუშეთში, ჩაჩნეთში [Кузнецов 1962:43-48,103-108], სრულიად უცხოა ხევისათვის.

თავი IV

დარიალის ციხე

§ 1. თავდაცვითი სისტემა და საცხოვრებელი ნაგებობები. დარიალის ციხე მდებარეობს გველეთის ციხიდან ჩრდილოეთით, ორიოდე კმ-ის დაშორებით, ხეობის ერთ-ერთ შეველაზე ვიწრო ადგილას, მდინარეების თერგისა და ხდეს შესართავთან, თერგის მარცხენა ნაპირის მაღალ კლდეზე.

რომელიც აღმოსავლეთიდან და დასავლეთიდან სრულიად მიუდგომელია. ციხე აგებულია კლდის ზედა ნაწილზე და დასავლეთ ფერდობზე და ფერდობის ძირზე. ზედა ციხეზე რომლის ფართობი 1 ჰა-ს აღწევს, შემორჩენილია სხვადასხვა პერიოდის ზღუდის კედლები, ზურგიანი და ოთხკუთხა გეგმის მქონე კოშკები; აგრეთვე კოშკი კუთხეებში ნახევარწრიული კონტრფორსებთა და სხვა ნაგებობათა ნაშთები (ტაბ. XVIII, სურ. 1, 2; ტაბ. XIX; ტაბ. XX; ტაბ. XXI სურ. 1, 2; ტაბ. XXII, სურ. 1, 2). ციხის დასავლეთ ფერდობს ჩრდილოეთი და სამხრეთი მხრიდან დაუყვება 2,6 მ სისქის ე. წ. „იზოდომური“ წყობით ნაშენი მძლავრი სასიმაგრო კედელი.¹³ ციხის ტერიტორიაზე ჩრდილოეთიდან შემოსასვლელი გზა გაივლიდა კლდეებს შორის არსებულ კარიბჭეს (ამჟამად კარიბჭის კედლის მხოლოდ მცირე ნაწილია შემორჩენილი, ტაბ. XXI, სურ. 2), რომელსაც აღმოსავლეთიდან ოთხკუთხა დასავლეთიდან კი ზურგიანი კოშკი დაჰყურებს (ტაბ. XXIII, სურ. 1). გზა გადიოდა ციხის დასავლეთი ფერდობის ძირზე სადაც ცალკეული ნაგებობების ნაშთებია შემორჩენილი (ტაბ. XXIV, სურ. 1). ზღუდის სამხრეთ კედელში არსებული კარის შემდეგ გზა უხვევდა სამხრეთ-აღმოსავლეთით და ჩადიოდა თერგის პირას. ციხე სასმელი წყლით მარაგდებოდა დასავლეთით მდებარე კლდოვანი ფერდობიდან, რაზედაც

¹³ იზოდომური წყობითაა ნაგები უჯარმის კედლების ძირითადი ნაწილი. კედლის წყობისათვის დამახასიათებელია წესიერი ქვათლილები. ქვების გარეპირი მოსწორებულია და ნაპირები წათლილი, რაც მათ სწორკუთხოვან ფორმას აძლევს. ქვები დაწყობილია ზუსტ პორიზონტალურ რიგებად დუდაბის თხელ ფენაზე. ქვები წყობაში გულდასმითაა გადაბმული [ციციშვილი 1982:16,17]. თავის დროზე ლომთათიძემ ამგვარი სამშენებლო წყობის აღსანიშნავად ტერმინი „გორგასლური“ ან „უჯარმული“ შემოგვთავაზა [ლომთათიძე 1989:120]

მეტყველებს როგორც წერილობითი წყაროები, ისე ზღუდის კედლებში ჩაშენებული აქა-იქ შემორჩენილი წყალსადენის მიწები [Сведения . . . 1908:53; Круглов 1937:247]. ციხის სამხრეთით მდებარე ვრცელი ველი უკავია სამაროვანს.

ზედა ციხის დასავლეთ კიდეზე შემორჩენილია საკმაოდ დანგრეული ოთხკუთხა გეგმის მქონე კოშკი, ორი ნახევარწრიული კონტრფორსით, რომელთაგან ერთი უკვე მთლიანად ჩამოშლილია. კოშკი გვიანი შუა საუკუნეებისაა (ტაბ. XXII, სურ. 1). მეორე ოთხკუთხა კოშკი ციხის ჩრდილოეთ ჭიშკარს აღმოსავლეთი მხრიდან დაჰყურებს. კოშკი „იზოდომური“ წყობით ნაგები ზღუდის კედელში მოგვიანებით, ალბათ, განვითარებულ შუა საუკუნეებში ჩააშენეს. კოშკის აღმოსავლეთი კედლის ძირის გაყოლებით შეიმჩნევა ჩამონგრეული თალი. ჩანს, კოშკის ქვედა სართულს თაღოვანი გადახურვა ჰქონდა. ოთხკუთხა კოშკები ნაგებია საშუალო და მცირე ზომის ქვიშაქვის ქვებით. აქა-იქ შეიმჩნევა ფიქალის ფილებიც. დუღაბი წყობაში ჭარბადაა გამოყენებული.

ზურგიანი კოშკი ციხის ჩრდილოეთ ჭიშკარს დასავლეთით მდებარე მაღალი კლდიდან დაჰყურებს. კოშკის ბრტყელი კედელი მიქცეულია ჩრდილოეთით. ნაგებობის სიმაღლე 2 მ-დეა შემორჩენილი. კოშკი აგებულია მცირე ზომის ქვიშაქვის ქვებით დუღაბზე (ტაბ. XXIII, სურ. 1). კოშკი განვითარებული შუა საუკუნეების უნდა იყოს.

ციხის სხვადასხვა პერიოდის ზღუდის კედლებს შორის ყველაზე საფუძვლიანად თარიღდება ე. წ. „იზოდომური“ წყობით ნაშენი კედლები, რომლებიც სამშენებლო ხელოვნების თვალსაზრისით თითქმის ზუსტად იმეორებენ უჯარმის V-VI სს. დათარიღებული კედლების წყობას [Мелитаური 19729]. ამგვარად

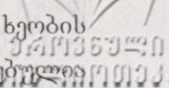
ნაგები კედლები შემორჩენილია დარიალის ზედა ციხეზე და ციხის დასავლეთი ფერდის ჩაყოლებაზე (ტაბ. XX; ტაბ. XXI, ტაბ. XXII, ტაბ. XXI, სურ. 1, 2). განვითარებული შუა საუკუნეების უნდა იყოს ზედა ციხის ზოგიერთი კედელი.

ჩრდილოეთ ჭიშკართან „იზოდომური“ წყობით ნაშენი ზღუდის ქვეშ 1988, 1989 წ.წ. გაითხარა 6 მ სისქის მშრალი წყობით ნაგები კედელი, რომლის პერანგი ამოყვანილია დიდი დაუშუშავებელი ქვებით. შიდა სივრცე შევსებულია წვრილი ქვით - ჭყორით (ტაბ. XXIII, სურ. 1). კედლის გაწმენდა მოხერხდა მხოლოდ 10 მ სიგრძეზე და 5 მ სიმაღლეზე. გადაჭრით თქმა ძნელია, მაგრამ არ გამოვრიცხავთ, რომ მისი აგება (თუ უფრო ადრეულ პერიოდს არა) შესაძლოა მეფე მირვანის (ძვ. წ. II ს) სამშენებლო საქმიანობას უკავშირდებოდეს. ამ ადგილას ასეთი გრანდიოზული სასიმაგრო კედლის აგება კიდევ ერთი დასტურია დარიალის ციხის უდიდესი სტრატეგიული მნიშვნელობისა.¹⁴ V ს. დასასრულსა თუ VI ს. დასაწყისში მასზე დაუშენებიათ „იზოდომური“ წყობით ნაგები კედელი.

ამგვარად, დარიალის ციხეზე ოთხი ძირითადი სამშენებლო პერიოდი გამოიყოფა: 1) ძვ. წ. I ათასწ. დასასრულის, 2) V ს. დასასრულისა და VI ს. დასაწყისის, 3) განვითარებული შუა საუკუნეებისა და 4) გვიანი შუა საუკუნეების.

ციხის ჩრდილოეთით, 800-ოდე მ დაშორებით, ხეობის ყველაზე ვიწრო ადგილას, თერგის მარცხენა ნაპირზე, მდინარესა და მალაღ კლდეებს შორის არსებულ მთის განივი განშტოების

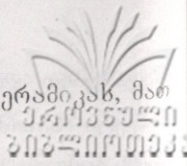
¹⁴დღეისათვის ეს კედელი ყველაზე ძველია ციხის სასიმაგრო კედლებს შორის. მისი მჭარად დათარიღებისათვის მასალა ნაკლებად მოგვეპოვება, მაგრამ გამომდინარე იქიდან, რომ ციხის ტერიტორია, იქ აღმოჩენილი ნივთების მიხედვით, უკვე ძვ. წ. I ათასწ. შუა ხანებში ჩანს ათვისებული, იქნებ შესაძლებელიც კი იყოს კედლის თარიღის რამდენადმე დაბეჭელება.

შედარებით ადვილად მისადგომ ადგილებზე აგებულია ხეობის ჩამკეტი სასიმაგრო კედელი (კარი), რომელიც აშენებულია ქვიშაქვის ნაწილობრივ დამუშავებული ქვებით კირხსნარზე (ტაბ. XXV, სურ. 1, 2). სამშენებლო ტექნიკის მიხედვით ის ცოტა უფრო მოგვიანო ჩანს, ვიდრე ციხის „იზოლომური“ წყობით ნაგები კედლები, მაგრამ საფიქრებელია, რომ იმ ადგილას სასიმაგრო კედელი გაცილებით ადრეც იდგა. კედელი დარიალის ციხის ერთიანი საფორტიფიკაციო სისტემის შემადგენელი ნაწილია.

1989 წ. ციხის სამხრეთ-დასავლეთ ფერდობის ძირას, ზღუდის კედლის გარეთ გაითხარა XIII-XIV ს.ს. ხაროიანი ნაგებობა (ტაბ. XXIV, სურ. 1). ის გარკვეულ წარმოდგენას გვიქმნის განვითარებული შუა საუკუნეების დარიალის ციხის ერთ-ერთი ჩვეულებრივი რიგითი ოჯახის საცხოვრებელი ნაგებობის ხასიათზე. შენობა გეგმაში სწორკუთხაა, დაახლოებით 20-25 კმ ფართისა (შენობის ფართის უფრო ზუსტად განსაზღვრა მისი დაზიანების გამო არ ხერხდება). ნაგებია კლდის ფლეთილი ქვებით. წყობა მშრალია, იატაკი მიწატკეპნილი. შენობას ბანური გადახურვა უნდა ჰქონოდა (იქ აღმოჩნდა ორი დარიანი კრამიტი, რომელთაგან ერთზე შეიმჩნევა წერნაქით შეღებვის კვალი, მაგრამ კრამიტები საკუთრივ ამ შენობის სახურავის არაა). ნაგებობა ადგილობრივი, ხალხური, ტრადიციული სამშენებლო ხელოვნების წესითაა ნაშენი. შენობაში გამართულია ქვის ფილებით შედგენილი ოთხკუთხა კერა (35X40 სმ), თონე (დიამეტრი 60 სმ), ქვით ამოშენებული და თიხით შელესილი სამეურნეო ხარო (ზომები: სიღრმე 2 მ, ძირის დიამეტრი 80 სმ, პირის დიამეტრი 40 სმ). ოჯახში მოიხმარდნენ სამეურნეო,

სამზარეულო და სასუფრე დანიშნულების კერამიკას, მათ შორის მოჭიქულსაც.

შენობა მდებარეობს ციხის ფერდობის ძირას, სამხრეთი გალავნის გარეთ. ჩანს, მოსახლეობის ზრდის გამო ციხის მცხოვრებთა ერთი ნაწილი გალავნის გარეთ სახლდებოდა. ამგვარი გადაწყვეტილება მაინცადამაინც დიდ რისკთან არ იყო დაკავშირებული, რადგან მთავარი საშიშროება ციხეს ემუქრებოდა ჩრდილოეთიდან. იმ მხრიდან კი საცხოვრებელ ნაგებობას ხეობის ჩამკეტი კედლის გარდა, ციხის გალავნის ორი (ჩრდილოეთი და სამხრეთი) კედელი იცავდა. სამხრეთიდან საშიშროება შედარებით ნაკლები იყო, მაგრამ ამ შემთხვევაშიც ციხესთან სიახლოვემ საშუალებას აძლევდა მოსახლეობას სწრაფად შეეფარებინათ თავი გალავნით შემოზღუდული ტერიტორიისათვის.¹⁵

ზედა ციხის კულტურული ფენები ძალზე დაზიანებულია მეორე მსოფლიო ომის დროს აქ გათხრილი სანგრებითა და საცეცხლე წერტილებით. ციტადელის დაახლოებით ცენტრალურ ნაწილში ჩვენს მიერ გავლებულ თხრილში აღმოჩნდა ხელოვნურად მოსწორებულ კლდეზე კირხსნართა და ნაწილობრივ მშრალი წყობით ნაგები საცხოვრებელი შენობის ნაშთი, რომლის სრული სახით წარმოდგენა ჭირს (ტაბ. XXIV, სურ. 2). შენობის იატაკი მიწატკეპნილია. ერთ ადგილას შეიმჩნეოდა კერის კვალი. ნაგებობის გათხრებისას გამოვლენილი არქეოლოგიური მასალის უმრავლესობა კერამიკაა. მათში გამოიყოფა: დერგები, ქოთნები,

¹⁵ გალავნის გარეთაა აგებული XX ს. 60-იან წლებში შესწავლილი საცხოვრებელი შენობის ნაშთებიც [წითლანაძე 1977:95]. ციხის ამ ნაწილში სხვა ნაგებობებიც შეინიშნება.

ხელაღები, დოქები, ჯამები. ისინი სტრატეგოგრაფიულად გვიან
შუა საუკუნეებს მიეკუთვნება და შესაძლოა XV-XVI საუკუნეების
დათარიღდნენ (ტაბ. XXXIII, სურ. 115, 126, 127, 148, 158). ციტადელში
აღმოჩნდა მწვანე და სოსნისფერი ჭიქურით მოხატული
სამარილის (?) ერთადერთი ნატეხი, რომელიც ასევე გვიანი შუა
საუკუნეების უნდა იყოს (ტაბ. XXXIV, სურ. 122). ზედა ციხის
ნაგებობის არქეოლოგიური მასალიდან აღსანიშნავია
წყალსადენის მილისა და ბრტყელი კრამიტის ფრაგმენტები
(ტაბ. XXXV, სურ. 110, 201, 204). იქვეა მიკვლეული ხელსაფქავის
ზედა ქვის ორი ნატეხი (ტაბ. XXXV, სურ. 240, 241).

§ 2. დარიალის ციხის არქეოლოგიური მასალა.
გათხრების დროს ციხის ჩრდილო-დასავლეთი ფერდობის
ძირას, ჭიშკართან (თხრილი I), აგრეთვე დასავლეთი (თხრილი
II) და სამხრეთ-დასავლეთი ფერდობის ძირას – ხაროიან
ნაგებობაში (თხრილი III) მრავლად აღმოჩნდა ადრე,
განვითარებული და გვიანი შუა საუკუნეების კერამიკა,
რომელთა დიდ ნაწილს პარალელი ექებნება აღმოსავლეთ
საქართველოს სინქრონულ ძეგლებზე, ნაწილი კი
ჩრდილოკავკასიური იმპორტია.

ციხის დასავლეთი ფერდობის ძირას 1988-1989 წ.წ.
არქეოლოგიური გათხრების შედეგად მოპოვებული და
მშენებლების მიერ დანგრეული კულტურული ფენებიდან
მომდინარე მასალა ძირითადად ერთგვაროვანია. ამიტომ მათ
აღარ დავანაწევრებთ და ერთად განვიხილავთ.

ადრე შუა საუკუნეების ფენაში აღმოჩენილ ჭურჭელს შორის
შველაზე მრავალრიცხოვანია ხელაღები. მათ შორის
გამოირჩევა წითელპრიალა ზედაპირზე წნევით დატანილი
პერტიკალური ზრღებითა და ირიბი ნაჭდევების სარტყელით

შემკული, წმინდად განლექილი თიხისაგან დამზადებული თხელკედლიანი ხელადის ფრაგმენტი, რომლის კეცი გადანატეხში მუქია (ტაბ. XXVI, სურ. 137). შემკულობით, კეცის ფაქტურითა და სხვ. ნიშნების მიხედვით ის ახლოს დგას მოდინახეს სამაროვანზე და უფლისციხეში აღმოჩენილ წითელპირილა ხელადებთან [ნადირაძე 1975:75; მინდორაშვილი 1990:39]. პარალელური მასალების გათვალისწინებით დარიალის ციხის აღნიშნული ხელადა IV-V ს.ს. შეიძლება მივაკუთვნოთ.

ინტერესს იწვევს იმავე ფენიდან მომდინარე წითლად გამომწვარი, წვრილმარცვლოვანი თიხისაგან დამზადებული ორი ხელადის ფრაგმენტი, რომელთა ყელი გოფირირებულია. კეცი გადანატეხში მუქია (ტაბ. XXVI, სურ. 62, 232). VII ს. დათარიღებული მათი ზუსტი ანალოგები ცნობილია გველეშის სამაროვნიდან (ტაბ. XIV, სურ. 23, 138).

ცალკე გამოიყოფა სწორპირიანი (ტაბ. XXVI, სურ. 37, 38), პირგაშლილი (ტაბ. XXVI, სურ. 184) და პირწიბოიანი (ტაბ. XXVI, სურ. 173, 197) ხელადების ფრაგმენტები. მათ აქვთ ოვალური ან ბრტყელგანიკვეთიანი სადა და კოპებით შემკული ყურები (ტაბ. XXVI, სურ. 63, 84, 85). ზოგიერთ მათგანს ყელზე შემოუყვება წიბო (ტაბ. XXVI, სურ. 140, 185, 214). მხრები შემკულია მორგვისეული ხაზებით (ტაბ. XXVII, სურ. 30, 31, 33), ამოღარული კონცენტრული ტალღოვანი ხაზებით (ტაბ. XXVI, სურ. 185, 214; ტაბ. XXVII, სურ. 238), ამოღარულ სარტყელებს შორის მოქცეული სამკუთხედებით (ტაბ. XXVII, სურ. 32, 34). ხელადები გამომწვარია მოჩალისფროდ. თიხა წვრილმარცვლოვანია, კეცი მკვრივი (ტაბ. XXVII, სურ. 4, 40, 41). ამგვარი ჭურჭელი ციხის ტერიტორიაზე აღრეცაა აღმოჩენილი [წითლანაძე 1977:98]. VI-VIII ს.ს. დათარიღებულ მსგავსი ფორმის ხელადები ფართოდაა გავრცელებული

აღმოსავლეთ საქართველოს ადრე შუა საუკუნეების ძეგლებზე. ისინი მრავლად გვხვდება მცხეთაში [აფაქიძე . . . 1981:157], თბილისში [კტელიშვილი, ტყეშელაშვილი 1961:ტაბ.19], ურბნისში [ჭილაშვილი 1964:93], უფლისციხეში [მინდორაშვილი 1990:40], ივრის ხეობაში [ჯორბენაძე 1982:38] და სხვ.

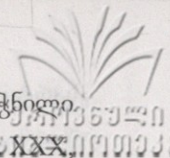
ციხის დასავლეთი ფერდობის ძირას აღმოჩენილი ჩაფები ნატეხების სახითაა შემორჩენილი. მათთვის დამახასიათებელია გაშლილი პირი (ტაბ. XXVIII, სურ. 225), ფართო და მაღალი წიბოიანი ყელი (ტაბ. XXVIII, სურ. 138), მასიური ყურები (ტაბ. XXVII, სურ. 42, 73). მათგან ზოგიერთი კოპითაა შემკული (ტაბ. XXVIII, სურ. 8). ისინი გამომწვარია მოჩალისფროდ. თიხა წმინდადაა განლექილი. კეცი მკვრივია (ტაბ. XXVII, სურ. 139). VI-VIII ს.ს. დათარიღებული მსგავსი ფორმის ჩაფები მრავლადაა აღმოჩენილი აღმოსავლეთ საქართველოს ადრე შუა საუკუნეების ძეგლებზე: მცხეთაში, ურბნისში [სინაურიძე 1966:58], უფლისციხეში [მინდორაშვილი 1990:34], ივრის ხეობაში [ჯორბენაძე 1982:38] და სხვ. მათი თანადროული ჩანს მოჩალისფროდ გამომწვარი, წმინდად განლექილი თიხისაგან დამზადებული ტუჩიანი ჯამი (ტაბ. XXVII, სურ. 45), რომლის ანალოგები ხშირად გვხვდება აღმოსავლეთ საქართველოს VI-VIII ს.ს. დათარიღებულ კერამიკულ ნაწარმში [სინაურიძე 1966:50].

ციხის დასავლეთი ფერდობის ძირას გათხრებითა და შემთხვევით მოპოვებული ადრე შუა საუკუნეების მასალებიდან აღსანიშნავია ღარიანი და ბრტყელი კრამიტები. ბრტყელი კრამიტების უმრავლესობა წერნაქითაა შედებილი (ტაბ. XXXV, სურ. 11, 82, 178, 196, 221). საფიქრებელია, რომ წერნაქით შედებილი კრამიტები ციხის ე. წ. „იზოდომური წყობით“ ნაგები კედლების თანადროულია. მათი უფრო მოგვიანო ხანით დათარიღება ნაკლებ

სავარაუდოა. ჩანს, ციხის ერთი ან რამდენიმე გამორჩეული ნაგებობა გადახურული ყოფილა იქ საგანგებოდ მიტანილი სამშენებლო მასალით, რაც კიდევ ერთხელ მიუთითებს ხევის სხვა ციხეებთან შედარებით, დარიალის ციხის გამორჩეულ როლზე.

ციხის ადრე შუა საუკუნეების არქეოლოგიურ მასალაში ცალკე გამოიყოფა ერთი ჯგუფი კერამიკული ნაწარმისა, რომელიც აღწერილი ჭურჭლებისაგან მნიშვნელოვნად განსხვავდება ფორმებითა და კეცის სტრუქტურით. ისინი გამომწვარია შავად და თითქმის ყველა მათგანი ზედაპირნაპრიალებია (ტაბ. XXIX, სურ. 21, 55, 69, 71, 230). შავპრიალა კერამიკა არაა დამახასიათებელი შუა საუკუნეების ქართული მატერიალური კულტურისათვის. მრავლადაა ისინი აღმოჩენილი ჩრდილოეთ კავკასიაში და ეჭვს არ იწვევს, რომ დარიალის ციხეზე აღნიშნული კერამიკა ჩრდილოეთ კავკასიიდანაა შემოტანილი სავაჭრო-ეკონომიკური ურთიერთობის შედეგად.

განვითარებული შუა საუკუნეების არქეოლოგიურ მასალაში გვხვდება სამეურნეო, სამზარეულო, სუფრისა და სამშენებლო დანიშნულების კერამიკა. ხაროიან ნაგებობაში აღმოჩენილი თონე დამზადებულია მსხვილმარცვლოვანი თიხისაგან. გამომწვარია წითლად. ოდნავ პირმოყრილია. შიგნიდან დაუყვება ვერტიკალური ღარები, რომელთაც პრაქტიკული დანიშნულება ჰქონდათ. ისინი ხელს უწყობდა თონეზე პურის უფრო მტკიცედ მიკვრას. თონეები მრავლადაა აღმოჩენილი საქართველოს, სომხეთისა და აზერბაიჯანის შუა საუკუნეების ძეგლებზე [მუსხელიშვილი 1937:401; ხახუტაიშვილი 1965:25; Чикоидзе 1982:59; Кафадарян 1952:სურ.34; Якобсон 1959:99].

დერგები პირდაკეჭნილი და ბაკოშესქელებულია. პირდაკეჭნილი დერგები ხასიათდება მოყრილი ან გაშლილი პირით (ტაბ. XXX, სურ. 165, 187, 199, 220, 223, 226). გამომწვარია მონაცრისფრო-მოშავოდ და მოწითალოდ. თიხა მსხვილმარცვლოვანია, კირქვის ჭარბი მინარევებით, კეცი სქელია. ბაკოშესქელებულ დერგებს აქვთ სამკუთხაგანიკვეთიანი პირი (ტაბ. XXX, სურ. 20, 22). გამომწვარია წითლად (ტაბ. XXX, სურ. 12, 14). პირდაკეჭნილი დერგებისაგან განსხვავებით მათი თიხა შედარებით წმინდაა და განლექელი. კეცი გადანატეხში მუქია. ორივე სახის დერგები დარიალის ციხიდან აღრეც იყო ცნობილი [წითლანაძე 1977:სურ.3,8]. ციხის ხაროიანი ნაგებობის იატაკის დონეზე ორივე სახის დერგები ერთადაა აღმოჩენილი. ხაროიანი ნაგებობის მასალა XIII-XIV ს.ს. თარიღდება. ამდენად, დერგების იმავე პერიოდით დათარიღება არ უნდა იყოს უსაფუძვლო. მათი თანადროული ჩანს პირდაკეჭნილი (ტაბ. XXIX, სურ. 17, 23, 49, 169, 195, 198, 236) და სადაპირიანი ქოთნები (ტაბ. XXXI, სურ. 25, 27, 57, 58, 65, 166, 209, 215, 217). პირდაკეჭნილი ქოთნები გამომწვარია მონაცრისფროდ. თიხა მსხვილმარცვლოვანია, კირქვის ჭარბი მინარევებით. სადაპირიანი ქოთნების ერთი ნაწილი მონაცრისფრო-მოშავოა. ნაწილი წითელკეციანია. ამ ფორმის ქოთნები XIII-XIV ს.ს. ხაროიან ნაგებობაშიცაა აღმოჩენილი.

განვითარებულ შუა საუკუნეებს მიეკუთვნება მოხატული ხელადების ფრაგმენტები (ტაბ. XXVIII, სურ. 191, 210, 237). მოხატული კერამიკა დარიალის ციხეზე ძალზე ცოტაა აღმოჩენილი (4 ერთეული). ხელადები გამომწვარია წითლად ან მოჩაღისფროდ. თიხა წვრილმარცვლოვანია, კეცი მკვრივი. საღებავად გამოყენებულია წერნაქი. ორნამენტის ძირითადი სახეა სწორი, ტალღისებური ან წერტილებით შედგენილი

სარტყელები. აგრეთვე ამოდარული სამკუთხედები, რომლებიც წერნაქითაა შევსებული. მოხატული ხელალები, არსებითად აღმოჩენილი აღმოსავლეთ საქართველოს განვითარებული შუა საუკუნეების ძეგლებზე: თბილისში [გძელიშვილი, ტყემელაშვილი 1961:ტაბ.26], რუსთავში [ჭილაშვილი 1958:105], დმანისში [გოჩიაშვილი 1977:128], თელავში [ჩიკოიძე 1979:51] და სხვ.

ხაროიან ნაგებობაში აღმოჩენილი ხელალები პირწიბოიანი და ტუნახნექილია (ტაბ. XXXIII, სურ. 91, 92, 97). გამომწვარი წითლად ან მოჩალისფროდ. თიხა წერილმარცვლოვანია. ზოგჯერ კეცი გადანატეხში მუქია. პირწიბოიანი და ტუნახნექილი ხელალები განვითარებული შუა საუკუნეების ქართული კერამიკის ერთობ დამახასიათებელი სახეობაა. მსგავსი ხელალები აღმოჩენილია: ჟინვალში [მარგველაშვილი 1999:14], თბილისში [გძელიშვილი, ტყემელაშვილი 1961:ტაბ.23,80], დმანისში [გოჩიაშვილი 1977:128], თელავში [ჩიკოიძე 1979:53], უფლისციხეში [მინდორაშვილი 1990:83] და სხვ.

ცალკე უნდა გამოიყოს ციხეზე აღმოჩენილი განვითარებული შუა საუკუნეების შავად და მონაცრისფროდ გამომწვარი კერამიკის პირდაკეჭნილი ნიმუშები (ტაბ. XXXII, სურ. 74, 87, 94). კეცის სტრუქტურით ისინი მნიშვნელოვნად განსხვავდება ადგილობრივი (ქართული) კერამიკისაგან და ხეცში ჩრდილოეთ კავკასიიდან ჩანან მოხვედრილი.

ციხეზე გამოვლენილი მოჭიქული ჭურჭელი ცოტაა. მათი უმრავლესობა ჯამებია. ერთ-ერთი ჯამის შიშველ კეცზე ფუნჯით გამოყვანილია ყავისფერი და მწვანე ურთიერთგადამკვეთი ზოლები, აგრეთვე ყავისფერი საღებავით შემოვლებული ყვითელი წრეები. ჯამს ჭიქური არა აქვს გადავლებული (ტაბ. XXXIV, სურ. 76). ჭურჭლის ძირი ფართოა, ქუსლი დაბალი, კეცი

წერილმარცვლოვანი. მსგავსი ფორმისა და შემკულობის ჯამები ფართოდაა გავრცელებული XII-XIII ს.ს. [მარგველაშვილი 1999:17]

ხაროიან ნაგებობაში აღმოჩნდა მოჭიქული კერამიკის სამი ნატეხი. პირგაშლილი კოჭობის ანგობირებული ბაკო მოჭიქულია მწვანედ. თიხა წერილმარცვლოვანია. გამომწვარია წითლად (ტაბ. XXXIV, სურ. 101). ჯამის ანგობირებულ ზედაპირზე მუქი სოსნისფერი ზოლებით შედგენილ რომბებში გამოყვანილია ყვითელი და სოსნისფერი ლაქები. გადავლებული აქვს უფერული, კრიალა ჭიქური. ქუსლი დაბალია. ძირზე შემოუყვება ამოდარული სარტყელი. თიხა წერილმარცვლოვანია, კეცი წითელი (ტაბ. XXXIV, სურ. 102). ჯამის ანგობირებულ ზედაპირზე მწვანე ზოლებით შედგენილ რომბებში გამოყვანილია ყვითელი წრიული ლაქები, რომელთაც შემოუყვება სოსნისფერი ზოლები. გადავლებული აქვს უფერული, კრიალა ჭიქური. ქუსლი დაბალია, ძირი შედარული. თიხა წერილმარცვლოვანია. გამომწვარია წითლად (ტაბ. XXXIV, სურ. 103). მოჭიქვის ხერხით, ფორმითა და კეცით აღნიშნული ჯამები XII-XIII ს.ს. უნდა დათარიღდეს. მსგავსი ჯამები არაერთია ცნობილი როგორც ჟინვალის ნაქალაქარიდან, ისე არაგვის ხეობის განვითარებული შუა საუკუნეების ნასოფლარებიდან [მარგველაშვილი 1999:17].

რამდენადმე მოგვიანოა მოჭიქული კერამიკის სამი ფრაგმენტი. ერთი მათგანი კოჭობის (?) პირ-გვერდია. პირზე შემორჩენილია სოსნისფერი ჭიქუროვანი საღებავი. თიხა შედარებით წერილმარცვლოვანია. გამომწვარია წითლად (ტაბ. XXXIV, სურ. 50). მეორე ფრაგმენტი ჯამის ძირია. ანგობირებული შიდაპირი შევსებულია სოსნისფერი საღებავით. ძირი ბრტყელია, უქუსლო. თიხა მსხვილმარცვლოვანია. გამომწვარია წითლად

(ტაბ. XXXIV, სურ. 199). მესამე ნატეხის ახგობირებულ ზედაპირზე აქა-იქ შეიმჩნევა მწვანე და სოსნისფერი დაქვიშვები. წვრილმარცვლოვანია, გამომწვარია წითლად (ტაბ. XXXIV, სურ. 183). მოჭიქვის ხერხების მიხედვით აღნიშნულ კერამიკას მრავლად მოეპოვება ანალოგები არაგვის ხეობაში [მარგველაშვილი 1999:17] ისინი XIII-XIV ს.ს. შეიძლება დათარიღდნენ.

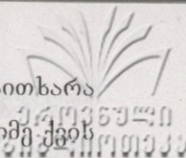
გვიანი შუა საუკუნეების კერამიკას მიეკუთვნება ფაიანსის ორი ნატეხი (ტაბ. XXXIV, სურ. 10, 205). პარალელური მასალების მიხედვით [მამაიაშვილი 1974:203] ფაიანსის ფრაგმენტები მიეკუთვნება XVII ს. მეორე ნახევრს.

ციხეზე აღმოჩენილი სხვა არქეოლოგიური არტეფაქტები სულ სამი ერთეულითაა წარმოდგენილი: მინის ინკრუსტირებული მძივი, მინის სამაჯური და ხელსაფქვავის ქვა. მძივისა და ხელსაფქვავის კონკრეტული თარიღის განსაზღვრა არ ხერხდება. ამიტომ ისინი ზოგადად შუა საუკუნეებს მივაკუთვნეთ (ტაბ. XXXIV, სურ. 79; ტაბ. XXXV, სურ. 231). მწვანე მინის ბრტყელგანიკვეთიანი სამაჯურის ფრაგმენტი (ტაბ. XXXIV, სურ. 72) შესაძლოა დათარიღდეს XII-XIII ს.ს.

გათხრებისას დიდი რაოდენობით ჩნდებოდა ოსტეოლოგიური მასალა, რომელშიც განსაკუთრებით ჭარბობდა მსხვილფეხა საქონლის ძვლები.

ციხეზე აღმოჩენილი არქეოლოგიური მასალით ირკვევა, რომ შუა საუკუნეებში, განსაკუთრებით კი ადრე და განვითარებულ შუა საუკუნეებში, დარიალის ციხე მთის პირობების კვალობაზე მჭიდროდ ყოფილა დასახლებული. იმ დროისათვის იქ კარგად შეინიშნება ინტენსიური ცხოვრების კვალი.

§ 3. დარიალის ციხის სამაროვანი. ციხის სამხრეთი ფერდობის ძირას, ფართოდ გაშლილ ველზე მდებარეობს

სამაროვანი. გასული საუკუნის 60-იან წლებში იქ გაითხარა აღმოსავლეთ-დასავლეთ ხაზზე დამხრობილი რამდენიმე ქვის სამარხი. მიცვალებულები დაუკრძალავთ ზურგზე გაშოტილი, თავით დასავლეთით. მხოლოდ ერთ სამარხში გამოვლინდა ბრინჯაოს თავშეუკრავი, მრგვალგანიგვეთიანი სამაჯური და ორი ბეჭედი. სამარხი დათარიღდა ადრე შუა საუკუნეებით [წითლანაძე, გობეჯიშვილი 1964:25].

1988-1989 წ.წ. გათხრილი სამარხების უმრავლესობას მიწის ზედაპირზე სწორკუთხედად ან ოვალურად შემოუყვებოდა საშუალო და მოზრდილი ზომის ქვები, თავისებური სანიშნები. საკუთრივ სამარხები მათ ქვეშ დაახლოებით 50-80 სმ სიღრმეზე ჩნდებოდა. სამარხები მჭიდროდ არ იყვნენ განლაგებული. შესწავლილი 31 სამარხიდან ყველა აღმოსავლეთიდან დასავლეთით დამხრობილი ქვის სამარხია (ტაბ. XVI). სამარხების თავბოლო და გვერდითი კედლები შედგება სიმაღლეზე ერთ ან ორ რიგად დალაგებული ნაწილობრივ ან საერთოდ დაუმუშავებელი ქვიშაქვის ქვებისაგან, რომლებიც გადახურულია ფიქალის რამდენიმე ფილით. მთლიანად ფიქალის ფილებით მხოლოდ ორი სამარხია შედგენილი (№№ 25, 29). მიცვალებულთა ასაკის მიხედვით სამარხთა ზომები სხვადასხვაა (სამარხების ზომები მერყეობს: სიგრძე 0,9-2,5 მ, სიგანე 20-90 სმ, სიმაღლე 30-90 სმ შორის).

ძვლები არ შემორჩენილა 18 სამარხში და ძნელია მათზე რაიმე ითქვას. 3 სამარხის დასავლეთ ნაწილში მხოლოდ თავის ქალის მცირე ფრაგმენტები გამოვლინდა. 6 სამარხში (№№ 4, 5, 13, 18, 19, 21) მიცვალებული ესვენა ზურგზე გაშოტილი, თავით დასავლეთით. 4 სამარხში (№№ 12, 14, 17, 24)

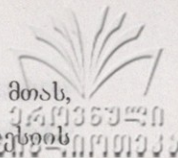
მიცვალებული ესვენა მარჯვენა გვერდზე, თავით დასავლეთით, ოდნავ მოხრილი კიდურებით.

11 სამარხი მოზრდილი და ჩვილი ბავშვისაა. ყველა სამარხი, სადაც ამის გარკვევა მოხერხდა, ინდივიდუალურია. სამარხები უინვენტაროა, რის გამოც მათი დათარიღება ჭირს. ვფიქრობთ, აღნიშნული სამარხები მაინც უფრო გვიან შუა საუკუნეებს მიეკუთვნება. გველეთისა და დარიალის ციხის სამარხების შედარებისას ნათლად ჩანს, რომ ადრე შუა საუკუნეების ხევში ქვის სამარხების აგებას უფრო გულდასმით ეკიდებოდნენ.

როგორც მიუთითეთ, შესწავლილი სამარხებიდან 11 მოზრდილი და ჩვილი ბავშვისაა. ირკვევა, რომ ციხეზე მოსახლეობა ოჯახებით ცხოვრობდა და ბუნებრივია, მათ საკუთარი მეურნეობაც ექნებოდათ. ჩანს, დარიალის ციხე სტრატეგიული დანიშნულების გარდა ხვეის ერთიან სამეურნეო სისტემაში გარკვეულ როლსაც თამაშობდა [მინდორაშვილი 1991:6].

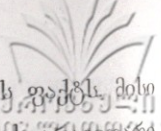
საინტერესოა ის გარემოება, რომ ოთხ სამარხში (№№ 12, 14, 17, 24) მიცვალებულები ესვენა წარმართული წესით – მარჯვენა გვერდზე, ოდნავ მოხრილი კიდურებით. მსგავსი ვითარება შეინიშნება ხევსურეთში, განვითარებული შუა საუკუნეების მიწურულით დათარიღებულ შურისციხის სამაროვანზეც. იქ ქრისტიანული წესით ორიენტირებული ქვის სამარხების გვერდით ჩნდება ჩრდილოეთიდან სამხრეთით დამხრობილი სამარხებიც. რომლებშიც მიცვალებულები დაკრძალულია ზურგზე გაშოტილი, თავით ჩრდილოეთით [Рамишвили... 1997:100]. ამ, როგორც ჩანს, აღმოსავლეთ საქართველოს მთიანეთისათვის საერთო მოვლენას, თავისი ახსნა მოეძებნება.

გვიან შუა საუკუნეებში ერთიანი საქართველოს დაშლა დაქუცმაცების, სამეფო და საეკლესიო ხელისუფლების

დასუსტების დროს, როცა ბარი ვეღარ უწევდა კონტროლს მთას, თითქმის მთლიანად მოიშალა მთაში ქართული ეკლესიის ნაღვაწი [რამიშვილი 1996:19]. ეს გარემოება არქეოლოგიური მასალების გარდა, კარგად დასტურდება წერილობითი წყაროებითაც. გერგეტის „სულთა მატიანე“-ში ჩართული XV-XVI სს. უცნობი კათალიკოსის საბუთი ეხება ხევში საეკლესიო წესების დაცვას: 40 დღის, ქრისტეშობისა და ოთხშაბათ-პარასკევის მარხვის შენახვას, კვირა-უქმის ქრისტიანული წესით გატარებას, საუფლო დღესასწაულების უქმის გაუტეხლობას და სხვ. ჩანს, მოსახლეობა უკვე ნაკლებად იცავდა ამ წესებს, რასაც კათალიკოსის შესაბამისი რეაგირება მოჰყვა [შარაშიძე 1954:251]. მღვდლებიც ხშირად ივიწყებდნენ თავიანთ უფლება-მოვალეობას და საერთოდ ისე იქცეოდნენ, როგორც ჩვეულებრივი ქრისტიანები. ასეთი პირების დასასჯელად ჯარიმაც ყოფილა განსაზღვრული. კათალიკოსის ბრძანებით: „რომელმანცა ხუცესმა აბჯარი აიღოს, ვინცა ნახოს, წაართოს და ჯურუმა აზღვევინოს“ [შარაშიძე 1954:253]. გვიანი შუა საუკუნეების ხევში „რჯულის ურიგობისა“ და „მცირე რამ ქრისტიანობის“ შესახებ სხვა წერილობითი წყაროებიც გვამცნობენ [ქსმ 1965:396,397; 1970:558-560]. ხევში ქრისტიანობის პოზიციების შესუსტებაზე უნდა მიუთითებდეს ის გარემოება, რომ დარიალის ციხის სამაროვანზე გვიანი შუა საუკუნეების ზოგიერთ სამარხში კვლავ თავი იჩინა მიცვალებულის არაქრისტიანული წესით დაკრძალვამ.

§ 4. დარიალის ციხის ისტორიის ზოგიერთი საკითხი. დარიალის ციხეს მოხვევები „თამარის ციხედ“ მოიხსენიებენ. ეს არცაა მოულოდნელი, ვინაიდან საქართველოში თითქმის ყოველი მეორე ციხე ხალხურ მეტყველებაში „თამარის ციხედ“ იწოდება. ს. მაკალათია ძალზე უცნაურ ახსნას აძლევდა

დარიალის ციხის „თამარის ციხედ“ სახელდების ფაქტს მისი აზრით, ეს სახელწოდება ლეგენდარულია და მას არავითარ კავშირი არა აქვს თამარ მეფის პიროვნებასთან, რადგანაც დარიალის ციხე „თამარის ციხის“ სახელით ქართულ საისტორიო მწერლობაში არხად იხსენიება. მხოლოდ XIX ს. რუსმა პოეტმა მ. ლერმონტოვმა პოემა „დემონის“ სიუჟეტად გამოიყენა ერთი თქმულება, რომელიც ეხებოდა სილამაზით განთქმულ იმერეთის დედოფალ თამარს. იგი XVII ს. ცხოვრობდა და მეფე-მთავართა შორის საცილობელ საგნად იყო გამხდარი. პოემაში ეს თამარი პოეტმა დაუკავშირა დარიალის ხეობას და მის ციხეს. აქედან მას ეწოდა „თამარის ციხე“ [მაკალათია 1934:38,39]. იგივე აზრს იმეორებდა თავის ერთ-ერთ ნაშრომში პ. ზაქარაია [ზაქარაია 1988:53].

დარიალის ციხის მეორე სახელი „თამარის ციხე“ ნამდვილად ხალხურია და არა მ. ლერმონტოვისეული. ჯერ არ ყოფილა შემთხვევა, რომ რომელიმე, თუნდაც ძალზე პოპულარული და საყვარელი მწერლის ნაწარმოების მიხედვით დარქმეოდა სახელი ციხეს, ეკლესიას ან რაიმე ისტორიულ ნაგებობას. მით უმეტეს, თუ საქმე ეხება არაქართველი მწერლის ნაწარმოებს. მ. ლერმონტოვმა პოემაში თამარ ცბიერი თუ იგულისხმა, ეს იმას არ ამტკიცებს, რომ სიმაგრეს მანამდე „თამარის ციხე“ არ ერქვა. ფაქტი ის უნდა იყოს, რომ ციხე ხალხურ მეტყველებაში მ. ლერმონტოვამდეც „თამარის ციხედ“ მოიხსენიებოდა. ციხის სახელი ხალხური მეტყველებიდან პოეტმა ისესხა და არა პირიქით.

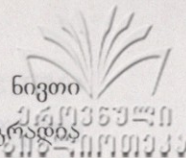
წერილობითი წყაროების ცნობები დარიალის ციხის შესახებ აღრიდანვე მოგვეპოვება. ახ. წ. I ს. რომაელი ავტორის პლინიუსის მიხედვით: „კავკასიის კარები ბუნების გრანდიოზული ქმნილებაა,

რომელიც წარმოიშვა ამ ადგილზე მთების უეცარი გარღვევით. თვით გასასვლელი შემოსაზღვრულია რკინით შემოსაღობული და დაჭედილი მორებით; კარებს აქეთა მხარეს, კლდეზე მდებარეობს სიმაგრე, რომელსაც კუმანია ეწოდება. ციხე აგებულია ურიცხვ მომთაბარეთა შეკავეების მიზნით" [Plin., NH, VI, 30]. შემდეგ პლინიუსი დასძენდა, რომ „საჭიროა აქ შესწორდეს მრავალთა შეცდომა, სხვათა შორის იმათიც, ვინც ამას წინათ ომს აწარმოებდა არმენიაში კორბულონთან ერთად, რადგან ისინი კასპიისას უწოდებენ იბერიის კარებს, რომელთაც ეწოდებათ, როგორც აღნიშნული გვქონდა კავკასიის (კარები). გეგმებზე, რომლებიც გადაღებული და იქიდან გამოგზავნილ იქნა, ეს სახელია აღნიშნული" [Plin., NH, VI, 30]. პლინიუსი გარკვევით განასხვავებდა ერთმანეთისაგან დარიალის (იბერიის, კავკასიის) და დარუბანდის გასასვლელებს. ამასთან, საგანგებოდ მიუთითებდა სხვა ავტორების შეცდომაზე, რის გამოც კავკასიის (იბერიის) კარებს ხშირად კასპიის კარებს უწოდებდნენ. მკვლევართა ერთი ნაწილის აზრით პლინიუსის მიერ მოხსენიებული ციხე-სიმაგრე კუმანია ახლანდელი დარიალის ციხის ადგილზე უნდა არსებულიყო [ითონიშვილი 1984:7; წითლანაძე 1977:93; Долидзе, Шмерлинг 1956:75].

პლინიუსის ტექსტის ს. მურავიოვისეული წაკითხვით, ციხე-სიმაგრე კუმანია მდებარეობდა არა „კარებს აქეთა მხარეს“, არამედ „ქედს აქეთ" [Муравьев 1988:157]. ტექსტის ამგვარი გააზრების შემთხვევაში პლინიუსისეული კუმანია ლოკალიზდება დღევანდელი ქუმლისციხის მიდამოებში [Муравьев 1988:160], მაგრამ აქ შეიძლება სულაც სახელთა შემთხვევით მსგავსებასთან გვქონდეს საქმე. რაც მთავარია, თუ კუმანია მართლაც ქუმლისციხეა, მაშინ იგი ვერ შეასრულებდა თავის

სტრატეგიულ დანიშნულებას – მომთაბარე ტომების შეკავების საქმეს. ქუმლისციხე მდებარეობს კავკასიონის ქედის ჩამსრუტ კალთაზე, „კავკასიის კარებიდან“ საკმაოდ დაშორებით და დარიალის ხეობაში შემოჭრილ მომთაბარეებს ვერ გაუწვედა სერიოზულ წინააღმდეგობას იმის გამო, რომ ქუმლისციხე აღმართულია არა ხეობის ვიწრო ადგილას, სადაც მოწინააღმდეგის ძალების შეკავება შედარებით ადვილია, არამედ ფართო და გაშლილ ფერდობზე ამასთან, იბერიში შემოსასვლელი მთავარი მაგისტრალი ქუმლისციხემდე რამდენიმე ტოტად იყოფა და იბერიის ბარში მოხვედრა თავისუფლად შეიძლებოდა ქუმლისციხის გვერდის ავლითაც. ამდენად, საეჭვოა იმ დროისათვის ქუმლისციხეში რამდენადმე მნიშვნელოვანი ციხე მდგარიყო. ხოლო პლინიუსის მიერ მითითებულ „კარებს აქტა მხარეს კლდეზე“ მართლაც რომ არსებობდა სიმაგრე, სხვა წყაროებითაც დასტურდება. ვახუშტი ბაგრატიონის ცნობით, ძვ. წ. II ს. მირვანის მიერ აგებული ხეობის ჩამკეტი კარი უფრო ქვემოთაა, ჩრდილოეთით, საკუთრივ ციხე-სიმაგრე კი კარის სამხრეთით მდებარეობდა [ქც IV:358,14-16].

ციხის არქეოლოგიურ მასალებში ერთ-ერთი ყველაზე ადრეული ნივთია ბრინჯაოს სამწახნაგა მასრიანი ისრისპირი, რომელსაც ერთი წახნაგი დეზისებურად აქვს ჩამოგრძელებული (ტაბ. XIII, სურ. ა). ისრისპირი თარიღდება ძვ. წ. I ათასწ. შუა ხანებით [წითლანაძე 1971:64, 67]. ადრეული ნივთების ჯგუფს მიეკუთვნება ბრინჯაოს ილარი თუ საკინძი, რომელსაც ამკობს ცხოველის (ცხვრის?) ორთავიანი სტილიზებული გამოსახულება (ტაბ. XIII, სურ. ბ). ფორმით ის თითქოს იმეორებს კავკასიურ (ყობანურ) საკინძებს, მაგრამ უფრო მეტად ემსგავსება ქსანში აღმოჩენილ ცხვრის თავებით დაბოლოებულ ილარს, რომელიც თარიღდება

ძვ. წ. IV ს. მიწურულით [წითლანაძე 1971:64, 67]. მესამე ნივთი აქატის სწორკუთხა მძივია, რომლის ფორმა საკმაოდ მდგრადია და გვხვდება სამთავროს სამაროვნის როგორც ძვ. წ. VIII-VII, ისე ძვ. წ. III-I ს.ს. სამარხებში [წითლანაძე 1971:64, 67]. აღნიშნული ნივთები, აგრეთვე წითლად გამომწვარი კერამიკის ფრაგმენტების ერთი ჯგუფი, რომელსაც, ლ. წითლანაძის აზრით, თითქოს ანტიკური კერამიკის იერი დაჰკრავს, იმის დასტურია, რომ ციხეზე უნდა არსებობდეს ახ. წ. I ათასწლეულზე უფრო ადრეული ფენები [წითლანაძე 1971:64]. მართალია, ერთეული ნივთებით ბევრი ვერ ითქმება, მაგრამ საკამათო არ უნდა იყოს, რომ ციხის ტერიტორია ძვ. წ. I ათასწლეულის შუა ხანებისათვის უკვე ათვისებულია.

ლეონტი მროველი ახ. წ. I ს. ამბების გადმოცემისას მიუთითებდა, რომ ქართველთა ლაშქარმა, რომელსაც ჩრდილოეთ კავკასიის ტომებიც უჭერდნენ მხარს, ჯავახეთთან სძლია სომეხთა უფლისწულ ზარენს. უკანასკნელი ტყვედ ჩავარდა. ქართველებმა ზარენი „დასუეს პერობილად ციხესა დარიალანისსა“ [ქც I:49,7,8]. ეს არის ქართული წყაროების პირველი ცნობა დარიალის ციხის შესახებ. უფლისწულის შეპყრობასა და მის პატიმრად ყოფნას „დარიალასა შინა“ ვახუშტი ბაგრატიონიც ადასტურებს [ქც IV:65,9,10]. სომეხი ისტორიკოსის მოვსეს ხორენაციის მიხედვით ზარენი ქართველთა მეფემ „კავკასიის მთაზე ციხეში ჩასვა“ [ხორენაცი 1984:145]. ხორენაცი ციხის სახელს არ ახსენებს, მაგრამ ლეონტი მროველის წყაროზე დაყრდნობით, კავკასიის მთაზე არსებულ ციხეში დარიალის ციხეა საგულისხმებელი. ამრიგად, ქართული და სომხური წყაროების მიხედვითაც ახ. წ. I ს. დარიალის ციხე უკვე ფუნქციონირებდა.¹⁶

V ს. მეორე ნახევარში ირანელების წინააღმდეგ აჯანყების დაწყებამდე ჩრდილოეთ კავკასიაში გაბატონებულ კუნებს აქტიურად შეუტია ვახტანგ გორგასალმა. ზურგის გამაგრების მიზნით აჯანყებამდე მას ჩრდილოეთ კავკასიის მნიშვნელოვანი გზები და გადასასვლელი თვითონ უნდა დაეკავებინა. ვახტანგმა „შექმნა კარნი ოჯსეთისანი, რომელთა ჩუენ დარიანისად უწოდეთ, და აღაშენნა მას ზედა გოდოლნი მაღალნი, და დაადგინნა მცველად მახლობელნი იგი მთეულნი. არა ხელეწიფების გამოსლვად დიდთა მათ ნათესავთა ოვსთა და ყიფჩაყთა თვინიერ ბრძანებისა ქართველთა მეფისა“ [ქც I:156,19-22]. ქართლის სამეფო კარს ციხის შემდგომი გამაგრების მიზნით დიდი სამშენებლო სამუშაოები ჩაუტარებია. ამაზე მეტყველებს ციხეზე შემორჩენილი „იზოდომური“ წყობით ნაგები კედლები (ტაბ. XX). ისინი ზუსტად იმეორებენ უჯარმის კედლების წყობას. ხოლო უჯარმის ციხე რომ ვახტანგის აშენებულია, ეს ცნობილი ფაქტია. „ვახტანგ დაჯდა უჯარმოს და აღაშენა იგი ნაშენებითა უზომოთა“ [ქც I:199,17,18]. უჯარმის აღნიშნული კედლები თარიღდება V-VI სს. მიჯნით [Мелитаური 1972:9]. ამავე პერიოდით უნდა დავათარილოთ დარიალის ციხეზე შემორჩენილი მსგავსი სასიმაგრო კედლებიც. მით უმეტეს, რომ მათ თანადროულობას წერილობითი წყაროს მონაცემებიც ეთანხმება.

532 წ. ირანელებმა საბოლოოდ დაიმორჩილეს ქართლი და კავკასიონის გასასვლელიც თვითონ დაიკავეს. იბნ აღ-ფახიკის ცნობით ირანის შაჰს ხოსრო ანუშირვანს (531-579 წ.წ.) ჯურხანში

¹⁶ლენტი მროველი აღწერდა რა ქართველ-სომეხთა ბრძოლას, მიუთითებდა, რომ ქართველების მხარეზე გამოდიოდნენ „ოვსნი“ [ქც I:49,6,21], რაც გვიანდელი ინტერპოლაციაა. წყაროში საუბარი უნდა იყოს ჩრდილოეთ კავკასიის ავტოქტონური ტომებისა და ქართველების სამხედრო კავშირზე.

(ქართლში) სხვა ციხე-სიმაგრეებთან ერთად დარიალანიც აუგია. [Сведения... 1902:15]. დარიალის ციხე ხოსრო ანუ შირვანში მდებარე დიდი ხნის წინათ აგებული ციხე იყო. ამიტომ, თუ წყარო მართლაც ამ ციხეს გულისხმობს, ხოსრო ანუ შირვანი მისი აშენებული ვერ იქნებოდა. აქ საქმე უნდა ეხებოდეს ირანელების მიერ ციხის, როგორც მნიშვნელოვანი სტრატეგიული პუნქტის გამაგრებას, რასაც შეიძლება მართლაც ჰქონდა ადგილი.

VII ს. ქართლში ირანელთა ბატონობა არაბთა დაპყრობით შეიცვალა. 728/729 წ.წ. არაბებმა მასლამა იბნ აბდ ალ-მალიქის მეთაურობით, დარიალის კარის გავლით ხაზარეთში ილაშქრეს. მასუდი (X ს.) მოგვითხრობს ამ ლაშქრობის დროს როგორ დაიპყრეს არაბებმა ხეობაში მდებარე ერთ-ერთი უძლიერესი ციხე და იქ საკუთარი გარნიზონი ჩააყენეს. გარნიზონის მომარაგება სურსათ-სანოვაგით ამ ციხე-სიმაგრიდან ხუთი დღის სავალზე მდებარე თბილისიდან ხდებოდა [Сведения... 1908:54], რაც კიდევ ერთხელ უსვამს ხაზს ციხის განსაკუთრებულ მნიშვნელობას. წყაროს აღწერით აღნიშნული ციხე ყველაზე მეტად დარიალის ციხესთან იმსახურებს გაიგივებას. მასუდი იქვე დასძენს, რომ ციხე დღემდე არაბებს უკავიათო [Сведения... 1908:54]. აქ ისტორიკოსი აშკარად აჭარბებს. იმ დროისათვის არაბთა ბატონობა დარიალის გასასვლელზე რეალურ ისტორიულ ვითარებას არ შეესაბამება. IX-X ს.ს. ხევს კახეთის სამთავროს მესვეურები განაგებდნენ.

სპარსულ ანონიმურ გეოგრაფიაში „ჰადუდ ალ-ალამი“, დარიალის ციხე მოხსენიებულია ქალაქად. „აღანების ჭიშკართან, მთის მწვერვალზე მდებარეობს ქალაქი, რომელიც აღანთა ქალაქთაგან ყველაზე აყვავებულია“ [Худуд ал-алем 1930:31]. „ჰადუდ ალ-ალამი“ კომპილატორული ნაწარმოებია. მასში გამოყენებულია

X ს. არაბი ისტორიკოსის იბნ-რუსტეს თხზულება, სადაც აღნიშნულია, რომ „მდინარეებსა და ტყეებს შორის“ დღის მანძილს და მიაღებები სიმაგრეს, რომელსაც ჰქვია ალანთა კარი. ის დგას მთის წვერზე, ხოლო მის ქვეშ გადის გზა. ციხე სიმაგრე შემოზღუდულია მაღალი მთებითა და გამუდმებით მის კედლებს იცავს 1000 კაცი მის მცხოვრებთაგან, რომელნიც დღედაღამ დგანან სადარაჯოზე” [Минорски 1963:221]. იბნ-რუსტე თავის მხრივ ყურდნობა აღ-მალიკ ვალ მამალიკის (X ს.) ცნობებს. ამ უკანასკნელის ნაშრომს იყენებდა XI ს. ისტორიკოსი გარდიზი. იბნ-რუსტესაგან განსხვავებით გარდიზი აღნიშნავდა, რომ დარიალანი მდებარეობს ალანთა სამეფოს საზღვრიდან 10 დღის სავალზე [Минорски 1963:221; გვასალია 1976:148].

იბნ-რუსტესა და „ჰადუდ აღ-ალამის“ ცნობები დარიალის ციხის შესახებ გაუგებრობაზეა დამყარებული. დარიალის ციხე არასდროს ყოფილა ალანთა ქვეყნის ფარგლებში. ავტორები შეცდომაში შეიყვანა ციხის სახელწოდებამ – „დარიალან“ და მისი ლოკალიზაციაც ალანთა ქვეყანაში მოახდინეს. მაშინ, როცა ციხე სწორედ ალანთა და სხვა ჩრდილოელთა წინააღმდეგ იყო მიმართული [გვასალია 1976:148]. ჯ. გვასალიას დაკვირვებით, ბალაძორი, იაკუბი, იბნ აღ-ფახიკი, იბნ ჰაუკალი არ ადასტურებენ იბნ-რუსტეს ცნობას. ისინი დარიალანს არმენიასა (არაბული სამმართველო ოლქი) და ჯურზანში (საქართველო) არსებულ სიმაგრედ თვლიდნენ. გაზვიადებულია ცნობა ათასკაციანი გარნიზონის შესახებაც, რადგან დარიალის ციხის მასშტაბები არ იძლეოდა საშუალებას მასში ათასკაციანი გარნიზონი ჩამდგარიყო. მასული მიუთითებდა, რომ დარიალანის ხელსაყრელი მდებარეობის გამო, მეომრების სულ მცირე რაოდენობითაც

შეიძლება გასასვლელის დაცვა [Сведения... 1908:54ж გეგასალია
1976:148].

დარიალის გასასვლელი და მისი მცველი ციხე-სიმაგრეები
უწურადლებოდ არ დაუტოვებია ვახუშტი ბაგრატიონსაც, რომელიც
თავის თხზულებაში „აღწერა სამეფოსა საქართველოსა,“ ხევის
ტერიტორიას მდ. თერგის (პირიქითა არაგვის) ჩაყოლებით, ე. ი.
სამხრეთიდან ჩრდილოეთის მიმართულებით აღწერდა. ნაშრომში
დარიალის ხეობაში მდებარე დაბა გველეთის მოხსენიების
შემდეგ ის აღნიშნავდა: „ამ გუელეთს ქუეით ერთვის არაგუსვე
ხევი, სამხრ-აღმოსავლეთიდან, გამოსდის გუდამაყარისა და
ჭურჭუკის კავკასსა, მოდის დასავლეთს-ჩდილოს შუა და არს
უშენი. გარდავალს ამ ხევიდამ გზა ჭურჭუკსა და ქისტეთს,
ძნელი, საჭირო“ [ქც IV-358,7-10]. გველეთს „ქუეით“ (ჩრდილოეთით)
ვიდრე საყოველთაოდ ცნობილ დარიალის ციხემდე ხეობას
აღმოსავლეთიდან უერთდება ერთადერთი მდ. ხდეს (ქისტურას)
ხეობა. ხდეს ხეობიდან ჩაჩნეთ-ინგუშეთში გადამავალი გზის
არსებობაც კარგა ხანია ცნობილია სამეცნიერო ლიტერატურაში
[Харадзе, Робакидзе 1968:39]. უეჭველია მოყვანილ ციტატაში ავტორს
სწორედ ხდეს ხეობა ჰქონდა მხედველობაში. შემდეგ ვახუშტი
ბაგრატიონი წერდა: „ამ ხევს ქუეით დავიწროვლების ხევი ესე
კლდითა, და აქა არს ციხე დავითისა, არაგვის აღმოსავლით
კიდესა ზედა, აღმაშენებელის აღშენებული. ამას ქუეით არს
დარიელა არაგვის აღმოსავლით, კიდესა ზედა, გ (მესამე) მეფის
მირვანის მიერ შეაბა კარი და ქმნა სიმაგრე ხაზართა და
ოვსთათვის, რათა უმისოდ ვერღარა ვიდოდნენ . . . ამას ქუეით
ნასასახლევი მეფეთა: ოდეს გაილაშკრიან ოვსეთად, შუნ დადვიან“
[ქც IV-358,11-17]. ხდეს ხეობის ოდნავ ქვემოთ თერგის (არაგვის)
ხეობა მართლაც ძალიან ვიწროვდება, მაგრამ მის აღმოსავლეთ

კიდევ ანუ მარჯვენა ნაპირზე არსად შეინიშნება ციხე-
კოშკი, სასიმაგრო კედელი თუ მათი ნაშთი, რომელიც „დავითის
ციხედ“ შეიძლება გვეგულისხმა.

„აღწერის“ ტექსტის მიხედვით დავითის ციხის ქვეით
(ჩრდილოეთით) ასევე არაგვის (თერგის მარჯვენა ნაპირზე
მდებარეობს ხეობის ჩამკეტი კარი „დარიელა“, რომელიც
ჯერ კიდევ იბერიის მესამე მეფე მირვანს (ძვ. წ. II ს.) აუგია.
კარს ქვემოთ მდგარა ნასასახლევი, სადაც ჩერდებოდნენ
ქართველი მეფეები ოსეთში გალაშქრების წინ. თერგის
მარჯვენა ნაპირზე იმ მიდამოებში, სადაც „აღწერაში“
მითითებული მირვანის მიერ აგებული ხეობის დამცველი
სიმაგრე - კარია საგულისხმებელი, ასევე არაფერია
შემორჩენილი, თუნდაც სულ უმნიშვნელო ნაშთების სახით.
„დავითის ციხე“ და „დარიელა“ ვახუშტი ბაგრატიონის მიერ
შედგენილ რუკაზეც ასევე თერგის მარჯვენა ნაპირზეა
აღნიშნული (ტაბ. II) [ბაგრატიონი 1997:29]. „აღწერის“ ტექსტში
არაა დაზუსტებული მდინარის რომელ ნაპირზე მდებარეობდა
მეფეთა ნასასახლევი, მაგრამ რუკაზე ისიც თერგის მარჯვენა
ნაპირზეა მითითებული (ტაბ. II) [ბაგრატიონი 1997:29].

თერგის ხეობის აღმოსავლეთი (მარჯვენა) ნაპირის ის
მონაკვეთი, რომელზეც ვახუშტი ბაგრატიონი მოგვითხრობს,
ე. ი. გველეთიდან მოყოლებული ვიდრე ლარსს ქვემოთ,
დარიალის ხეობის დასასრულამდე, ისეთი ქარაფოვანი და
მიუდგომელია, რომ ამ მხარეს იშვიათი გამონაკლისის გარდა
(მაგ. „გიგიას სათიბის“ სამაროვანი) შუა საუკუნეების ძეგლები
საერთოდ არ გვხვდება. ხეობის ამ მონაკვეთში მატერიალური
კულტურის ძეგლები (დარიალის ციხე, მისგან ჩრდილოეთით
მდებარე ხეობის ჩამკეტი სასიმაგრო კედელი, ლარსის

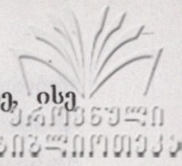
(ციხე-კოშკი და სხვ.) განლაგებულია მდინარის დასავლეთ
(მარცხენა) ნაპირზე.

თავის დროზე ე. ვეიდენბაუმი ერთმანეთისაგან განასხვავებდა თერგის მარცხენა ნაპირზე მდგარ დარიალის ციხეს და ვახუშტი ბაგრატიონის მიერ „აღწერაში“ და რუკაზე მდინარის მარჯვენა ნაპირზე მითითებულ დავითის ციხეს. ამ უკანასკნელის ნაშთებს იგი უშედეგოდ ეძებდა თერგის მარჯვენა ნაპირზე. ბოლოს კი იმ დასკვნამდე მივიდა, რომ ეტყობა დავითის ციხე შეეწირა ვიწრო ხეობაში რუსების მიერ ახალი გზის გაყვანასო [Вейденбаум 1888:269].

ნახევარი საუკუნის შემდეგ დარიალის ციხეზე მომუშავე ა. კრუგლოვი წერდა, რომ ციხიდან ჩრდილოეთით დაახლოებით 1 კმ დაშორებით, თერგის მარცხენა (დასავლეთ) ნაპირზე მდებარეობს ხეობის ჩამკეტი სასიმაგრო კედელი (ტაბ. XXV, სურ. 1, 2). ხოლო მდინარის მარჯვენა (აღმოსავლეთ) ნაპირზე ძალიან დიდ სიმაღლეზე შემორჩენილია ორი სრულიად დანგრეული ნაგებობა, რომლებიც შესაძლებელია კოშკები იყოსო [Круглов 1937:247]. ე. ვეიდენბაუმისაგან განსხვავებით ა. კრუგლოვს დარიალის ციხის მახლობლად მდინარის მარჯვენა ნაპირის მაღალ კლდეზე თითქოს შეუმჩნევია ორი დანგრეული კოშკი, მაგრამ ეს ცნობა მთლად სანდოდ არ გამოიყურება, რადგან მკვლევარს ნაგებობები ახლოს არ ენახა. შორი მანძილიდან კი კლდის თავისებური რელიეფი საესეებით შესაძლოა დანგრეულ კოშკებად მოჩვენებოდა.

ხევისადმი მიძღვნილ გზამკვლევაში ვ. ითონიშვილი აღნიშნავს, რომ „განსაკუთრებულ ყურადღებას იქცევს ხალხის მიერ თამარის ციხედ სახელდებული დარიალის ციხე და დავითის (აღმაშენებელი) ციხედ წოდებული ერთ-ერთი კოშკი. ვახუშტი

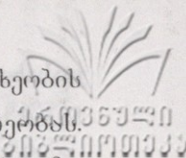
ბაგრატიონის ცნობით დავითის ციხე დგას თერგის მარცხენა მხარეზე, სათვალთვალოდ მარჯვენა კლდეზე. ამ სადარჯლო კოშკიდან მეთვალყურეობდნენ საქართველოში შემოსასვლელ კარებს და სათანადო ნიშანს აძლევდნენ დარიალის მთავარ სიმაგრეში მყოფ მეციხოვნეებს” [ითონიშვილი 1984:6]. მოყვანილი ციტატა მთლიანად ვახუშტი ბაგრატიონის ცნობას ემყარება. გზამკვლევის სპეციფიკიდან გამომდინარე მკვლევარს არ უცდია უფრო ვრცლად შეხებოდა ამ საკითხს. დაუშვათ, თერგის აღმოსავლეთ კიდეზე იმ ადგილას, სადაც ვახუშტი ბაგრატიონი მიუთითებდა, ე. ი. ხდეს ხეობის შესართავიდან ოდნავ ქვემოთ (ჩრდილოეთით), მართლაც არსებობდა დავითის ციხე (კოშკი). ასეთ შემთხვევაშიც ძალზე უცნაურად გამოიყურება ის ფაქტი, რომ სწავლულმა არაფერი იცოდა (ყოველ შემთხვევაში ამის შესახებ არაფერს წერდა) იქვე, ოღონდ თერგის მარცხენა ნაპირზე მდებარე ხეობის ყველაზე დიდი, ძლიერი, ქართულ და უცხოურ წერილობით წყაროებში არაერთგზის მოხსენიებული, სახელგანთქმული დარიალის ციხის შესახებ. ძნელი წარმოსადგენია, რომ „აღწერაშიც” და რუკაზეც ასახვა ჰპოვა დარიალის ციხესთან შედარებით მეორეხარისხოვანმა კოშკმა, მისი მშენებლობა დავით აღმაშენებლის სახელს დაუკავშირდა, ხოლო ისეთი მნიშვნელოვანი სიმაგრე, როგორცაა დარიალის ციხე, რომელსაც ვახუშტი ბაგრატიონამდე არაერთი წყარო იხსენიებდა, საერთოდ გამორჩენილია სახელოვანი გეოგრაფის მხედველობის არედან. იქნებ გვეფიქრა, რომ სწავლული დარიალის ციხეში გულისხმობდა მირვანის მიერ აგებულ კარს – „დარიულა”-ს, მაგრამ ამ სიმაგრესაც ხომ ის მდინარის მარჯვენა ნაპირზე

- აღმოსავლეთ კიდეზე მიუთითებდა როგორც რუკაზე ისე „აღწერაში“ (ტაბ. II) [ბაგრატიონი 1997:29; ქც IV:358,12]

უკვე აღვნიშნეთ, რომ დარიალის ხეობის გველეთი-ლარსის მონაკვეთის მიდამოებში მატერიალური კულტურის ძეგლების აბსოლუტური უმრავლესობა თავმოყრილია მდინარის მარცხენა ნაპირზე. ამ მხარესაა განლაგებული ციხეები, ნასახლარები, სამაროვნები და სხვ. ახლა ვნახოთ რა შეუსაბამობაა „აღწერისა“ და რუკის მონაცემებსა და რეალურ ვითარებას შორის. თერგისა და ხდეს ხეობის შესართავთან ოდნავ ქვემოთ, ე. ი. იქ, სადაც ვახუშტი ბაგრატიონი გულისხმობდა დავითის ციხეს, არაფერია შემორჩენილი, და თუ კლდის რელიეფის თავისებურებასაც გავითვალისწინებთ, უნდა ვიფიქროთ, რომ მდინარის მარჯვენა ნაპირზე არც თავის დროზე იდგა ისეთი მნიშვნელოვანი სიმაგრე, რომლის მშენებლობაც დავით IV-თან (1089-1125 წ.წ.) შეიძლება ყოფილიყო დაკავშირებული. სწორედ იმ ადგილას, სადაც ვახუშტი ბაგრატიონი დავითის ციხეს გულისხმობდა, ოღონდ არა მდინარის აღმოსავლეთ ნაპირზე, არამედ დასავლეთი ნაპირის მაღალ კლდეზე, აღმართულია ხალხურ მეტყველებაში თამარის ციხედ წოდებული დარიალის ციხე. თუ ვახუშტი ბაგრატიონის მიერ მოხსენიებულ თერგის მარჯვენა ნაპირზე მდებარე დავითის ციხეს, რომელიც მდინარის ამ ნაპირზე ნამდვილად არ არსებობს, იმავე ადგილას ოღონდ მდინარის მარცხენა ნაპირზე მდებარე დარიალის ციხესთან გავაიგივებთ, სურათი სავსებით ნათელი შეიქმნება. ვფიქრობ, დარიალის ციხე იგივე დავითის ციხეა „აღწერაში“ და რუკაზე შეცდომით მდინარის აღმოსავლეთ ნაპირზე მიითითებული. ვახუშტი ბაგრატიონი ციხის მშენებლობას

დავით IV-ეს მიაწერდა. თუმცა, წერლობითი წყაროების მონაცემებით, რომლებიც შემდგომ არქეოლოგიურმა მასალებითაც დადასტურდა, დარიალის ციხე დავით IV-მდე გაცილებით ადრეა აგებული [ქც I:49,8; წითლანაძე 1977:93,94; მინდორაშვილი 1998:80-82]. ცნობილია, რომ მეფე დავითი 1118 წ. ყივჩაყების საქართველოში გადმოყვანასთან დაკავშირებით თვითონ ჩავიდა ოსეთში. ამასთან ერთად მან დარიალის გზის გასწვრივ მდებარე სიმაგრეებზე და კავკასიის ყველა მნიშვნელოვან გასასვლელზე უშუალო სამეფო კონტროლი დააწესა: „აღიხუნა ციხენი დარიალასა და ყოველთა კართა ოვსეთისათა და კავკასიისა მთისათანი. და შექმნა გზა მშვიდობისა ყივჩაყთათვის, და გადმოიყვანა სიმრავლე ფრიად დიდი“ [ქც I:336,16-20]. სავსებით შესაძლებელია, რომ უდიდესი სტრატეგიული მნიშვნელობის გამო სამეფო კარმა დარიალის ციხის შეკეთება-გამაგრებაზეც იზრუნა. ხოლო წერლობითი წყაროები ხშირად ციხის შემკეთებელ მეფეებს ამ ციხის მშენებლებად რომ მიიჩნევენ, ეს ჩვეულებრივი ამბავია. რაც შეეხება „დარიელას“ ლოკალიზაციის საკითხს. „აღწერაში“ და რუკაზე (ტაბ. II) თურგის აღმოსავლეთ ნაპირზე მინიშნებული ქართლის მესამე მეფე მირვანის მიერ აგებული ხეობის ჩამკეტი კარი „დარიელა“ უნდა იყოს დარიალის ციხის ქვემოთ (ჩრდილოეთით), ხეობის ყველაზე ვიწრო ადგილას, დასავლეთ კიდეზე აგებული მძლავრი სასიმაგრო კედელი (ტაბ. XXV, სურ. 1, 2). ისევე როგორც დავითისა და დარიალის ციხის ურთიერთმიმართების შემთხვევაში, საკმარისია აქაც „აღწერაში“ და რუკაზე მითითებული მდინარის აღმოსავლეთი ნაპირის ნაცვლად დასავლეთი ნაპირი ვიგულისხმოთ, რომ „დარიელა“-ს ადგილმდებარეობა ზუსტად

დაემთხვევა დარიალის ციხის ჩრდილოეთით არსებული ხეობის დამცველი სასიმაგრო კედლის (კარის) ადგილმდებარეობას. ამრიგად, ვახუშტი ბაგრატიონის მიერ „აღწერაში“ და რუკაზე თერგის აღმოსავლეთ ნაპირზე მითითებული ხეობის ჩამკეტი კარი – „დარიელა“ უნდა იყოს იმავე ადგილას, ოღონდ მდინარის დასავლეთ ნაპირზე მდებარე, დარიალის ციხის ჩრდილოეთით დაახლოებით 1 კმ დაშორებული სასიმაგრო კედელი (ტაბ. XXV, სურ. 1, 2).

გამოთქმულ მოსაზრებას უფრო მეტ საბუთიანობას სძენს 1733 წ. შედგენილი თერგის ხეობის რუკა.¹⁷ მასზე მდინარის მარჯვენა ნაპირზე დაბა სტეფანწმიდიდან მოყოლებული ჩრდილოეთით, ვიდრე თერგი-ჯარიახის შესართავამდე, სადაც რუკის მიხედვით საქართველოს საზღვარი გადის, არაა აღნიშნული არც ერთი პუნქტი (ტაბ. III). გამონაკლისს წარმოადგენს ჯარიახის შესართავთან მითითებული დასახლება, რომელიც მოხსენიებულია როგორც „პირველი ქართული სოფელი“ [Документы 1968:118]. რუკა სამხედრო დანიშნულებისაა, ამიტომ მასზე მიტოვებული ციხეც კია გამოსახული. მხედველობაში მაქვს დარიალის ციხე, რომელიც ექსპლიკაციის მიხედვით იმ დროისათვის უკვე დაცარიელებული ციხეა. იგი სავსებით მართებულად მდინარის მარცხენა ნაპირზეა აღნიშნული. თერგის მარჯვენა ნაპირზე კი არც ვახუშტისეული „დავითის ციხე“ ჩანს და არც „დარიელა“ (ტაბ. III). ეტყობა ისინი არც არასდროს მდგარან მდინარის ამ მხარეს. რუკაზე სტეფანწმიდა-ჩმის მონაკვეთზე

¹⁷ როგორც ირკვევა რუსებს ის გამოუხაზავთ მღვდელმთავარ გიორგისა და ვინმე ჯამასპი ხერხეულიძის მიერ შედგენილი რუკის მიხედვით [Документы 1968:119].

დასახლებული პუნქტები და ციხეები მხოლოდ თერგის მარჯვენა ნაპირზეა ფიქსირებული [Документы 1968:118, 119].

დარიალის ციხე და ხეობის ჩამკეტი კედელი „დარიელა“ ერთიანი საფორტიფიკაციო სისტემის შემადგენელი ნაწილებია. გვიან შუა საუკუნეებში ეს უაღრესად მნიშვნელოვანი სტრატეგიული დანიშნულების მქონე სიმაგრე თანდათან კარგავს თავის ფუნქციას. 1733 წ. შედგენილ თერგის ხეობის რუკის ექსპლიკაციაში დარიალის ციხე ორჯერ ასეა მოხსენიებული: „пустая крепость Тарил“ და „крепость старая грузинская ныне разорена“ (Дарьял) [Документы 1968:118,119].¹⁸

დარიალის ციხემ პირველი დარტყმა როგორც ჩანს XIV ს. დასასრულს თემურ-ლენგის შემოსევების დროს განიცადა. ზოგიერთი ქართული და უცხოური წერილობითი წყაროს მიხედვით თემურს დარიალის გასასვლელიც დაულაშქრავს [ძველი ერისთავთა 1954:395; სომხურ ხელნაწერთა . . . 1978:27,28]. ციხის დაქვეითების პროცესი კიდევ უფრო უნდა გაძლიერებულიყო XV ს. შუა ხანებიდან, როცა ერთიანი ქართული

¹⁸რაც შეეხება „მეფეთა ნასასახლევის“ ლოკალიზებას, „აღწერაში“ იგი ხეობის ჩამკეტი კარის „დარიელა“-ს ქვემოთაა მითითებული და კონტექსტიდან ისე ჩანს, რომ მეფეთა ნასასახლევი საქართველოს საზღვარზე ბოლო პუნქტია [ქც I:358,16,17]. ვახუშტი ბაგრატიონის რუკაზე სასახლე აღნიშნულია თერგის მარჯვენა ნაპირზე უკიდურეს საზღვრისპირა პუნქტად. 1733 წ. რუკა ჯარიახის შესართავთან თერგის მარჯვენა ნაპირზე დაბა ჩმის მოპირდაპირე მხარეს მოუთითებს პირველ ქართულ სოფელს [Документы 1968:118,119]. არაა გამორიცხული, რომ ვახუშტისეული მეფეთა სასახლე, რომელსაც იგი თერგის მარჯვენა ნაპირზე გულისხმობდა, მდებარეობდა თერგი-ჯარიახის შესართავთან, იმ ადგილას, სადაც 1733 წ. რუკის მიხედვით პირველი ქართული სოფელია მინიშნებული. საბოლოოდ როგორც არ უნდა გადაწყდეს „ნასასახლევის“ ლოკალიზების საკითხი, იგი ყველა შემთხვევაში ჩმის ახლომახლო ტერიტორიაზეა საძებნი.

საქართველოს ეროვნული ბიბლიოთეკა

სახელმწიფო ცალკეულ სამეფო-სამთავროებად დაიშალა. გართულდა საგარეო პოლიტიკური ვითარება. დაეცა ბიზანტიისა და ტრაპიზონის იმპერიები. საქართველო მუსლიმანური სახელმწიფოების რკალში მოექცა. სხვა გზების მსგავსად დარიალის გზამაც დაკარგა მნიშვნელოვანი მაგისტრალის ფუნქცია და ადგილობრივ სამიმოსვლო გზადღა დარჩა, რამაც თავისთავად გამოიწვია მისი დამცველი საფორტიფიკაციო სისტემის, კერძოდ დარიალის ციხის ფუნქციის მოშლაც. 1733 წლისათვის ციხეზე უკვე არავინ ცხოვრობდა...

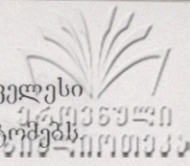
ციხის დიდი სტრატეგიული მნიშვნელობიდან გამომდინარე, მის აგება-გამაგრებაზე თავის დროზე ზრუნავდა არა მხოლოდ ცალკეული მოხელე, თემი ან გვარი, არამედ სახელმწიფო (გაეისხენოთ ცნობები მირვანის, ვახტანგ გორგასალის, დავით IV-ის სამშენებლო საქმიანობის შესახებ დარიალის ხეობაში). რა თქმა უნდა, ადგილობრივი მოსახლეობა ყოველთვის აქტიურად მონაწილეობდა ციხესთან დაკავშირებული პრობლემების მოგვარებაში, რადგან ხეობის მტკიცედ გამაგრება თანაბრად შეესაბამებოდა როგორც მთელი სახელმწიფოს, ისე მონაპირე „ქვეყნის“ მოსახლეობის უშიშროების ინტერესებს. ბარის სამშენებლო ტრადიციების გავლენას უნდა მიეწეროს ის გარემოება, რომ ციხეზე დასტურდება „იზოდომური“ სამშენებლო ტექნიკა, აგრეთვე ზოგიერთი ნაგებობის კრამიტით გადახურვა, რასაც ვერ ვხვდებით ხევის სხვა ციხეებზე. ციხის შესახებ არსებული წერილობითი წყაროები, არქეოლოგიური მასალები თუ არქიტექტურული იერსახე იმაზე მეტყველებს, რომ დარიალის სიმაგრე სამეფო ხელისუფლების კონტროლის ქვეშ მოქცეული სახელმწიფო მნიშვნელობის მქონე ციხე იყო. მის მშენებლობა-გამაგრებაზე ძირითადად მაინც სამეფო კარი – სახელმწიფო

იღწეოდა, რის გამოც თავისი გეგმარებით, მონუმენტურობით, სამშენებლო ტექნიკით, კეთილმოწყობითა და სხვა ცნებებს გამორჩეული ადგილი ეკავა ხევის ერთიან საფორტიფიკაციო სისტემაში.

დარიალის ციხის ისტორიის საკითხებს არაერთი მკვლევარი შეხებია. ამჯერად მხოლოდ ა. ნოვოსელცევისა და ვ. კუნცევიჩის მიერ დარიალის ციხის შესახებ გამოთქმული ზოგიერთი მოსაზრების ირგვლივ შევჩერდებით. ა. ნოვოსელცევი იხილავს რა ალანთა ქალაქების ისტორიას, წერს: „ალანებთან დაკავშირებული პუნქტებიდან წერილობით წყაროებში ყველაზე ხშირად მოიხსენიება სახელგანთქმული ციხე დარიალის ხეობაში“ [Новосельцев 1969:132].

ავტორის მიზანი აქედანვე ცხადია – დარიალის ციხე წარმოგვიდგინოს ალანურ ქალაქად. თავის მოსაზრებას იგი ამგვარად ასაბუთებს: სახელწოდება „დარიალანი“ ეთნონიმ ალანთანაა დაკავშირებული და ადრეულ სომხურსა თუ შედარებით მოგვიანო არაბულ წყაროებში ხეობა, სადაც ციხე მდებარეობს, დარიალანის სახელითაა ცნობილი. თვით ქართული წყაროებიც, რომლებიც არ იცნობდნენ ეთნონიმ ალანს, თურმე უძველესი დროიდან კარგად იცნობდნენ ალანთა ციხესა და ალანთა კარს [Новосельцев 1969:132].

რა შეიძლება ითქვას ა. ნოვოსელცევის ამ მოსაზრების გამო? ხეობის სახელწოდება რომ ეთნონიმ ალანთანაა დაკავშირებული, არ იძლევა არავითარ საფუძველს, იქ არსებული ციხე ალანურად მივიჩნიოთ. ამგვარი ლოგიკით დაბა ყაზბეგიდან ე. ი. დარიალის ხეობის დასაწყისიდან მოკიდებული ჩრდილოეთით, ვიდრე ლარსის ქვემოთ, ანუ დარიალის ხეობის დასასრულამდე ყველა ციხე-ნასოფლარი თუ სამაროვანი ალანურად შეიძლება

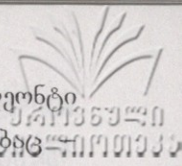
გამოვაცხადოთ, რაც აბსურდია. ეს ტერიტორია უძველესი დროიდან ეკავათ წანარებს – ქართული მოდგმის ტომებს. წანარები არა თუ საკუთრივ დარიალის ხეობის, არამედ საერთოდ თერგის ხეობის ბოლომდე (ბალთის მიდამოები) ჩანან გაგრცელებული. მათ სანარების სახელით ჯერ კიდევ კლავდიოს პტოლემეაიოსი იხსენიებდა. შემდეგ, VII ს. სომხური ანონიმური გეოგრაფია, რომლის მიხედვით ირკვევა, რომ წანარები ფლობდნენ დარიალისა და წილკნის კარებს [ლომთური 1955:44; Армянская география 1877:16; Какабадзе 1928:101]. თერგის ხეობაში არსებული მატერიალური კულტურის ძეგლები, სავსებით გარკვეული გამონაკლისების გარდა წანარების დანატოვარია. მხოლოდ მოგვიანებით, VI ს. მიწურულისათვის თუ VII ს. ხეობის ჩრდილოეთ ნაწილში (მაგ. ჩმი) თანდათან ჩნდება ალანური კულტურის ელემენტები – კატაკომბები. ცალკეული ალანური ეთნიკური ჯგუფების მიგრაციის პროცესი როგორც ჩანს, მშვიდობიან ხასიათს ატარებდა და ამ პროცესს იბერიის პოლიტიკური საზღვრები დიდად არ შეუცვლია.

არც ქართულ და არც უცხოურ წერილობით წყაროებში „დარიალანი“ უძველეს სახელთა რიგს არ მიეკუთვნება. ჯერ კიდევ I ს. დარიალანს პლინიუსი „კავკასიის კარს“ უწოდებდა [Plin., NH, VI, 30]. ლეონტი მროველი მას „არაგვის კარის“ სახელით იხსენიებდა [ქც I:2,4]. „მოქცევაი ქართლისაი“-ს ავტორი VI ს. 30-იანი წლების მოვლენების აღწერისას ისტორიული ხევის ტერიტორიას „წანარეთის ხევის“ სახელით იცნობდა [მოქცევაი 1963:95]. ხეობას სახელწოდება დარიალანი (სპარსულად „ალანთა კარი“) შეიძლება შერქმეოდა მხოლოდ VI ს. მიწურულიდან, როცა ხეობას სპარსელები აკონტროლებდნენ, ალანები კი თანდათან ხეობაში, ბალთა-ჩმის მიდამოებში გამოჩნდნენ. ასე,

რომ „დარიალანი“ ხეობის გვიანდელი სახელია. თვით ციხე კი როგორც უკვე მიუთითეთ, ალანების კავკასიაში გამოჩენამდე გაცილებით ადრეა აგებული.

მიიჩნევს რა დარიალს ძველ სახელთა რიგში, ა. ნოვოსელცევი იშველიებს აგათანგელოსის, VII ს. სომხეთის გეოგრაფიისა და მოვსეს ხორენაცის ცნობებს, სადაც „ალანთა კარზე“ საუბარი [Новосельцев 1969:132]. ივ. ჯავახიშვილი იხილავდა რა აგათანგელოსის თხზულებას, მივიდა იმ დასკვნამდე, რომ აგათანგელოსის დაწერილად მიჩნეული გრიგოლ განმანათლებელის ცხოვრება VII ს. შუა წლებში ან ამ საუკუნის მეორე ნახევარში უნდა იყოს შედგენილი [ჯავახიშვილი 1935:129]. აქედან გამომდინარე, აგათანგელოსთან „ალანთა კარის“ ხსენება არ იძლევა საფუძველს „დარიალანი“ ძველ სახელთა რიგს მივაკუთვნოთ. VII ს. სახელწოდება „დარიალანი“ უკვე დამკვიდრებული ჩანს და VII ს. სომხეთის გეოგრაფიაშიც ალანთა კარის მითითება უკვე სავსებით გასაგებია. მოვსეს ხორენაცთან „ალანთა კარი“ ქართლის მოქცევის ამბებთან დაკავშირებით იხსენიება [ხორენაცი 1984:172]. დღეისათვის ხორენაცის „სომხეთის ისტორიის“ შექმნის ტრადიციული თარიღი – V ს. მკვლევართა დიდი უმრავლესობის მიერ უარყოფილია. თხზულების შექმნის ხანად VII-VIII, ზოგჯერ IX ს. ასახელებენ [ხორენაცი 1984:8-14]. ერთი სიტყვით, მოვსეს ხორენაცთანაც „დარიალანი“ ძველი სახელწოდება არაა.

ა. ნოვოსელცევი მართალია, როცა აღნიშნავს, რომ ქართული წყაროები კარგად იცნობენ ალანთა კარის სახელწოდებას – „დარიალანს.“ ჩანს, მას ლეონტი მროველის წყარო აქვს მხედველობაში. XI საუკუნეში, როცა ლეონტი მროველი მოღვაწეობდა, ხეობას უკვე შერქმეული ჰქონდა ეს სახელწოდება

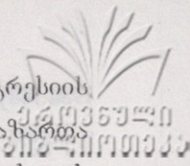
და მემბტიანეც ხშირად იყენებდა ამ სახელს, მაგრამ ლეონტი მროველმა კარგად იცოდა ხეობის ძველი სახელწოდება „არაგვის-კარი, რომელ არს დარიალა“ [ქც I:12,4]. ამრიგად, ანოვოსელცევის მცდელობა „დარიალანი“ ხეობის უძველეს სახელწოდებად, ხოლო აქედან გამომდინარე ალანები ხეობის უძველეს მცხოვრებლებად წარმოგვიდგინოს, მოკლებულია ყოველგვარ საფუძველს.

მკვლევარს მკითხველი შეცდომაში შეჰყავს, როცა აღნიშნავს, რომ ქართული წყაროები კარგად იცნობენ ალანთა ციხეს [Новосельцев 1969:132]. ქართული წყაროები მიუთითებენ დარიალის ხეობაში არსებულ ციხეზე, მაგრამ არსად აღნიშნავენ დარიალის ციხის ალანებისადმი კუთვნილებას. პირიქით, ქართული ისტორიული ტრადიციის თანახმად, ხეობის დამცველი კარის პირველ მშენებლად ქართლის მეფე მირვანი (ძვ. წ. II ს.) გვევლინება [ქც I:28,15,16; ქც IV:358,14].

ლეონტი მროველი და მოვსეს ხორენაცი უკვე ახ. წ. I ს. დარიალის ციხის არსებობაზე მიუთითებდნენ [ქც I:49,8; ხორენაცი 1984:145]. ჩრდილოეთ კავკასიის ველებზე სარმატ-ალანთა გამოჩენა უკვე ახ. წ. I ს. შეინიშნება, მაგრამ იმ დროისათვის იმიერკავკასიის მთისწინეთში, მით უმეტეს თერგის ხეობის სიღრმეში მათი კვალი საერთოდ არ ჩანს. ეტყობა ამ შეუსაბამობას გრძნობს ანოვოსელცევი და ერთგან იძულებულია სხვათაშორის აღნიშნოს: „შეიძლება ვივარაუდოთ, რომ თავდაპირველად იგი ააგეს ქართველმა მეფეებმა“ [Новосельцев 1969:132], მაგრამ მკვლევარი არაფერს ამბობს იმის თაობაზე, როდის და რა პირობებში გადავიდა ციხე ალანთა მფლობელობაში. ცოტა ქვემოთ კი სავსებით გარკვეულად მიუთითებს როდის წაართვეს ციხე ქართველებმა ალანებს: „მოგვიანებით,

სახალიფოს დაშლისა და საქართველოს გაძლიერების შედეგად XI-XII ს.ს. ციხე ქართველ მეფეთა კონტროლის ქვეშ იმყოფებოდა” [Новосельцев 1969:133]. მასასადამე, ა. ნოვოსელცევის მიხედვით, ციხე შესაძლოა ქართველებმა ააგეს. გარკვეულ პერიოდში (კონკრეტულად როდის, არაა ნახსენები), იგი ალანებმა დაიკავეს და მხოლოდ XI-XII ს.ს. ციხე ქართველ მეფეთა კონტროლის ქვეშ ექცევა. უკვე მიუთითეთ, რომ წერილობითი წყაროების მიხედვით ახ. წ. I ს. ციხე ფუნქციონირებდა. V ს. მეორე ნახევრისათვის ხეობის ჩრდილოეთით მომძლავრებულ ჰუნებს ამარცხებს ვახტანგ გორგასალი და ხეობაში გრანდიოზულ სამშენებლო სამუშაოებს ატარებს [ქც I:156,19-22]. მთელი ამ ხნის მანძილზე ალანებს არა თუ დარიალის, არამედ საერთოდ თერგის ხეობასთან უშუალო შეხების წერტილი არ ჰქონიათ. VI ს. 30-იანი წლებიდან დარიალის გასასვლელს იპყრობენ ირანელები [მოქცევაი 1963:93]. ალანური ტომები მხოლოდ VI ს. მიწურულისათვის და VII ს. თანდათან იკავებენ თერგის ხეობის (და არა დარიალის ხეობის) ქვემო წელს (ბაღთაჩმის მიდამოები),¹⁹ მაგრამ წერილობითი წყაროები არსად მიუთითებენ მათ მიერ ციხის დაპყრობის შესახებ. რეალური ვითარება სულ სხვაგვარია. VI ს. მეორე ნახევრისათვის ქართლის ერისმთავარი გუარამი აკონტროლებს ჩრდილოეთის გადმოსასვლელებით დამხმარე სამხედრო ძალების გადმოყვანის საქმეს. ამ მხრივ ალანები საკუთარი ინიციატივით აქტიურობას ვერ ბედავენ [ქც I:219,6,220,1,2; აფხაზავა 1991:30].

¹⁹ ბოლო ხანებში შეიმჩნევა ჩმის ალანური კატაკომბების რამდენაღმე დაძველების ტენდენცია [Абрамова 1986:69], მაგრამ ამ სამარხების ქვედა ქრონოლოგიურ ზღვარად V ს. მიჩნევა არ უნდა იყოს მართებული.

VII ს. არ მოგვეპოვება არავითარი ცნობა ალანთა აგრესიის შესახებ დარიალის ციხეზე. VIII-IX ს.ს. ალანეთი ხაზართა ვასალია [Кузнецов 1984:203]. იმ დროისათვის წანარები კახეთის სამთავროს შემადგენლობაში ისეთ სამხედრო-პოლიტიკურ ძლიერებას აღწევენ აღმოსავლეთ კავკასიის მთიანეთში, რომ ხაზართა მიერ დასუსტებული ალანების დარიალის ხეობაში შემოჭრა და წანარებისათვის ციხის წართმევა ძალზე საეჭვოა. მსგავსი ფაქტი არც წყაროებშია ფიქსირებული. როდისღა შეიძლებოდა ალანებს ქართველი მეფეების მიერ აგებული ციხე მიეტაცათ? ა. ნოვოსელცევი ამაზე პასუხს არ იძლევა, რადგან წყაროების მიხედვით ამგვარ მოვლენას ადგილი არ ჰქონია. მკვლევარის ერთადერთი დასაყრდენია არაბი ისტორიკოსების მცდარი ცნობები, სადაც დარიალის ციხე ალანთა ქალაქადაა მიჩნეული. თუმცა, დარიალის სიმაგრე ქალაქი არაა, როგორც ამას ა. ნოვოსელცევი წარმოგვიდგენს (ციხეს ქალაქებისადმი მიძღვნილ ნაშრომში იხილავს). დარიალის სიმაგრე ყველა ნიშნის მიხედვით კლასიკური ციხეა. მართალია, ა. ნოვოსელცევი ერთ ადგილას აღნიშნავს, რომ ალანთა სიმაგრე უფრო ციხეა, ვიდრე ქალაქი [Новосельцев 1969:133], მაგრამ მისთვის ეს მეორეხარისხოვანი საკითხია. მთავარი ერთია, როგორმე ქართული ციხე ალანურად გამოაცხადოს.

ალანური კულტურის ცნობილ მკვლევარს ვ. კუზნეცოვს დარიალის სიმაგრე სავსებით მართებულად ციხედ მიაჩნია და არა ქალაქად. თუმცა, იბნ-რუსტეს ცნობაზე დაყრდნობით მკვი არ ეპარება, რომ ციხე ალანთა კუთვნილებაა [Кузнецов 1971:156; 1984-:144]. აქედან გამომდინარე, ვ. კუზნეცოვს ალანეთის სამხრეთი საზღვარი დარიალის ხეობის სიღრმეში, ქართული სახელმწიფოს ფარგლებში გადმოაქვს [Кузнецов

1984:144]. ზემოთ მიუთითეთ, რომ არაბი ავტორები შეცდომაში შეიყვანა ხეობის გვიანდელმა სახელწოდებამ და ფუნქციონირა ალანების წინააღმდეგ მიმართული ციხე ალანებს მიაკუთვნეს. ციხე რომ მართლაც ალანების წინააღმდეგ იყო მიმართული, გვიდასტურებს მასუდის ცნობა: „ალანთა სამეფოსა და კაბხის (კავკასიის) მთას შორის არის ციხე და ხიდი დიდ ხევზე. ეწოდება ამ ციხეს ალანთა ციხე. ააგო ეს ციხე ძველ დროს ერთმა მეფემ პირვანდელ სპარსელთაგან . . . და დაადგინა ამ ციხეში კაცები, რომლებიც აკავებდნენ ალანებს კაბხის მთაში მოსვლისაგან და მათ გზა არა აქვთ თუ არა ამ ხიდზე, ამ ციხის ქვეშ“ [Сведения... 1908:53; წერეთელი 1969:333]. წყაროს მიხედვით სიმაგრეს მართალია ალანთა ციხე ეწოდება, მაგრამ მასუდი პირდაპირ მიუთითებდა მის ფუნქციას. ციხის მთავარი დანიშნულებაა აღკვეთოს კავკასიის მთაში ალანების შემოჭრა. აქედან გამომდინარე ცხადია, ციხე ალანთა კუთვნილი ვერ იქნებოდა. მასუდის ეს ცნობა ვ. კუზნეცოვის დასკვნას ერთბაშად გააბათილებდა, ამიტომ მკვლევარმა საერთოდ აუარა გვერდი მასუდის ცნობის იმ ადგილს, სადაც ციხის ფუნქციაზეა საუბარი.

ვ. კუზნეცოვი ცდილობს თავის დასკვნას უფრო მყარი არგუმენტი მოუძებნოს და იშველიებს გასული საუკუნის 30-იან წლებში ა. კრუგლოვის მიერ ციხეზე ჩატარებული დაზვერვების შედეგად აღმოჩენილ მასალებს, რომლებიც თითქოს ჩრდილოეთ კავკასიის ადრეული შუა საუკუნეების ნამოსახლარებიდან მომდინარე მასალებთან ამჟღავნებენ კავშირს [Круглов 1937:246,247; Кузнецов 1971:156].

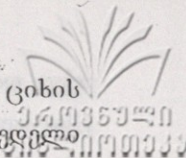
ა. კრუგლოვის ნაშრომის ვ. კუზნეცოვისეული ინტერპრეტაცია სრულიად მიუღებელია. ა. კრუგლოვს დარიალის ციხეზე

საფუძვლიანი გათხრები არ უწარმოებია. ის მხოლოდ სადაზვერვო
თხრილის გავლებით შემოიფარგლა. ზოგად ხასიათს ატარებს
1937 წ. მის მიერ გამოქვეყნებული გათხრების ანგარიშიც, სადაც
მკვლევარი მიუთითებდა, რომ ციხეზე აღმოჩენილი მასალები
ჩრდილოკავკასიურ მასალებს უახლოვდება [Крутиов 1937:247].
ეს დასკვნა არ გამოდგება ისეთი მნიშვნელოვანი საკითხის
გადასაწყვეტად, როგორცაა დარიალის ციხის აღაანებისადმი
კუთვნილების საკითხი. ა. კრუგლოვის მიერ აღმოჩენილ
მასალებში მართლაც გვხვდება ჩრდილოკავკასიური კერამიკა,
მაგრამ განათხარი ნივთების უმრავლესობა ქართულია, რაც ა.
კრუგლოვს შეუმჩნეველი დარჩა რიგი მიზეზების გამო. იმ
პერიოდში ქართული ადრექრისტიანული არქეოლოგიური
მასალები ნაკლებად იყო გამოვლენილი. მკვლევარს დაზვერვების
ზოგად ანგარიშში არც დაუსახავს მიზნად ქართული მასალების
მოძიება, მისი შეფჯერება დარიალის ციხის კერამიკასთან და
რადგან შედარებით უკეთ იცნობდა ჩრდილოკავკასიურ მასალებს,
რომელთა მსგავს ნივთებს დარიალის ციხეზეც შეხვდა, ზოგადად
შემოიფარგლა დარიალის ციხისა და ჩრდილოკავკასიური
არქეოლოგიური მასალების სიახლოვის აღნიშვნით [Крутиов
1937:247]. შემდგომი წლების არქეოლოგიურმა გათხრებმა
თვალნათლივ გვიჩვენა, რომ ციხეზე აღმოჩენილი მასალების
უდიდესი ნაწილი ქართულია [წითლანაძე 1977:104,107;
მინდორაშვილი 1991:5]. ჩრდილოკავკასიური კერამიკა კი სავაჭრო-
ეკონომიკური კავშირების შედეგადაა მოხვედრილი ციხეზე და
არ გამოდგება იმის სამტკიცებლად, რომ დარიალის ციხე
აღაანების კუთვნილება იყო.

აღაანური კულტურის დამახასიათებელ ერთ-ერთ ძირითად
ნიშნად ვ. კუზნეცოვი კატაკომბებს მიიჩნევს [Кузнецов 1962:14].

დარიალის ციხე ალანების კუთვნილი რომ ყოფილიყო, ბუნებრივია, ციხის სამხრეთით მდებარე ვრცელ სამაროვანზე კატაკომბური სამარხებიც უნდა აღმოჩენილიყო. სამაროვანზე სამარხთა ერთადერთ ტიპს წარმოადგენს ქვის სამარხები [წითლანაძე 1977:91; მინდორაშვილი 1991:5]. ხოლო ამ სამარხებში გამოვლენილი მცირერიცხოვანი ინვენტარიდან ალანური არაფერია. ასე, რომ არც სამაროვნის მასალებით ვლინდება ალანთა კავშირი დარიალის ციხესთან.

ვ. კუზნეცოვის მოსაზრება რეალობისაგან შორს რომ დგას, ამას ვახუშტი ბაგრატიონის ცნობაც ადასტურებს: „ამს ქუეთ (იგულისხმება დარიალის ციხე დ. მ.) არს დარიელა . . . გ (მესამე) მეფის მირვანის მიერ შეება კარი და ქმნა სიმაგრე ხაზართა და ოვსთათვის, რათა უმისოდ ვერღარა ვიდოდნენ. ამას ქუეთ ნასასახლევი მეფეთა: ოდეს გაილაშკრიან ოვსეთად, მუნ დადგიან” [ქც IV:358,13-17]. ვახუშტი ბაგრატიონის მიხედვით ციხის ქვემოთ, ე. ი. ჩრდილოეთით არსებობდა კარი – დარიელა. კიდევ უფრო ქვემოთ მეფეთა სასახლე უჭკველია, ციხის ჩრდილოეთით მიმდებარე ტერიტორიები (კარი, მეფეთა ნასასახლევი) ქართული სახელმწიფოს საზღვრებში შემოდიოდა. მით უმეტეს ციხე, რომელიც ხეობის სიღრმეში მდებარეობს, ალანების კუთვნილი ვერ იქნებოდა. ციხის ჩრდილოეთით ე. ი. ალანეთის მხარეს, დაახლოებით 800 მ-ის დაშორებით, ხეობის ყველაზე ვიწო ადგილას, მდ. თერგის მარცხენა ნაპირზე დღემდე შემორჩენილია შუა საუკუნეების მძლავრი სასიმაგრო კედელი (ტაბ. XXV, სურ. 1, 2) (ვახუშტისეული „დარიელა“). თუ ციხე ალანთა კუთვნილება იყო, რისთვის, ვის საწინააღმდეგოდ დასჭირდათ მათ ასეთი მძლავრი კედლის აგება? ხომ უაზრობაა ციხის დამცველი

კელის აშენება არა მოწინააღმდეგის მხარეს, არამედ ციხის ზურგში? სურათი სავსებით ნათელია. აღნიშნული კედელი სწორედ აღანთა და ჩრდილოეთ კავკასიის სხვა ტომების თავდასხმებისაგან იცავდა ხეობასაც და საკუთრივ ციხესაც. ამდენად, ვ. კუხნეცოვი ამაოდ ცდილობს ქართული ციხე აღანურ სიმაგრედ წარმოგვიდგინოს და აღანეთის საზღვრები ქართული მიწების ხარჯზე გააფართოვოს.

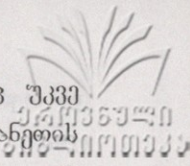
ვახუშტი ბაგრატიონის 1745 წ. შედგენილი რუკის მიხედვით თერგის ხეობაში საქართველოს საზღვარი დაბა ჩმის ოდნავ სამხრეთით გადის. დარიალის ციხე (ჩვენი აზრით, იგივე დავითის ციხე) კი რა თქმა უნდა ხეობის სიღრმეშია მინიშნებული [ბაგრატიონი 1997:29]. XVIII ს. რუკით აღრე და განვითარებული შუა საუკუნეების საქართველოს კუთვნილი ტერიტორიების განსაზღვრა გაუმართლებელია, მაგრამ ერთი რამაა გასათვალისწინებელი, XV ს. შუა ხანებიდან ერთიანი საქართველოს დაშლა-დაქუცმაცებისა და ქვეყნის გაპარტახების კვალობაზე სახელმწიფოს საზღვრები სულ უფრო იკვეცებოდა. ასე, რომ ვახუშტი ბაგრატიონის რუკაზე საქართველოს ჩრდილოეთი საზღვრის დამცრობილ-დაკნინებული სურათია მოცემული. ასეთ ვითარებაშიც კი დარიალის ციხე კვლავ ჩვენი ქვეყნის ფარგლებშია მოქცეული. მართალია, ვახუშტი ბაგრატიონი დარიალის (დავითის) ციხეს შეცდომით თერგის მარჯვენა ნაპირზე მიუთითებდა, მაგრამ საზღვართან დაკავშირებით დასაუკვებელი ნამდვილად არაფერია. 1733 წ. ვახუშტი ბაგრატიონისაგან დამოუკიდებლად შედგენილ რუკაზე (ტაბ. III) საქართველოს სასაზღვრო ხაზი გადის ჩმიზე და ბუნებრივია,

აქაც დარიალის ციხე საქართველოს ფარგლებშია მოქცეული
[Документы 1968:118].

რუკების გარდა არსებობს სხვა ოფიციალური დოკუმენტებიც. სადაც საქართველოს სახელმწიფო საზღვრისა და მისი მიხედვით ციხის კუთვნილების საკითხის გარკვევა რთული არაა. ისევე გვიანდელ წყაროებს მოვიშველიებთ. 1733 წ. ვახტანგ VI-ის მიმართვაში რუსეთის იმპერიის მინისტრთა კაბინეტისადმი აღნიშნულია, რომ ჩმის ოსი ბატონი ქართლის მეფის მოხელე ყოფილა. იგი მეფისგან იღებდა ჯამაგირს და მეფესვე ემსახურებოდა. ამავე დოკუმენტში მითითებულია, რომ ჩმიდან იწყებოდა ქართული მიწები [Документы 1968:129]. მაშასადამე საქართველოს უადრესად ძნელბედობის ჟამსაც კი, როცა ქართლში „ოსმალობა“ და შემდეგ „ყიზილბაშობა“ მძვინვარებდა, საქართველოს ჩრდილოეთი საზღვრები ჩმიზე და ჯარიახის ხეობაზე გადიოდა. ხოლო საკუთრივ ჩმი, რომელიც ოფიციალურად საქართველოში არ შემოდიოდა, ქართლის მეფეებისა და არაგვის ერისთავების მორჩილებისა და გავლენის სფეროს შეადგენდა.

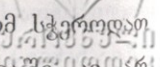
უფრო მოგვიანებით, 1769 წ. ერეკლე II-ის კარზე დაწერილ ერთ-ერთ საბუთში, რომელიც ელჩ არტემ ანდრონიკაშვილს გაატანეს რუსეთში, მითითებულია: „და ეს გზა რომ დაგვიწერია . . . ამ გზაზედ ჩიმი არის, რომელიც საზღვარი არის“ [მაჭარაძე 1988:361]. ერთი სიტყვით, ჩრდილოეთ კავკასიაში ალანების პირველი გამოჩენიდან ვიდრე XVIII ს. ჩათვლით, ალან-ოსებს დარიალის ციხესთან შეხების წერტილი არ ჰქონიათ. ის ყოველთვის ქართული სახელმწიფოს ფარგლებში შემოდიოდა.

ამ საკითხზე ვრცლად იმის გამო შევჩერდით, რომ არა მხოლოდ ა. ნოვოსელცევისა და ვ. კუზნეცოვის, არამედ სხვა

მკვლევართა [Дзаттиаты 1986; Калоев 1971] ნაშრომებშიც უკვე
 კარგა ხანია აშკარად იგრძნობა ტენდენცია კავკასიის მთიანეთის
 ქართული ძეგლები უცხო ტომების კუთვნილებად გამოაცხადონ,
 დააკნინონ შუა საუკუნეების საქართველოს ძლიერი პოლიტიკური
 თუ კულტურული გავლენა ჩრდილოეთ კავკასიის ხალხებზე,
 პირველ რიგში კი ალანებზე. მაშინ, როცა წერილობითი წყაროები
 და არქეოლოგიური მასალები საქართველოს როლს ჩრდილოეთ
 კავკასიის ხალხების პოლიტიკურ, ეკონომიკურ თუ კულტურულ
 ცხოვრებაში სრულიად განსხვავებულად წარმოგვიდგენენ.

სამწუხაროდ, ზოგიერთი ქართველი მკვლევარიც არსწორად
 განსაზღვრავდა დარიალის ციხის კუთვნილების საკითხს. მაგ.
 ცნობილია, რომ დავით აღმაშენებელმა მუდმივი ჯარის
 შესაქმნელად ყივჩაყები დარიალის ხეობით შემოიყვანა
 საქართველოში. ყივჩაყებს საქართველოში შემოსვლამდე ოსების
 ტერიტორია უნდა გამოეველოთ. უკანასკნელნი მტრულად იყვნენ
 განწყობილი ყივჩაყების მიმართ. ამისათვის დავითი „შევიდეს
 ოსეთს და მოეგებნეს მეფენი ოსეთისანი და ყოველნი მთავარნი
 მათნი . . . აღიხუნეს მძევალნი ორთაგანვე, ოსთა და ყივჩაყთა,
 და ესრეთ ადვილად შეაერთნა ორნივე ნათესავნი . . . და
 აღიხუნა ციხენი დარიალასა და ყოველთა კართა ოსეთისათა
 და კავკასიისა მთისათანი. და შექმნა გზა მშვიდობისა
 ყივჩაყთათვის” [ქც I336,15-20]. ამ ცნობაზე დაყრდნობით პ. ზაქარაია
 გამოთქვამდა მოსაზრებას, რომ დავითის მიერ ყივჩაყების
 საქართველოში გადმოყვანამდე „დარიალის კარი ოსთა
 ხელში ყოფილა“. დავითმა „ოსებს წაართვა დარიალის ციხე
 და იქ თავისი ჯარი ჩააყენა” [ზაქარაია 1988:52]. იყო კი რეალურად
 ასე? წყარო მოგვითხრობს, რომ დავითი დარიალის ხეობის
 ბავლით ჩავიდა ოსეთში, ე. ი. ჩრდილოეთ კავკასიაში. დარიალისა

და თერგის ქვემო წელის სიმაგრეები ოსებს რომ სკელოდათ ოსთა მეფეები დავითს ჩრდილოეთ კავკასიაში შეეგებებოდნენ, არამედ ხეობაშივე დარიალის გასასვლელს და საერთოდ თერგის ხეობას კავკასიონის ქედის დასასრულამდე ქართული სახელმწიფო ფლობდა. დავითის ჩასვლა ოსეთში გაპირობებული იყო იმით, რომ ოსები თერგის ხეობის გასასვლელს ჩრდილოეთი მხრიდან - ჩრდილოეთ კავკასიიდან აკონტროლებდნენ, რაც ზოგჯერ საქართველოს გარკვეულ პრობლემებს უქმნიდა (ამ შემთხვევაში ყივჩაყების გადმოყვანასთან დაკავშირებით). წყაროს ფრაზა, დავითმა „აღისუნა ციხენი დარიალასა და ყოველთა კართა ოვსეთისათა და კავკასიის მთისათანი“ იმას კი არ ნიშნავს, რომ ოსები მანამდე დარიალის ხეობაში იყვნენ გამაგრებული და დავითმა მათ დარიალის ციხე (კარი) წაართვა, როგორც ეს პ. ზაქარაიას მიაჩნდა, არამედ იმას, რომ ამიერიდან კავკასიის გასასვლელები მთლიანად ქართული სახელმწიფოს კონტროლის ქვეშ მოექცა, როგორც სამხრეთი, ისე ჩრდილოეთი მხრიდან. გაძლიერებული ქართული სახელმწიფოს მისწრაფება კავკასიონის გასასვლელებზე ერთპიროვნული ბატონობისა, წარმატებით დაგვირგვინდა. ბუნებრივია, ამან კიდევ უფრო გაზარდა საქართველოს პოლიტიკურ-ეკონომიკური თუ კულტურული გავლენა ჩრდილოეთ კავკასიაზე.

ზურგიანი კოშკების საკითხისათვის

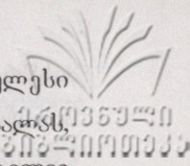
ექსპედიციამ 1988-1991 წ.წ. დაზვერვების დროს სხვადასხვა ხასიათის ძეგლებთან ერთად მოიხილა ხევის ტერიტორიაზე არსებული ზურგიანი კოშკებიც. ხევში გავრცელებულია ოთხკუთხა და ზურგიანი კოშკები. მრგვალი კოშკები, რომლებიც ასე დამახასიათებელია ბარისათვის იქ არ გვხვდება. თავის დროზე პ. ზაქარაიამ თერგის ხეობაში ხუთი ზურგიანი კოშკი აღრიცხა [ზაქარაია 1962:63]. თუმცა, ხევში მათი რიცხვი უფრო მეტია. პ. ზაქარაიას მიერ აღრიცხული კოშკების გარდა ისინი გვხვდება: სოფ. ხურთისის პირდაპირ, თერგის მარჯვენა ნაპირის კლდეზე, რომელსაც „გიხი გორას“ უწოდებენ; სოფ. სნოსთან; ჟუროს მთის ძირთან; გერგეტში; გერგეტის ჩრდილოეთით, მდ. ჩხერეს მარცხენა ნაპირზე; გველეთის ციხეზე (ტაბ. V, სურ. 2); დარიალის ციხეზე (ტაბ. XXIII, სურ. 1).

ზურგიანი კოშკის ერთი გვერდი, რომელიც აუცილებლად ხეობაზე გამავალ გზას გასცქერის, ყოველთვის ბრტყელია. ორი კუთხე მომრგვალებული აქვს. სიმაღლეში კოშკის ტანი თანდათან ვიწროვდება. ქვედა სართული ყრუა. შესასვლელი მოწყობილია ბრტყელ კედელში, მიწის დონიდან რამდენიმე მეტრის სიმაღლეზე. სართულები ერთმანეთს უკავშირდება ხის კობით. გადახურვა ბანურია. სქელი კედლების გამო შიდა სივრცე ვიწროა და საცხოვრებლად ძნელად გამოსაყენებელი. ზურგიან

კომპებს უფრო მეტად საგუშაგო და თავდაცვითი ფუნქცია
ქონდათ [გვასალია . . . 1983:16,17].

სამეცნიერო ლიტერატურაში ზურგიანი კომპების საკითხს
პირველად შეეხო პ. ზაქარაია, რომელმაც დაადგინა ამ კომპების
გავრცელების არეალი, შეიმუშავა მათი ქრონოლოგიური
კლასიფიკაცია და სხვ. [ზაქარაია 1962:49-82]. ზურგიანი კომპების
წარმოშობის დრო ადრე შუა საუკუნეებია. მათ უმრავლესობას
V-X ს.ს. მიაკუთვნებენ. ისინი შენდება გვიან შუა საუკუნეებშიც,
მაგრამ იშვიათად [ზაქარაია 1962:82].

თავის დროზე მიიჩნევდნენ, რომ ზურგიანი კომპებს პირობითად
„წანარული კომპები“ შეიძლება ეწოდოს, ვინაიდან ისინი
ძირითადად გავრცელებული ჩანდნენ წანართა განსახლების
არეალში [გვასალია 1976:147]. შემდგომში გაირკვა, რომ ზურგიანი
კომპები გვხვდება წანართა განსახლების არეალის ფარგლებს
გარეთაც და სახელწოდება „წანარული“ უკვე ვეღარ ასახავდა
რეალურ ვითარებას. ამიტომ, ასეთ კომპებს სავსებით
სამართლიანად ეწოდა „ზურგიანი ანუ ქართული კომპი“, რადგან
ისინი მხოლოდ საქართველოში გვხვდება და კავკასიაში მხოლოდ
ქართული ხუროთმოძღვრებისთვისაა დამახასიათებელი
[გვასალია 1983:60; 1997:64]. ჯ. გვასალიამ მოახდინა ამ კომპების
ქრონოლოგიურ ჯგუფებად დაყოფა. მისი აზრით უძველესი
ჩანს თლილი ქვის ლოდებით ნაგები ზურგიანი კომპები.
მომდევნო ქრონოლოგიურ ჯგუფში ექცევა კლდის ნატეხი ქვითა
და დულაბით ნაგები შედარებით მცირე ზომის კომპები, რომლებიც
ძირითადად IX-X ს.ს. დაათარიდა. მესამე ქრონოლოგიურ ჯგუფს
შეადგენს გვიანი შუა საუკუნეების კომპები, რომელთა თარიღის
განსაზღვრა ხერხდება სათოფურებითა თუ ნისკარტა
სალოდების მიხედვით [გვასალია . . . 1983:46,47].

ზურგიანი კოშკების დათარიღება ერთ-ერთი ურთულესი საკითხია. ამ მხრივ ვერც გათხრები იძლევა ხელშესახებ მასალას, რადგან იშვიათად მოიპოვება ზურგიანი კოშკი, რომლის ირგვლივ არსებული კულტურული ფენა გადარეცხილი არ იყოს. ჯერჯერობით მხოლოდ ორი არქეოლოგიურად შესწავლილი მსგავსი ძეგლია ცნობილი. ესაა ნაქალაქარ ჟინვალის ზურგიანი კოშკი, სადაც გამოვლენილი მასალა ძირითადად XIII-XIV ს.ს. თარიღდება, თუმცა მიიჩნევენ, რომ კოშკი და საერთოდ კომპლექსი უფრო ადრეულია [კალანდაძე 1977:139-144] და ჟინვალის ხერთვისის კომპლექსის ზურგიანი კოშკი, რომელიც განათხარი მასალის მიხედვით თარიღდება XII-XIII ს.ს. [რჩეულიშვილი 1990:47-59]. მიუხედავად იმისა, რომ თავისი არსებობის მანძილზე ზურგიანი კოშკები თითქოს ნაკლებად განიცდიან ცვლილებას, სამშენებლო ტექნიკით, ზომებითა თუ საერთო იერის მიხედვით, მათში აშკარად შეიმჩნევა ქრონოლოგიური სხვაობა.

წ. გვასალიას მიერ შემოთავაზებული ქრონოლოგიური სქემა ძირითად ხაზებში მისაღებია. ვფიქრობთ, უფრო ადრეული პერიოდის უნდა იყოს ის ზურგიანი კოშკები, რომლებიც ნაგებია დიდი ზომის დამუშავებული ან ნაწილობრივ დასამუშავებელი ლოდებით. წყობა მშრალია. გვიანი შუა საუკუნეების კოშკებისაგან განსხვავებით მათი გარშემოწერილობა ფართოა, სიმაღლე უფრო დაბალი. ქვემოდან ზემოთ კედლების დავიწროების ტენდენცია მკვეთრად არაა გამოხატული. თანდათან მშენებლობაში უფრო მეტად იყენებენ საშუალო და შედარებით მცირე ზომის დამუშავებულ ქვებს. წყობა აქაც ძირითადად მშრალია, მაგრამ აქა-იქ ძუნწად დუღაბიცაა გამოყენებული. შეინიშნება

²⁰ ზურგიანი კოშკების ქრონოლოგიაზე მსჯელობისას ძირითადად გათვალისწინებულია თერგი-არაგვის ხეობებში და დიდველის მიდამოებში თავმოყრილი ზურგიანი კოშკების მონაცემები.

მისწრაფება კოშკის გარშემოწერილობის შემცირებისა და სიმაღლეში ზრდისაკენ.²⁰ მკვეთრი ქრონოლოგიური მდგომარეობა გავლენა პირველი და მეორე ჯგუფის ციხეებს შორის შეუძლებელია. პირველი ჯგუფის კოშკები ალბათ უფრო მეტად ადრე შუა საუკუნეებში შენდება. ეტყობა მათ წიაღში თანდათან იწყება მშენებლობა მეორე ჯგუფის კოშკებისა, რომლებიც სავარაუდოდ უფრო განვითარებულ შუა საუკუნეებში ჩანან გავრცელებული. რაც შეეხება გვიანი შუა საუკუნეების ზურგიან კოშკებს, მათი ცალკე გამოყოფა კედლებში დატანილი სათოფურებისა და ზოგიერთი სხვა ნიშნის მიხედვით შედარებით ადვილია. ამ ჯგუფის ძეგლებს მიეკუთვნება ხურთისის, გერგეტისა და სხვ. ზურგიანი კოშკები [ზაქარაია 1962:63,64]. მათთვის ძირითადად დამახასიათებელია ის, რომ კოშკები ნაგებია კლდის საშუალო და პატარა ზომის ფლეთილი ქვებით, ხშირად ნაგებობაში ჭარბობს ფიქალის ფილები. დუღაბი უფრო უხვადაა გამოყენებული. შენობები გაცილებით ვიწრო და მაღალია ვიდრე მათი წინამორბედები. ამ ნიშნების მიხედვით გველეთის ზურგიანი კოშკი შესაძლოა განვითარებული შუა საუკუნეებით დათარიღდეს (ტაბ. V, სურ. 2). დარიალის ციხის ზურგიანი კოშკი (ტაბ. XXIII, სურ. 1) გველეთის კოშკთან შედარებით ცოტა მოგვიანო ჩანს, მაგრამ დროით მისგან დიდად არ უნდა იყოს დაშორებული.

არაგვისა და ქსნის ხეობებში ზურგიანი კოშკები ხშირად წარმოდგენილია კომპლექსით, რომელშიც შედის ეკლესია, ცალკეული სათავსოები და გალავანი [რჩეულიშვილი 1990:60]. ამ კომპლექსების სოციალური ბუნება ბოლომდე არაა გარკვეული. პ. ზაქარაია მათ ციხე-დარბაზებად, ზოგ შემთხვევაში კი გზის მაკონტროლებელ სიმაგრეებად მიიჩნევს [ზაქარაია 1962:49; 1988:159].

ხელოვნებათმცოდნე ლ. რჩეულიშვილის აზრით, თავდაცვითი ხასიათის გარდა, კომპლექსს ჰქონდა საკულტო ფუნქციაც, რადგან ეკლესიას იქ მთავარი ადგილი უკავია [Рчеулишвили 1983:143].

არქეოლოგი გ. რჩეულიშვილი თვლის, რომ თითოეულ ასეთ ძეგლს ახასიათებს გარკვეული ინდივიდუალობა. მაგ. ჟინვალის ხერთვისის კომპლექსი რეზიდენცია არაა, ვინაიდან მასში არ არის შესაფერისი სათავსოები. მისი საკულტო დანიშნულება კი აშკარაა, რაზეც მიუთითებს კომპლექსის თავდაპირველი სახე (ეკლესია, გალავანი) და ხალხური ტრადიცია, რომ იქ არსებობდა ჯვარპატიოსნის სალოცავი. ამასთან, თავისი მდგომარეობის გამო მას უნდა ჰქონოდა საფორტიფიკაციო დანიშნულებაც [რჩეულიშვილი 1990:61]. ზურგიანი კოშკების დანიშნულების გარკვევისას უთუოდ გასათვალისწინებელია გ. რჩეულიშვილის მოსაზრება, რომ ყოველი მათგანი ხასიათდება გარკვეული ინდივიდუალობით. ხევში სოფ. კობისა და ხურთისის ზურგიანი კოშკების კომპლექსებს თავდაცვით ფუნქციასთან ერთად საკულტო დანიშნულებაც ექნებოდათ, ვინაიდან კომპლექსებში ეკლესიებიც გვხვდება. მაგრამ თერგის ხეობაში არის ეულად მდგარი („ციხი გორა“) ან ციხის კომპლექსში ჩართული (გველეთვისა და დარიალის ციხის) ზურგიანი კოშკები, რომელთაც მხოლოდ საგუშაგო და თავდაცვითი ფუნქცია შეიძლება ჰქონოდათ.

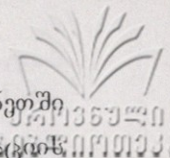
* * *

თუ შევაჯამებთ ზემოთ თქმულს, შეიძლება დავასკვნათ, რომ აღმოსავლეთ საქართველოს მთიანეთის სხვა რეგიონებთან ერთად (მთიულეთი, ხევსურეთი, ფშავი) უკვე ძვ. წ. III

ათასწლეულში მტკვარ-არაქსის კულტურის მატარებელი ტომები განსახლებული არიან ხევის ტერიტორიაზეც. სწორედ ამ ტომების მასალებმა ცხადყო, რომ ჩრდილოეთ კავკასიაში მტკვარ-არაქსის კულტურის გავრცელების სხვადასხვა გზებს შორის ერთ-ერთ მნიშვნელოვან გზას მდ. თერგის ხეობაც წარმოადგენდა.

მართალია, ადრე შუა საუკუნეების ქართლის ბარსა და მთიანეთში ქრისტიანობის გავრცელების მასშტაბები რადიკალურად განსხვავებულია, მაგრამ გველეთის სამაროვნის მასალებით ისე ჩანს, რომ VI-VII ს.ს. ხევის მოსახლეობის გარკვეული ნაწილი მაინც ქრისტიანული სარწმუნოების მიმდევარია.

შუა საუკუნეების ხევის არქეოლოგიურ ძეგლებზე (გველეთის სამაროვანი, დარიალის ციხე) გამოვლენილი მასალის უმრავლესობა ადგილობრივი - ქართული ნაწარმია. მათი ნაწილი არაგვი-თერგის ხეობების რომელიმე საწარმოო ცენტრში დამზადებული. არქეოლოგიური მასალებით კარგად იკვეთება ის მჭიდრო კავშირი, რომელიც ჰქონდა ხევის აღმოსავლეთ საქართველოს მთისა თუ ბარის სხვა რეგიონებთან. ხევის განათხარ ძეგლებზე იმპორტული ნივთების დიდი ნაწილი ჩრდილოკავკასიურია. ეს ბუნებრივიცაა, რადგან ხევი უშუალოდ ესაზღვრება ჩრდილოეთ კავკასიას, რომელთანაც მთელი შუა საუკუნეების მანძილზე ჰქონდა რეგულარული ურთიერთობა. გველეთის სამაროვანზე იმპორტული ნივთების შედარებით მცირე ნაწილი სასანურია. მათი იქ აღმოჩენა თერგის ხეობაში ირანულ ექსპანსიას უკავშირდება, მაგრამ ამ ნივთების ერთი ნაწილი ხევში სავაჭრო-ეკონომიკური ურთიერთობის შედეგად ჩანს მოხვედრილი.

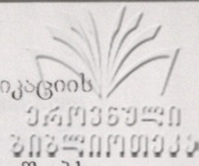
შუა საუკუნეებში აღმოსავლეთ საქართველოს მთიანეთში საზოგადოების სოციალურ-ეკონომიკური დიფერენციაციის პროცესი ნელი ტემპით მიმდინარეობდა. გველეთის სამაროვნის მასალების მიხედვით ადრეულ შუა საუკუნეებში ხევის მოსახლეობაში სოციალურ-ეკონომიკური დიფერენციაცია მკვეთრად არაა გამოხატული, მაგრამ მაინც შეიმჩნევა. თუ ზოგიერთ სამარხში (№10) სულ ორიოდ ნივთია გამოვლენილი, №№15,16 სამარხები გამოირჩევა ინვენტარის განსაკუთრებული სიუხვით. სამარხებში აღმოჩენილი ქამრებიც მათი მფლობელების გარკვეული საზოგადოებრივი მდგომარეობის განმსაზღვრელი ნიშანია. ისინი თავის დროზე ეკონომიურად და ეგებ სოციალურადაც პირველობდნენ თემში, მაგრამ იმდენად, რამდენადაც ეს თემისათვის მოსათმენი იყო. მიუხედავად ამისა, აღმოსავლეთ საქართველოს მთიანეთის სხვა კუთხეებთან ფედარებით (გამონაკლისს წარმოადგენდა ცხრაზმა, რომელიც ფეოდალიზირებულ ერთეული იყო) ხევის საზოგადოება სოციალურად და ეკონომიურად ყველაზე უფრო განვითარებული ჩანს [თოფჩიშვილი 1998:3]. ამის მიზეზად პირველ რიგში უნდა დასახელდეს ხევის გამორჩეული სტრატეგიული მდებარეობა და მასზე გამავალი მაგისტრალი, რომლითაც ის მჭიდროდ უკავშირდებოდა ფეოდალურ ბარს.

წანართა ეთნიკური კუთვნილების საკითხთან დაკავშირებით მნიშვნელოვანია ხევის არქეოლოგიურ ძეგლებზე (გველეთის სამაროვანი, დარიალის ციხე და სხვ.) გამოვლენილი მასალა, რომელიც ცალკეული იმპორტული ნივთების გარდა წარმოადგენს აღმოსავლეთ საქართველოს ადრეული შუა საუკუნეების მატერიალური კულტურის სრულიად იდენტურ და განუყოფელ ნაწილს. ეს ერთობა იმდენად თვალსაჩინოა, რომ ყოველგვარ საფუძველსაა მოკლებული თერგის ხეობაში

არაქართული ეთნიკური ჯგუფის არსებობის დაშვება და შესაბამისად წინარების არაქართულ ეთნიკურ ეთნიკურად მიჩნევა.

ხეგს, როგორც უდიდესი სტრატეგიული მნიშვნელობის მქონე მონაპირე „ქვეყანას“ უნდა უზრუნველყო აღმოსავლეთ საქართველოს უსაფრთხოება ჩრდილოელი მეზობლების თავდასხმებისაგან. ამის გამო ხევი ყოველთვის მოქცეული იყო სამეფო ხელისუფლების მზრუნველობის ქვეშ. სახელმწიფოს მხრიდან ამ რეგიონისადმი ყურადღება გაპირობებული იყო იმიტაც, რომ თერგის ხეობაზე გადიოდა სამხრეთ და ჩრდილოეთ კავკასიის დამაკავშირებელი გზა, რომელიც ყოველთვის დიდ როლს თამაშობდა ქვეყნის პოლიტიკურ-ეკონომიკურ ცხოვრებაში.

დარიალის ციხეს, რომელიც კონტროლს უწევდა კავკასიის ერთ-ერთ უმთავრეს მაგისტრალს, დარიალის გზას, განუზომლად დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა არა მარტო საქართველოს, არამედ მთელი სამხრეთ კავკასიისათვის. ის აგებულია ხეობის ყველაზე ვიწრო ადგილას, სადაც მოწინააღმდეგის შეკავება შედარებით მცირე ძალებითაც შეიძლებოდა. არქეოლოგიური მასალების მიხედვით ციხის ტერიტორია უკვე ძვ. წ. V ს. ჩანს ათვისებული. ციხე ქართულ და უცხოურ წყაროებში ახ. წ. I ს-თვის იხსენიება. ციხის შუა საუკუნეების განათხარ მასალაში კარგად შეინიშნება ხევის კავშირები როგორც აღმოსავლეთ საქართველოს ბართან, ისე ჩრდილოეთ კავკასიასთან. დარიალის ციხე ყოველთვის შემოდინდა საქართველოს სახელმწიფოს ფარგლებში და სრულიად უსაფუძვლოა ზოგიერთი ტენდენციური მკვლევარის (ა. ნოვოსელცევი, გ. კუზნეცოვი) მოსაზრება, მისი ალანებისადმი კუთვნილების შესახებ. გვიან შუა საუკუნეებში დარიალის გზის ფუნქციის მოშლასთან ერთად ციხეც დაკარგა თავისი

მნიშვნელობა. 1733 წელს შედგენილი რუკის ექსპლიკაციის მიხედვით ის უკვე მიტოვებულია.

რაც შეეხება ხევში ფართოდ გავრცელებულ ზურგიან კოშკებს, ჩანს, უფრო ადრეული უნდა იყოს დიდი ზომის დამუშავებული ან ნაწილობრივ დასამუშავებელი ლოდებით მშრალად ნაგები კოშკები. მათი გარშემოწერილობა ფართოა, სიმაღლე - დაბალი. ქვემოდან ზემოთ კედლების დავიწროების ტენდენცია მკვეთრად არაა გამოხატული. თანდათან მშენებლობაში უფრო მეტად იყენებენ საშუალო და შედარებით მცირე ზომის დამუშავებულ ქვებს. წყობა აქაც ძირითადად მშრალია, მაგრამ აქა-იქ ძუნწად დუღაბიცაა გამოყენებული. შეინიშნება მისწრაფება კოშკის გარშემოწერილობის შემცირებისა და სიმაღლეში ზრდისკენ. პირველი ჯგუფის კოშკები ალბათ უფრო მეტად ადრე შუა საუკუნეებში შენდებოდა. მათ წიაღში თანდათან იწყება მშენებლობა მეორე ჯგუფის კოშკებისა, რომლებიც სავარაუდოდ უფრო განვითარებულ შუა საუკუნეებს მიეკუთვნება. რაც შეეხება გვიანი შუა საუკუნეების ზურგიან კოშკებს, მათი ცალკე გამოყოფა სათოფურებისა და ზოგიერთი სხვა ნიშნის მიხედვით შედარებით ადვილია.

ასეთია მოკლედ არქეოლოგიური კვლევის ცენტრის აღმოსავლეთ საქართველოს მთიანეთის არქეოლოგიური ექსპედიციის მიერ 1988-1991 წ.წ. ხევში ჩატარებული არქეოლოგიური გათხრებისა და დაზვერვების შედეგები. განათხარი მასალა საშუალებას იძლევა მეტ-ნაკლები სისრულით წარმოვაჩინოთ „წანარეთის ხევის“ ისტორიის ზოგიერთი საკითხი. ვფიქრობთ, მომავალი არქეოლოგიური კვლევა-ძიება თერგის ხეობაში, უფრო მეტ ნათელს მოჰფენს ხევის ისტორიის ჯერ კიდევ ბურუსით მოცულ ბევრ მნიშვნელოვან პრობლემას.

Д. В. Миндорашвили

Археологические раскопки в Хеви

(Казбегский р-н)

(резюме)

Введение

Исследование кардинальных вопросов истории Грузии невозможно без рассмотрения традиционных взаимоотношений горных и низменных регионов страны. Могущество государства полностью зависело от единства этих регионов, характеризующихся многосторонними и разнообразными связями. Для раскрытия этих взаимоотношений необходимо было комплексно изучить отдельные уголки горных регионов. В Институте истории, археологии и этнографии им. И. А. Джавахишвили в 1971 году в связи со строительством Жинвальского водохранилища была организована Жинвальская археологическая экспедиция под руководством проф. Р. М. Рамишвили, и тем самым было положено начало такого рода изучению. Экспедиция исследовала памятники разного периода и характера в горных регионах Восточной Грузии, что позволило по-новому осветить узловые вопросы этих регионов и их взаимоотношений с равнинными регионами.

В сферу интересов экспедиции, наряду с другими горными регионами, входила и территория Хеви (Казбегский р-н). С момента основания грузинского государства исторический Хеви (ранее известный под названием Цанаретис Хеви, т.е. Ущелье цанаров) как один из важнейших стратегических регионов страны, обеспечивающий безопасность Картлийского царства при нашествии кочевых северокавказских племен,

всегда был в центре внимания царской власти. Интерес к изучению Хеви усиливало и то, что по его территории проходила дарьяльская дорога, которая имела огромное значение в развитии политико-экономических и культурных связей между Южным и Северным Кавказом.

Археологические памятники Хеви привлекли к себе внимание ученых с 70-х годов XIX столетия. В 1874 г. недалеко от нынешнего Дома-музея писателя Ал. Казбеги случайно были обнаружены бронзовые предметы. В 1877 г. в результате проведенных там раскопок Г. Филимоновым был обнаружен материал VI-V вв. до н.э., который впоследствии получил название Казбегского клада. В 1878 г. Фр. Байерн изучил это место и выявил многочисленные золотые, серебряные и бронзовые предметы. Он вел также поисковые работы на Дарьяльской крепости, а в селах Артхмо и Джута раскопал средневековые каменные гробницы.

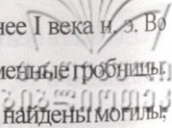
В 1879 г. С. и П. Уваровыми, З. Антоновичем, К. Ольшевским и другими археологами при проведении работ вблизи раскопок Фр. Байерна, были обнаружены предметы из золота, серебра, бронзы и железа несколько более позднего периода, чем материалы "Клада".

В 1882 г. Г. Хатисов проводил раскопки у села Гвелети. Обнаруженный им материал относится к позднеантичному и раннесредневековому периодам.

В 1888 г. в с. Казбеги и севернее села раскопки проводил А. Бобринский.

В 1934-1935 гг. место обнаружения "Клада" изучил А. Круглов. Он провел раскопки на Дарьяльской крепости, в с. Ларс и в других пунктах, где был выявлен средневековый археологический материал.

В 1962-1963 гг. археологические раскопки на Дарьяльской крепости и во дворе Дома-музея писателя Ал. Казбеги вела экспедиция Института истории, археологии и этнографии им. И. А. Джавахишвили под руководством Л. Цитладзе. В результате исследований выяснилось,

что на крепости представлены культурные слои древнее I века н. э. Во дворе Дома-музея были обнаружены безинвентарные каменные гробницы. Экспедиция также работала недалеко от с. Ларс, где были найдены могилы, датированные ранним средневековьем. В 1966 г. экспедиция работала в Дарьяльском ущелье. На правом берегу р. Терек, на месте, которое известно под названием “Тигиас сатиби” (Сенокос Гигиа), случайно была обнаружена группа каменных гробниц.

В 1972 г. Жинвальская археологическая экспедиция Института истории, археологии и этнографии (рук. проф. Р. Рамишвили) возобновила раскопки могильника “Тигиас сатиби”. Могильник датирован IX-X веками. Экспедиция проводила разведывательные работы и маломасштабные раскопки в селах Гергети, Гарбани, Сиони, на Аршской крепости, в Ахалцихе, где было изучено несколько церквей и подземных склепов. В следующем году экспедиция изучала церкви и средневековые склепы в с. Ткаршети.

В 1978-1980 гг. экспедиция молодых ученых Тбилисского государственного университета, в которой участвовали и археологи, провела раскопки одного из сооружений Бетлемского монастыря.

В 1988-1989 гг. экспедиция горных регионов Восточной Грузии Центра археологических исследований возобновила изучение исторических памятников Хеви. Раскопки проводились на разных участках Дарьяльской крепости. В средневековых культурных слоях крепости был выявлен многочисленный археологический материал. Раскопки охватили и могильник крепости.

В 1991 г. в с. Ткаршети случайно были найдены два глиняных сосуда раннебронзового периода. В том же году экспедиция провела раскопки могильника конца VI—начала VIII вв. недалеко от Гвелетской крепости. Такова вкратце история археологического изучения Хеви.

Глава I

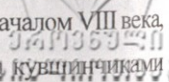
Керамика Куро-Араксской культуры из с. Ткаршети

В 1991 г. на правом берегу р. Терек, в с. Ткаршети случайно были найдены два сосуда, относящиеся к Куро-Араксской культуре (табл. IV, рис. 1, 2), тем самым подтвердилось, что территория Хеви, наряду с другими горными районами Восточной Грузии была освоена уже в эпоху ранней бронзы. Ткаршетским материалам обосновывается ранее высказанное предположение о том, что одним из путей проникновения Куро-Араксской культуры на Северный Кавказ было ущелье р. Терек.

Глава II

Гвелетский могильник

Могильник расположен в Дарьяльском ущелье, на левом берегу р. Терек, недалеко от Гвелетской крепости. Каменные могилы ориентированы с востока на запад. Усопшие захоронены выгнутыми на спинах, головами на запад. Встречаются как индивидуальные, так и семейные гробницы (табл. VI, VII). В могилах NN 4, 13 усопшие были уложены на спины, головами на запад; ноги были скрещены в области колен. Обычай погребать усопших со скрещенными ногами был распространен на Северном Кавказе. Такую традицию захоронения связывают с сармато-аланским миром. Но выясняется, что погребение со скрещенными ногами характерно и для местного населения Северного Кавказа. Следовательно определение этнической принадлежности усопших по этому признаку невозможно.

Погребальный инвентарь, датированный концом VI - началом VIII века, многочислен и разнообразен. Керамика представлена соломенного и красноватого цветов, чернолощенными сосудами (табл. XIV, рис. 6, 8, 14, 23, 56, 57, 75, 76, 138). Там же обнаружена бронзовая чаша (табл. XIV, рис. 77) и серебряная монета Кавада (488-531 гг.) (табл. IX, рис. 73). Из боевого оружия в могилах встречаются железные копья (табл. VIII, рис. 24, 43, 51). Большую часть материала составляют украшения и принадлежности одежды: железные, серебряные и бронзовые фибулы (табл. IX, рис. 3, 4, 7, 11, 18, 28, 32, 48, 52, 60-62, 80, 85, 86, 119, 135), пряжки, бляхи, два бронзовых ремня (табл. X, рис. 5, 9, 17, 19, 25, 31, 70, 91-93, 109-111, 132), бронзовые и серебряные перстни, некоторые из них украшены геммами (табл. XI, рис. 2, 12, 15, 16, 36, 50, 53, 65, 72, 120-123, 136). На одной из гемм вырезана пехлевидская надпись "справедливость" (табл. XI, рис. 124). Один перстень стеклянный (табл. XI, рис. 37). В могилах встречаются бронзовые браслеты с расширенной средней частью (табл. X, рис. 38, 45, 46). Большинство булавок цельнолитые (табл. XIII, рис. 26, 47, 100-106, 130). Из украшений интерес представляют бронзовые "диадемы" (табл. XII, рис. 96-97, 126-127); серебряная пластина с изображением птиц (табл. XII, рис. 98) и бронзовая с изображением всадника (табл. XI, рис. 64). Среди других предметов следует отметить бронзовые бубенчики, колокольчики, зеркало, цепочку и др. (табл. XII, рис. 54, 66-68, 118). В могилах было найдено свыше 800 стеклянных, сердоликовых, янтарных, хрустальных, агатовых, халцедоновых бусин разных форм и размеров (таб. XV).

Материал Гвелетского могильника является важнейшим источником для изучения культурно-экономических отношений Хевы с горными и равнинными регионами Картли и Кахетии, с Северным Кавказом, с Сасанидским Ираном и др. Особый интерес с этой точки зрения

представляют могилы N 13, 15, 16, где наряду с грузинскими, имеются предметы северокавказского и иранского происхождения.

Местный (грузинский) материал является основной частью погребального инвентаря. Большая часть импортных предметов - северокавказского происхождения. Это неудивительно, так как Хеви, непосредственно граничащий с Северным Кавказом, имел с ним регулярные тесные связи. Сасанидские предметы в могилах встречаются в меньшем количестве. Это – монета Кавада и геммы.

Материал Гвелетского могильника интересен и для определения этнической принадлежности цанаров, которые под названием “санары” впервые упоминаются в “Географическом учебнике” Клавдия Птолемея, где кратко указано, что за Албанией “проживали санары.” Из этого следует, что цанары проживали в горных районах Кавказа в II в. н.э. Название “цанары” встречается в древнегрузинском источнике - “Обращение Картли”, в котором упоминается древнее название Терского ущелья - “цанарское ущелье”. Цанары проживали в основном в районе Терского ущелья. С усилением цанаров, их влияние постепенно распространяется и на другие территории.

В. Бартольд, А. Генко, З. Минорский, А. Микиртумян считали цанаров северодагестанскими или вайнахскими племенами, но серьезных аргументов подтверждающих эту теорию они не приводили.

Большинство грузинских исследователей (Н. Марр, С. Какабадзе, Дж. Гвасалиа, Р. Рамишвили и др.) не сомневаются в том, что цанары - племена грузинского (западногрузинского) происхождения. Археологического материала, который мог бы помочь окончательно решить эту проблему, на сегодняшний день недостаточно. Тем не менее, возможно высказать некоторые предположения по этому вопросу. Материалы археологических памятников Хеви раннего средневековья (Гвелети,

“Тигиас сатиби,” Дарьяльская крепость и др.), за исключением северокавказского и ирано-арабского импорта, выявляют полную идентичность с археологическим материалом того же периода, обнаруженным в ущельях рек Арагви и Ксани и равнинных регионах Картли. Средневековая материальная культура Хеви является единой, органичной и неотъемлемой частью материальной культуры Восточной Грузии. При существовании в Хеви негрузинских этнических групп такое тождество в какой-то форме обязательно было бы нарушено. Но это сходство столь очевидно, что гипотеза о существовании в Терском ущелье негрузинских этнических групп лишена основания.

Глава III

Склепы

Помимо каменных гробниц в средневековом Хеви в большом количестве встречаются и подземные склепы, которые строились немного позднее каменных могил и их появление связано с резкой переменой идеологии населения. Склепы в основном однотипны. В плане они прямоугольные, ориентированы с востока на запад с незначительным отклонением. Склепы возведены более или менее обработанными сланцами, песчаниками и андезито-базальтовыми квадратами. Кладка сухая. Иногда применен и известковый раствор. Склепы перекрыты горизонтально сложенными сланцевыми плитами. В западной части перекрытия склепа устроен проход четырехугольной формы. Отдельными деталями склепы несколько отличаются друг от друга, в частности: 1. Склепы с вертикальными стенами, имеющие ступени у западной стены в виде выдвинутых из стен плит (табл. XVII, рис. 1,2); 2. Склепы с вертикальными стенами, со встроенными в северной и южной стенах сланцевыми полками

для усопших (табл. XVII, рис.3); 3. Склепы, стены которых кверху постепенно сужаются, образуя ложный свод (табл. XVII, рис.4). Склепы Хеви родственны склепам раннего средневековья равнинных регионов Восточной Грузии. Усопшие захоронены по христианскому обряду - в выпянутом положении, головой на запад. Нижней границей появления склепов принято считать IX-X вв., Но склепы Хеви с вертикальными стенами своей структурой настолько идентичны склепам Арагвского бассейна, датированным VI-VIII вв. (Недзихи, Картана и др.), что нижние хронологические границы возведения склепов следует пересмотреть и причислить их к более древним. IX-X вв. – это период, когда в Хеви окончательно и глубоко утвердилось христианство. Что же касается склепов с ложными сводами, в соответствии многочисленными параллелями, они датируются развитым средневековьем. В IX-X вв., особенно интенсивно X-XI вв., с распространением христианства, строительство аналогичных подземных склепов проникает из Грузии на Северный Кавказ.

Глава IV

Дарьяльская крепость

§ 1. Оборонительная система и жилые сооружения. Дарьяльская крепость (табл. XVIII, рис.1,2; табл. XIX-XXII), контролировала дарьяльскую дорогу и имела величайшее стратегическое значение не только для Восточной Грузии, но и для всего Южного и Северного Кавказа. Крепость расположена на левом берегу р. Терек, на самом узком месте ущелья, на неприступной с восточной и западной сторон высокой скале. В крепости сохранились оборонительные стены разного периода и развалины других сооружений. Из них хорошо датируются стены,

сложенные так называемой «изодомной кладкой», которая по внешнему виду почти повторяет кладку стен крепости Уджарма, датирующейся рубежом V-VI вв. Такого рода стены сохранились на цитадели крепости (табл. XX) и вдоль её западного склона. К периоду развитого средневековья должна относиться прямоугольная башня у северных ворот, воздвигнутая на стене изодомной кладкой. К позднему средневековью относится прямоугольная башня цитадели с полукруглыми контрфорсами (табл. XXII, рис. 1). У северных ворот, под стеной, сложенной изодомной кладкой, выявлена оборонительная стена сухой кладки толщиной в 6 метров, из необработанных глыб (табл. XXIII, рис. 2). Её возведение можно причислить к строительной деятельности царя Мирвана (II в. до н.э.). Прослеживаются четыре основных периода строительства крепости: I - конец I тыс. до н.э.; II - рубеж V-VI вв.; III - развитое средневековье; IV - позднее средневековье.

В 800 метрах севернее крепости, на самом узком месте, сложены ворота, построенные позднее крепостных стен рубежа V-VI вв., но надо полагать, что на этом месте и раньше возвышалась оборонительная стена, которая была частью единой фортификационной системы Дарьяльской крепости (табл. XXV, рис. 1, 2).

Обнаруженное за оградой, у подножья юго-западного склона Дарьяльской крепости, сооружение XIII-XIV вв. дает представление о характере жилого помещения рядовой семьи в период развитого средневековья. Прямоугольное в плане здание возведено скальными камнями. Кладка сухая. Перекрытие горизонтальное. Здание выстроено в соответствии с местными народными строительными традициями. Имеется очаг, тоне (устройство для выпечки хлеба), харо (яма для хранения зерновых) (табл. XXIV, рис. 1). В семье пользовались хозяйственной, кухонной и столовой керамикой, в том числе и поливной.

§ 2. **Археологический материал.** Среди археологического материала крепости самым древним является наконечник стрелы, датированный серединой I тыс. до н.э. (табл. XIII₅). К ранней (конец IV в. до н.э.) группе предметов относится бронзовая булавка со стилизованным изображением двуглавого животного (табл. XIII₃). Третий предмет – агатовая бусина, форма которой довольно обычна (прямоугольная) и встречается как в могилах VIII-VII вв. до н.э., так и в могилах III-I вв. до н.э. Указанные предметы служат доказательством того, что на крепости существовали слои, относящиеся к периоду до I тыс. н.э. (Л. Цитладзе).

Из посуды раннего средневековья интересны датированные VII в. соломенного цвета кувшинчики с гофрированной шейкой (табл. XXVI, рис. 62, 232), аналоги которых известны по Гвелетскому могильнику. Кувшинчики VI-VIII вв. имеют украшенные шишками ручки. На тулове следы гончарного круга и выемчатые треугольники (табл. XXVI, рис. 37, 38, 63, 84, 85, 137, 140, 173, 184, 185, 197, 214. табл. XXVII, рис. 30-34). Для чапи (кувшины большого размера) характерен раскрытый венчик, расширенное горло, массивные ручки, некоторые из них украшены шишкой. Чапи тоже соломенного цвета (табл. XXVII, рис. 42, 73, 139. табл. XXVIII, 8, 138, 225). Они датируются VI-VIII вв.

Большинство черепиц (солен) раннего средневековья ангобированы. Видно, что некоторые сооружения крепости перекрыты специально привезенным строительным материалом. Это лишний раз указывает на особую роль Дарьяльской крепости.

Среди материала раннего средневековья выделяется чернолощенная керамика, которая отличается формой и структурой черепков от ранее описанной посуды (табл. XXIX, рис. 21, 55, 69, 71, 230). Чернолощенная керамика не характерна для грузинской средневековой материальной культуры. Она встречается в большом количестве на Северном Кавказе,

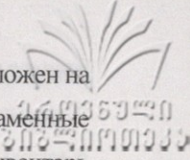
оттуда же в результате торгово-экономических отношений, эта керамика попала в Дарьяльское ущелье.

К развитому средневековью относятся четыре фрагмента красного и соломенного цвета хелад (кувшины малого размера), расписанные ангобом (табл. XXVIII, рис. 191, 210, 237). Основной вид орнамента представлен прямыми, волнистыми или точечными поясами.

В сооружении XIII-XIV вв., выявлены сосуды (хелады) с загнутым сливом кверху, форма которых характерна для грузинской керамики развитого средневековья (табл. XXXIII, рис. 91, 92, 97). К отдельной группе относятся образцы черной и серой керамики, с украшенными насечкой (табл. XXXII, рис. 74, 87, 94). Они значительно отличаются от грузинской керамики. В Хеви они завезены с Северного Кавказа.

В меньшем количестве в крепости выявлена поливная посуда. Это большей частью миски. Образцы поливной керамики датируются XII-XIV вв. (табл. XXXIV). Ко второй половине XVIII в. относятся два фрагмента фаянса (табл. XXXIV, рис. 10, 205).

Выявленные археологические материалы свидетельствуют о том, что в раннем и в развитом средневековье крепость была довольно густо населена. Следы дальнейшей интенсивной жизни на крепости не найдены. В позднем средневековье это значительнейшее стратегическое укрепление постепенно теряет свою функцию. Первому нашествию крепость подверглась в конце XIV в. во время опустошительных войн Тамерлана. Процесс ослабления крепости ускорился в середине XV в., когда единое грузинское государство стало распадаться на отдельные царства. Осложнилась внешне и внутривосточная ситуация в стране. Наряду с другими путями Дарьяльская дорога потеряла свое международное значение, что привело к упадку крепости. Согласно экспликации карты, в 1733 г. — это уже заброшенная крепость.

§ 3. Могильник Дарьяльской крепости. Могильник расположен на равнине у основания южного склона Дарьяльской крепости. Каменные гробницы ориентированы с востока на запад (табл. XVI). Инвентарь отсутствует. В могилах усопшие лежат в вытянутом положении, головой на запад. В четырех могилах усопшие погребены на правом боку, головой на запад, с чуть с согнутыми конечностями. В некоторых могилах погребены младенцы и подростки. Могилы индивидуальные. Они датируются поздним средневековьем.

Средневековые могильники найдены в Хеви в селах Ларс, Ткаршети, Артхмо, Джута, Казбеги и др. В вышеуказанных могильниках обнаружены могилы одного типа - каменные гробницы, ориентированные с востока на запад. Каменные гробницы прослеживаются в Хеви на протяжении всего средневековья.

§ 4. Некоторые вопросы истории Дарьяльской крепости. Вопросов истории крепости коснулся не один исследователь. А. П. Новосельцев считал Дарьяльскую крепость "городом" аланов и свое предположение обосновал следующим образом: название "дариалан" связано с этнонимом "аланы." Кроме того, согласно ранним армянским и поздним арабским источникам, ущелье, где расположена крепость, называли Дариалан.

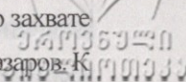
Название ущелья, которое связано с этнонимом "алани" ещё не дает основания считать существующую там крепость аланской. Согласно этой логике выходит, что начиная с с. Казбеги, т.е. с начала Дарьяльского ущелья и севернее - до с. Ларс (конец Дарьяльского ущелья) все исторические памятники - аланские, что абсурдно. Эту территорию занимали цанары - грузинские племена. Цанары проживали не только в Дарьяльском ущелье, но и до конца Терского ущелья (окрестности Балта). Памятники материальной культуры, существующие в Терском ущелье - это наследие цанаров. Только позднее, с конца VI в. или в VII в. в

северной части ущелья (например Чми) постепенно появляются катакомбы — характерные элементы аланской культуры. Миграция этнических групп аланов не меняла политических границ Иберии. “Дариалан” не относится к ряду древних названий. Еще в I в. Плиний называл Дарьял “Кавказскими воротами.” Леонтий Мровели упоминает его под названием “Арагвские ворота.” Название Дариалан (по-персидски “Аланские ворота”) могло возникнуть лишь в конце VI в., когда ущелье контролировали персы, а аланы постепенно стали появляться в районе Балта-Чми. Итак, “Дариалан” — это позднее название ущелья. Сама же крепость возведена гораздо раньше появления на Кавказе аланов.

А. П. Новосельцев отмечал, что грузинские источники хорошо знакомы с названием аланских ворот “Дариалан,” имея ввиду сведения Леонтия Мровели. Во время деятельности Леонтия Мровели (XI в.) ущелье уже имело это название (“Дарьяльское”) и оно часто упоминается летописцем. Но Мровели хорошо знал и древнее название ущелья — “Арагвские ворота, которые есть Дарьял” (Ж.К., I, с. 11,12).

Называя Дарьяльскую крепость “городом” аланов, А. П. Новосельцев не категоричен и отмечает, что, возможно, крепость первоначально была воздвигнута грузинскими царями, но не говорит ничего о том, когда же эта крепость перешла в руки аланов. Далее же указывает, что в XI-XII вв. крепость перешла под контроль грузинского царства.

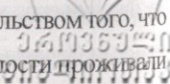
Согласно письменным источникам, крепость функционировала уже в I в. н.э. Во второй половине V в. Вахтанг Горгасали подавляет усилившихся в северной части ущелья гуннов и с целью укрепления прохода производит грандиозные строительные работы на Дарьяльской крепости. На протяжении всего этого времени аланы не владели этим участком Дарьяльского ущелья. Аланские племена лишь с конца VI в. и в VII в. занимают нижнюю часть Терского ущелья (окрестности Балта-Чми), но

не Дарьяльское ущелье. В источниках нигде не упоминается о захвате аланами Дарьяльской крепости. В VIII-IX вв. аланы вассалы хазаров. К этому времени цанары достигли такой военно-политической мощи в горных районах Восточного Кавказа, что обессиленные хазарами аланы не смогли бы захватить цанарскую крепость. Такое событие не отражают и другие источники. Единственной опорой для исследователя служат ошибочные сведения арабских историков, которые называли Дарьяльскую крепость “городом” аланов.

В. А. Кузнецов основываясь на сведениях Ибн-Руста, не сомневается в том, что крепость принадлежала аланам и, исходя из этого, переносит южную границу проживания аланов в пределы грузинского государства. Позднее название ущелья ввело некоторых арабских авторов в заблуждение и поэтому крепость приписали аланам. То что крепость была направлена против аланов, выясняется из следующего сведения Масуда (X в): “Между царством аланов и горами Кабх есть крепость и мост, перекинутый через громадную реку. Эта крепость называется: “крепость Алан.” Она построена Исбендияром, сыном Гистаспа. Там помещалась стража, обязанностью которой являлось защищать от аланов дорогу к горам Кабх. Для этих народов не было иной дороги как через мост, над которым господствовал замок.” Масуди указывает, что основная функция этой крепости — предотвратить вторжение аланов на Южный Кавказ. Исходя из этого ясно, что крепость не могла быть собственностью аланов.

В своих суждениях В. А. Кузнецов опирается на материалы северокавказского происхождения, обнаруженные в крепости А. П. Кругловым. Подобная интерпретация предположений А. П. Круглова неприемлема. Большинство материалов из крепости грузинского происхождения, на что А. П. Круглов в свое время не обратил внимания. Северокавказская керамика туда попала в результате торгово-

экономических отношений и вовсе не является доказательством того, что крепость была собственностью аланов. Если бы в крепости проживали аланы, то в ее могильнике должны были быть характерные для аланской культуры катакомбы. На могильнике же представлены погребения только одного типа - каменные ящики. А выявленный в этих погребениях малочисленный инвентарь не имеет ничего общего с предметами аланского происхождения.

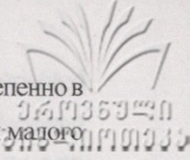
Севернее крепости, т. е. с аланской стороны на левом берегу реки Терек, сохранилась средневековая оборонительная стена. Если крепость была собственностью аланов, то против кого же была воздвигнута эта стена? Конечно же, указанная стена защищала ущелье и саму крепость от аланов и от нашествия других северокавказских племен. Одним словом, алано-осетины никогда не господствовали на этом участке и версия о принадлежности крепости аланом лишена всякого основания.

Глава V

К вопросу о башнях с округлой спиной

В Хеви распространены прямоугольные башни и башни с округлой спиной. Прямоугольные башни наряду с круглыми встречаются и в равнинных регионах Грузии. Но ареал распространения башен с округлой спиной в основном ограничен горными регионами Картли (П. Закарая). На сегодняшний день в Хеви учтено до двенадцати башен с округлой спиной. Надо полагать, что в свое время их было значительно больше.

Башни с округлой спиной появляются в раннем средневековье (Дж. Гвасалиа). К этому периоду должны относиться башни, сооруженные без раствора из обработанных или полубработанных крупных глыб. В отличие от поздних башен площадь их основания больше, высота — ниже.

Тенденция сужения башен кверху не выражена отчетливо. Постепенно в строительстве все чаще используют колотые камни среднего и малого размеров. Кладка остается сухой, но местами использован известковый раствор. Отмечается стремление к сужению окружности башни и к увеличению ее высоты. Проведение четкой хронологической границы между первой и второй группами башен невозможно. Строительство башен первой группы более характерно для раннего средневековья, башни же второй группы, по всей вероятности, были распространены в развитом средневековье (табл. V, рис. 2. табл. XXXIII, рис. 1). Третью группу башен с округлой спиной относящуюся к позднему средневековью, объединяет наличие бойниц. Башни возведены из колотых камней средних и малых размеров. В сооружениях часто используют сланцевые плиты. Известковый раствор применен обильней. Сооружения значительно выше предшествующих. Прямоугольные башни и башни с округлой спиной сосуществовали на протяжении всего средневековья, хотя уже в позднем средневековье в Хеви в основном сооружались прямоугольные башни (Сно, Паншети, Казбеги, Гвелети и др.).

D. Mindorashvili

Archaeological Excavations in Khevi

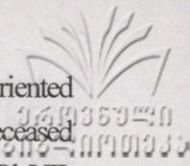
Khevi is a region of the Southern Georgian upland bearing historically major strategic significance. Principal function of fortifications on its territory was to prevent military raids of the North Caucasian nomadic tribes into Georgia and Southern Caucasus in general. One of the most important routes mentioned already by Strabo and Pliny (Strabo, XI, III; Pliny, NH. VI, 30) crossed the land of Khevi.

Naturally, Khevi represents quite interesting region from the point of archaeological study. Archaeological researches have begun from the 70s of the 19th cent. and are in progress to the present. Sites of different periods and functions that were brought to light enable us to trace the history of the region beginning from the earliest times up to the Late Middle Ages.

The present monographic work aims at publication of the data obtained in Khevi during archaeological excavations carried out in 1988-1991 by the Centre for Archaeological Studies of the Academy of Sciences of Georgia.

Two clay vessels were found by chance in 1991 in the village of Tqarsheti on the bank of the river Terek. They are dating from the early Bronze Age – 3rd millennium B.C. and belong to the so-called Kura-Araxes culture (Pl. IV, Fig. 1, 2). It can be conjectured that the Terek gorge had been assimilated by the tribes bearing Kura-Araxes culture already by the Early Bronze Age. Apparently, the diffusion of this culture into the Northern Caucasus followed the Terek gorge along with other routes.

A necropolis dated to the end of the 6th – beginning of the 8th cent. was excavated near the village of Gveleti in Darial gorge (a section of the Terek

gorge) in 1991. In total 16 burials have been studied. The burials oriented according the East-West line were built up with stone blocks. The deceased were laying on their backs with their heads directed westwards (Pl. VII, Fig. 1, 10, 11, 15, 16). Some of the corpses had their legs crossed in knees (Pl. VII, Fig. 4, 13). Quantities of grave goods were discovered in burials: iron spear points and knives (Pl. VIII); silver coin of Kavades (488-531) (Pl. IX, Fig. 73); bronze, silver and iron fibulae (Pl. IX); bronze belts and their details (Pl. X, Fig. 5, 9, 17, 19, 25, 31, 70, 91-93, 95, 109-111, 131, 132); bronze, iron and glass rings (Pl. XI); some of the rings are adorned with gem; one bears the inscription in Pehlevi r'stuhy—"justice" (Pl. XI, Fig. 124); bronze bracelets (Pl. X, Fig. 38, 45, 46); pins (Pl. XIII, Fig. 26, 47, 100-108, 130); bronze and silver earrings (Pl. XIII, Fig. 39, 71, 73), pendants (Pl. XI, Fig. 64; Pl. XII, Fig. 94, 96-97, 98, 99, 126-127); bronze mirror (Pl. XII, Fig. 118); bronze phialae (Pl. XIV, Fig. 77); beads of different material and shape (Pl. XV); clay vessels (Pl. XIV). The artifacts of Iranian and North Caucasian provenance were discovered along with the goods of local production. Thus, finds of the Khevi burials provide valuable data about the international contacts its inhabitants had maintained with the Northern Caucasus and Sassanian Persia. Further development of such contacts was caused by existence of international trade route linking North and Southern Caucasus. Archaeological materials obtained from the Gveleti burials shed light on the socio-economic conditions of Khevi population in Early Middle Ages.

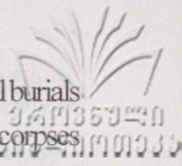
Tombs representing family-collective burials were studied in 1988-1991. Some sepulchers (Pl. XVII, Fig. 1, 2, 3) can be dated to the 6th-8th cent. The later ones with the barrel-shaped vaults (Pl. XVII, Fig. 4) can be attributed to the 11th 14th cent.

Archaeological excavations were carried out in Darial fortress situated on the left bank of the river Terek (Pl. XVIII-XXIV) in 1988-1991. Finds of the previous years had already testified to the assimilation of this territory by the mid 1st millennium B.C. The Georgian and Armenian written sources (Leontius Mroveli, Moses of Chorene) mentioned the fortress in the 1st cent. A.D. The Arabic historians flourishing in the 10th-11th cent. refer to it many times. The fortress had been erected to protect the Darial route and bar invasions of the Northern tribes into the southern lands. Invasions of Timur by the end of the 14th cent. destroyed the Darial route. Disintegration of the united Georgian monarchy into separate kingdoms in the mid 15th cent. resulted in a decline of its strategic and trade-economic functions and soon it became a route of only local significance. Consequently, the Darial fortress lost its function and according to the map compiled in 1773, this fortress is already abandoned.

Archaeological research revealed mostly pottery dating from the Middle Ages (Pl. XXVI-XXXV). Small part of clay ware which seems to be the North Caucasian import, points to the existing close links with the North Caucasus.

Some scholars (A. Novoseltsov, V. Kuznietsov) assumed erroneously that Darial fortress belonged to the Alans. It was built by the Georgian kings and always stayed within the borders of the Georgian state. Massudi (10th cent.) clearly indicates that the fortress served to prevent the Alan raids into the Caucasian mountains. The information implicitly implies that the fortress did not belong to the Alans. It is noteworthy that the cited information is simply neglected by the above scholars.

Necropolis of the Darial fortress is situated to the south of it. All 31 excavated burials are oriented along the east-west line (Pl. XVI). Despite the fact that skeletal bones are in bad state of preservation, it is still discernible

that the deceased were buried according to the Christian rite. Several burials (№№ 12, 14, 17, 24) revealed the pagan practice of inhumation—corpses were laid on their right side, with their heads directed west and slightly bent limbs. The burials lack grave goods. Judging by certain characteristics, they can be attributed to the Late Middle Ages.

The final part of the present monographic work aims at summarizing the main results of archaeological excavations carried out in Khevi in 1988-1991.

ლიტერატურა

აფაქიძე ა., აბდუშელიშვილი მ., ნიკოლაიშვილი ვ., სინარულიძე ა., მანჯგალაძე გ., გიუნაშვილი გ., ძნელაძე მ., სადრაძე ვ., ირემაშვილი შ., მცხეთა – 1978 წლის საველე-არქეოლოგიური კვლევა-ძიების შედეგები, მცხეთა V, თბ., 1981.

აფაქიძე ა., ნიკოლაიშვილი ვ., სინარულიძე ა., ბიბილური თ., გიუნაშვილი გ., ირემაშვილი შ., მანჯგალაძე გ., სადრაძე ვ., ძნელაძე მ., ხეცურიანი ლ., დიდი მცხეთა, 1980, არქეოლოგიური კვლევა-ძიების შედეგები, მცხეთა IX, თბ., 1989.

აფხაზავა ნ. ადრეული შუა საუკუნეების აღმოსავლეთ საქართველოს ნივთიერი კულტურა, თბ., 1979.

აფხაზავა ნ. ადრეული შუა საუკუნეების სამარხები ცხვარიჭამიიდან, სსმმ, ტ. XXXVII-B, 1984.

აფხაზავა ნ. „მხედრის“ სამარხი ქვემო ალვეიდან, სსმმ, ტ. XXXVIII-B, 1986.

აფხაზავა ნ. ქვემო ალვეი ადრეულ შუა საუკუნეებში, თბ., 1988.

აფხაზავა ნ. ალანები და საქართველო, თბ., 1991.

ბაგრატიონი ვახუშტი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, თლომოურისა და ნ. ბერძენიშვილის რედაქციით, თბ., 1941.

ბაგრატიონი ვახუშტი, საქართველოს ატლასი (XVIII ს.), ზ. ტატაშიძის საერთო რედაქციით, თბ., 1997.

ბაგრატიონი იოანე, ქართლ-კახეთის აღწერა, ტექსტი გამოსაცემად მოამზადეს, გამოკვლევა და საძიებლები დაურთეს თ. ენუქიძემ და გ. ბედოშვილმა, თბ., 1986.

ბარდაველიძე ვ. ქართველი ხალხის რელიგიური აზროვნების ისტორიიდან (ღვთაება ბარბარ-ბაბარ), თბ., 1941.

გვასალია ჯ. წანარების ეთნიკური კუთვნილების საკითხისათვის, სმამ, 59, №3, 1970.

გვასალია ჯ. არაგვის კარი (დარიალანი), კრ. ძიებანი საქართველოსა და კავკასიის ისტორიიდან, თბ., 1976.

გვასალია ჯ. გიორგიძე მ., სურამელაშვილი მ., ჭურღულია ლ., ხადის ხეობა, თბ., 1983.

გვასალია ჯ. აღმოსავლეთ საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის ნარკვევები, თბ., 1983ა.

გვასალია ჯ. შიდა ქართლი და ოსური საკითხი, 1997.

გიორგაძე დ. დაკრძალვისა და გლოვის წესები საქართველოში, თბ., 1987.

გონიაშვილი მ. მოუჭიქავი თიხის ჭურჭელი დმანისიდან, აძ, თბ., 1977.

გოცაძე კ. აკლდამა – სამარხი ნაგებობა, სსმმ, ტ. XXXVIII-B, 1986.

გპელიშვილი ი., ტყეშელაშვილი ო. თბილისის მატერიალური კულტურის ძეგლები, თბ., 1961.

ღოლაბერიძე რ. XI-XIII სს საქართველოს ნივთიერი კულტურა, თბ., 1985.

ღოლაბერიძე რ. მხედრის მცირე ქანდაკება თუშეთიდან, სსმმ, ტ. XXXVIII-B, 1986.

ზაქარაია პ. სიმაგრეთა ერთი უცნობი სახე, სსმმ, ტ. XXIII-B, 1961.

ზაქარაია პ. საქართველოს ძველი ციხესიმაგრეები, თბ., 1988.

თოფჩიშვილი რ. მოხეური გვარსახელები, თბ., 1998.

ითონიშვილი ვ. ილია ჭავჭავაძე და საქართველოს ეთნოგრაფია, თბ., 1963.

ითონიშვილი ვ. ქართველ მთიელთა საოჯახო ურთიერთობის ისტორიიდან, თბ., 1960.

ითონიშვილი ვ. ხევი (გზამკვლევი), თბ., 1984.

კალანდაძე ზ. ჟინვალის ციხე, აძ, თბ., 1977.

კიკვიძე ი., ჭილაშვილი ლ. ადრეფეოდალური ხანის სამაროვანი ბეთანიასთან, სსმმ, ტ. XXII-B, 1961.

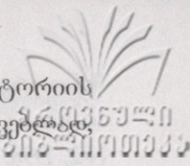
ლომთათიძე გ. არქეოლოგიური კვლევა-ძიება ალგეთსა და ივრის ხეობებში, თბ., 1989.

ლომთაური ნ. კლავდიოს პტოლემეაიოსი, „გეოგრაფიული სახელმძღვანელო“, ცნობები საქართველოს შესახებ (ტექსტითარგმანითურთ, წინასიტყვაობა და განმარტებები), მსკი, ნაკვ. 32, თბ., 1955.

მაკალათია ს. ხევი, ტფ., 1934.

მამაიაშვილი ნ. თბილისის დედაციხის ფაიანსი, ფსაძ, ტ. II, თბ., 1974.

მარგველაშვილი მ. ქალაქი უიხვანი, ავტორეფერატი ისტორიის მეცნიერებათა კანდიდატის სამეცნიერო ხარისხის მოსაპოვებლად, თბ., 1999.

მაჭარაძე ვ. მასალები XVIII საუკუნის მეორე ნახევრის რუსეთ-საქართველოს ურთიერთობის ისტორიისათვის, ნაწ. III, ნაკვ. I თბ., 1988.

მგელიაშვილი თ. საქართველოს გეოარქეოლოგია, თბ., 1991.

მელიქიშვილი გ. ქართველ მთიელთა სოციალურ-ეკონომიკური წყობილების დახასიათებისათვის, მაცნე, ისტორიის ... სერია, №1, 1979.

ძეგლი ერისთავთა, (ქსნის ერისთავთა საგვარეულო მატეიანე), ტექსტი გამოსცა, გამოკვლევა, ლექსიკონი და საძიებლები დაურთო შ. მესხიამ, მსკი, ნაკვ. 30, თბ., 1954.

მინდორაშვილი დ. უფლისციხე ფეოდალურ ხანაში, საკანდიდატო დისერტაცია, თბ., 1990.

მინდორაშვილი დ. დარიალის ციხე (პრეპრინტი), თბ., 1991.

მინდორაშვილი დ. მტკვარ-არაქსის კულტურის კერამიკა მდ. თერგის ხეობიდან, ძმ, №2, 1993.

მინდორაშვილი დ. ხევი არქეოლოგიური მასალების მიხედვით, სამეცნიერო სესია მიძღვნილი აღმოსავლეთ საქართველოს მთიანეთის არქეოლოგიური ექსპედიციის დაარსების 25 წლისთავისადმი, მოხსენებათა მოკლე შინაარსები, თბ., 1996.

მინდორაშვილი დ. სასანური გემები გველეთის სამაროვნიდან, ძმ, №4 (99), 1997.

მინდორაშვილი დ. დარიალის ციხის ისტორიის ზოგერთი საკითხი, ძიებანი, არქეოლოგიური კვლევის ცენტრის შრომები, №2, 1998.

მინდორაშვილი დ. გველეთის ადრეული შუა საუკუნეების ნივთიერი მასალა, ძმ, №3 (102), 1998ა.

მინდორაშვილი დ. აბზინდები და ბალთები გველეთის ადრეული შუა საუკუნეების სამაროვნიდან, ძმ, №4 (103), 1998ბ.

მინდორაშვილი დ. სამარხთა აღნაგობა და დაკრძალვის წესი გველეთის სამაროვანზე, ძიებანი №5, 2000.

მინდორაშვილი დ. გველეთის სამაროვნის არქეოლოგიური მასალა I, ძიებანი №6, 2000ა.

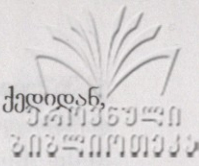
მინდორაშვილი დ. ადრეული შუა საუკუნეების არქეოლოგიური მასალები დარიალის ხეობიდან, ძმ, №3 (110), 2000ბ.

მინდორაშვილი დ. გველეთის სამაროვნის არქეოლოგიური მასალა II, ძიებანი №7, 2001.

მინდორაშვილი დ. ხევი შუა საუკუნეებში (ისტორიულ-არქეოლოგიური გამოკვლევა), ისტორიის მეცნიერებათა დოქტორის სამეცნიერო ხარისხის მოსაპოვებლად წარმოდგენილი დისერტაციის ავტორეფერატი, თბ., 2001ა.

„მოქცევაი ქართლისაი,“ ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები, ილ. აბულაძის საერთო რედაქციით, წ. I (V-X სს.), თბ., 1963.

მუსხელიშვილი დ. დმანისი, კრ. შოთა რუსთაველის ეპოქის მატერიალური კულტურა, თბ., 1937.

მკედლიშვილი ბ. არქეოლოგიური მასალები ბეთლემის ქედლიდან, მეცნიერება და ტექნიკა, №1, 1981.

მკედლიშვილი ბ., ნიკოლაიშვილი ბ. ბეთლემის მონასტრის არქეოლოგიური მონაპოვარი, ძმ, №1, 1986.

ნადირაძე ჯ. ყვირილის ხეობის არქეოლოგიური ძეგლები, თბ., 1975.

ნიკოლაიშვილი ვ. ტუიაქოჩორას სამაროვანი, მცხეთა II, თბ., 1978.

ნიკოლაიშვილი ვ. ვაშლიჯვარის სამაროვანი, სას, ტ. II, თბ., 1978ა.

ნიკოლაიშვილი ვ. დიდმის ხეობა ადრეფეოდალურ ხანაში, სას, ტ. III, თბ., 1985.

ნიორაძე გ. მიცვალებულის პაერზე დამარხვა, ენიმკის მოამბე, ტ. V-VI, თბ., 1940.

პაპუაშვილი თ. რანთა და კახთა სამეფო, თბ., 1982.

რამიშვილი რ. მთისა და ბარის ურთიერთობის ზოგიერთი საკითხი არაგვის ხეობის ახალი არქეოლოგიური მასალების მიხედვით, ჟინვალის ექსპედიცია (მეორე სამეცნიერო სესიის მასალები), თბ., 1981.

რამიშვილი რ. აღმოსავლეთ საქართველოს მთიანეთის გაქრისტიანების ძირითადი საფეხურები და თავისებურებანი არქეოლოგიური მასალებისა და წერილობითი წყაროების მიხედვით, ადრექრისტიანული არქეოლოგიის მეორე კონფერენცია მიძღვნილი აკად. ივ. ჯავახიშვილის დაბადების 120 წლისთავისადმი, თბ., 1996.

რამიშვილი რ. არაგვის აუზის არქეოლოგიური შესწავლის ძირითადი შედეგები და პერსპექტივები, სამეცნიერო სესია მიძღვნილი აღმოსავლეთ საქართველოს მთიანეთის არქეოლოგიური ექსპედიციის დაარსების 25 წლისთავისადმი, მოხსენებათა მოკლე შინაარსები, თბ., 1996ა.

რამიშვილი რ., ჯორბენაძე ბ., წითლანაძე ლ., წერეთელი კ. კალანდაძე ზ., რჩეულიშვილი გ., მარგველაშვილი მ., ჩიხლაძე გ., წიკლაური ივ., ასლანიშვილი ვლ., ბაქრაძე ი., ლამბაშიძე გ., უინვალის ექსპედიცია, საველე-არქეოლოგიური კვლევა-ძიება 1973 წელს, თბ., 1974.

რამიშვილი ქ. სასანური გემები საქართველოში, თბ., 1979.

რამიშვილი ქ. აღმოსავლეთ საქართველოს მთიანეთის ახ. წ. I ათასწლეულის პირველი ნახევრის მცირე პლასტიკის ძეგლები (ცხენი), ძიებანი №6, 2000.

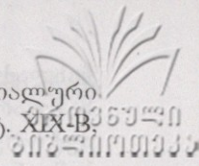
რჩეულიშვილი გ. ფშავის არაგვის ხეობის არქეოლოგიური ძეგლები, თბ., 1990.

რჩეულიშვილი გ. ხახმატის სამაროვნის ერთი სამარხის ატრიბუციის ცდა, არქეოლოგიური კვლევის ცენტრის V სამეცნიერო სესია, „მსოფლიო კულტურულ-ისტორიული პროცესი და საქართველო“, თბ., 1998.

სილაგაძე ბ. არაბთა ბატონობა საქართველოში, თბ., 1991.

სინაურიძე მ. აღმოსავლეთ საქართველოს ადრეფეოდალური ხანის კერამიკა, მსმკი, ტ. I, თბ., 1966.

სომხურ ხელნაწერთა XIV-XV საუკუნეების ანდერძების (პიშატაკარანების) ცნობები საქართველოს შესახებ, ძველი სომხურიდან თარგმნა, შესავალი, კომენტარები და შენიშვნები დაურთო ალ. აბდალაძემ, თბ., 1978.

ტყეშელაშვილი ო. ადრე შუა საუკუნეების მატერიალური კულტურის ძეგლები სამთავროს სამაროვნიდან, სსმმ, ტ. XIX-B, 1956.

უგრელიძე ნ. კატრეთში აღმოჩენილი სამარხი, მსკა, ტ. I, თბ., 1955.

ქართლის ცხოვრება, ტექსტი დადგენილია ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ, ტ. I, თბ., 1955.

ქართლის ცხოვრება, ტექსტი დადგენილია ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ, ტ. II, თბ., 1959.

ქართლის ცხოვრება, ტექსტი დადგენილია ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ, ტ. IV, თბ., 1973.

ქართული საბჭოთა ენციკლოპედია, ტ. 3, თბ., 1978.

ქართული სამართლის ძეგლები, ტექსტები გამოსცა, შენიშვნები და საძიებლები დაურთო ი. დოლიძემ ტ. II, თბ., 1965.

ქართული სამართლის ძეგლები, ტექსტები გამოსცა, შენიშვნები და საძიებლები დაურთო ი. დოლიძემ ტ. III, თბ., 1970.

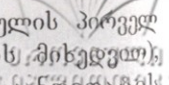
შარაშიძე ქ. საქართველოს ისტორიის მასალები (XV-XVIII სს), მსკი, ნაკვ. 30, თბ., 1954.

ჩართოლანი შ. სვანთა უძველესი რელიგიური რწმენა-წარმოდგენები არქეოლოგიური მასალების შუქზე, სვანეთი I, თბ., 1977.

ჩიკოიძე ც. ქალაქი თელავი, თბ., 1979.

ჩიხლაძე ვ. სამარხთა აღნაგობა და დაკრძალვის წესი ჟინვალის სამაროვანზე, აბ, თბ., 1977.

ჩიხლაძე ვ. ჟინვალის კატაკომბები (პრეპრინტი), თბ., 1990.

ჩიხლაძე ვ. არაგვის ხეობა ახ. წ. I ათასწლეულის პირველ ნახევარში (ქინვალის სამაროვნის მასალების მიხედვით) ავტორეფერატი ისტორიის მეცნიერებათა განხილვის სამეცნიერო ხარისხის მოსაპოვებლად, თბ., 1999.

ციციშვილი ი. უჯარმა, თბ., 1982.

წერეთელი გ. შაპურის წარწერის T m TR“, კრებული გიორგი ახვლედიანს, თბ., 1969.

წითლანაძე ლ. შუა კავკასიონის სამხრეთი კალთის ექსპედიციის ყაზბეგის რაზმის 1962 წლის ანგარიში, სამეცნიერო სესია მიძღვნილი 1962 წლის საველე-არქეოლოგიური კვლევა-ძიების შედეგებისადმი, თბ., 1963.

წითლანაძე ლ. დარიალის ციხე მმ, №27-28, 1971.

წითლანაძე ლ. ხევის არქეოლოგიური ძეგლები, თბ., 1976.

წითლანაძე ლ. ხევში ჩატარებული არქეოლოგიური კვლევის შედეგები, მაცნე, ისტორიის . . . სერია, №1, 1977.

წითლანაძე ლ. ვარსიმანთკარის სამაროვანი, კრ. ქინვალი I, თბ., 1983.

წითლანაძე ლ. გობეჯიშვილი გ. ხევის არქეოლოგიური ექსპედიციის მუშაობის შედეგები, სამეცნიერო სესია მიძღვნილი 1963 წლის საველე-არქეოლოგიური კვლევა-ძიების შედეგებისადმი, თბ., 1964.

წითლანაძე ლ., კახიძე ა., შატბერაშვილი ზ., 1966 წელს დარიალის ხეობაში ჩატარებული არქეოლოგიური კვლევა-ძიების შედეგები, სამეცნიერო სესია მიძღვნილი 1966 წლის საველე-არქეოლოგიური კვლევა-ძიების შედეგებისადმი, თბ., 1967.

წითლანაძე ლ., კახიძე ა., შატბერაშვილი ზ., გივიასსათიბის სამაროვანი (დარიალის ხეობა), ფსად, ტ. VI, თბ., 1998.

წოწელია მ., მინდორაშვილი დ., ფალაურწარწერიანი გემა
გველეთის სამაროენიდან, ძიებანი, №4, 1999.

ჭილაშვილი ლ. ქალაქი რუსთავი, თბ., 1958.

ჭილაშვილი ლ. ნაქალაქარი ურბნისი, თბ., 1964.

ხახუტაიშვილი დ. კლდეში ნაკვეთი ქალაქი, თბ., 1965.

ხორენაცი მოვსეს, სომხეთის ისტორია, ძველი სომხურიდან თარგმნა,
შესავალი და შენიშვნები დაურთო ალ. აბდალაძემ, თბ., 1984.

ხორნაული გ. მთები და სახელები თბ., 1983.

ჯავახიშვილი ივ. ძველი სომხური საისტორიო მწერლობა, ტფ.,
1935.

ჯალაბაძე გ. მიწათმოქმედება თერგის ხეობაში, სსმმ, ტ. XXII-B,
1961.

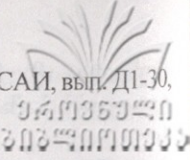
ჯაფარიძე ო. ქართველ ტომთა ეთნიკური ისტორიის
საკითხისათვის, თბ., 1976.

ჯაფარიძე ს. „განდგეილი“ - ლეგენდა და სინამდვილე,
საქართველოს ისტორიისა და კულტურის ძეგლთა დაცვისა და
გამოყენების მთავარი სამეცნიერო-საწარმოო სამმართველოს
სამეცნიერო შრომების წელიწდეული, ტ. I, თბ., 1995.

ჯორბენაძე ბ. ერწო-თიანეთი შუა საუკუნეებში, თბ., 1982.

Абрамова М. П. Раннесредневековый могильник с. Чми в Северной
Осетии, НМАЦК, Орджоникидзе, 1986.

Абрамова М. П. Ранние аланы Северного Кавказа III-V вв. н. э., М.
1997a.

Амброз А. К. Фибулы Юга европейской части СССР, САИ, вып. Д1-30, М. 1966.

Амброз А. К. Проблемы раннесредневековой хронологии восточной Европы, СА, № 2, М.-Л., 1971.

Амброз А. К. Бирский могильник и проблемы хронологии Приуралья в IV-VII вв. СДЕС, М. 1980.

Антонович В. Б. *Дневник раскопок веденных на Кавказе 1879 года, Сборник, V археологический съезд в Тифлисе, М. 1882.

Армянская география VII в. приписываемая Моисею Хоренскому, текст и перевод К. П. Патканова, СПб., 1877.

Атаев Д. М. Нагорный Дагестан в раннем средневековье, Махачкала, 1963.

Афанасьев Г. Е. Пряжки катакомбного могильника "Мокрая балка" у г. Кисловодска, СКДСВ, М.1980.

Багаев М. Х., Виноградов В. Б., Раскопки раннесредневекового могильника у сел. Харачай, КСИИМК, вып. 132, М. 1972.

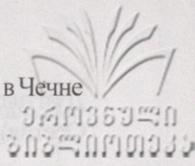
Борисов А. Я., Луконин В. Г., Сасанидские геммы, Л. 1963.

Вейденбаум Е. Г. Путеводитель по Кавказу, Тиф., 1888.

Виноградов В. Б. Раннесредневековый могильник у селения Харачай в горной Чечне, СА, №2, М.-Л., 1970.

Виноградов В. Б. Археологические исследования на новостройках Грузинской ССР, მაცნე, ისტორიის . . . სერია, №2, თბ., 1978.

Виноградов В. Б., Мамаев Х. М., Некоторые вопросы раннесредневековой истории и культуры населения Чечено-Ингушетии, АВЭИСК, Грозный, 1979.

Виноградов В. Б., Мамаев Х. М., Мартан-Чуйский 1-й могильник в Чечне (материалы раскопок в 1977-1978 гг), СППЧИ, Грозный, 1985.

Виноградов В. Б., Рунич А. П., Новые данные по археологии Северного Кавказа, АЭС, т. III, Грозный, 1969.

Габуев Т. А. Аланские погребения IV в. н. э. в Северной Осетии, СА, № 2, М-Л., 1985.

Генинг В. Ф. Хронология поясной гарнитуры I тысячелетия н. э. (по материалам могильников Прикамья), КСИА, вып. 158, М. 1979.

Генко А. Н. Из культурного прошлого ингушей, Записки коллегии востоковедов при Азиатском музее Ан. СССР, т. V, М. 1930.

Гмыря Л. Б. Некоторые особенности погребального обряда населения Восточного Предкавказья в IV-VII вв. н. э., Крупновские чтения по археологии Северного Кавказа, тезисы докладов, Махачкала, 1988.

Голдина Р. Д. Хронология погребальных комплексов раннего средневековья в Верхнем Прикамье, КСИА, вып. 158, М. 1979.

Деопик В. Б. Классификация бус Северного Кавказа IV-V вв. СА, № 3, М-Л., 1959.

Деопик В. Б. Классификация и хронология аланских украшений VI-IX вв. МИА, т. 114, М. 1963.

Джалагания И. Л. Иноземная монета в денежном обращении Грузии V-XIII вв. Тб., 1979.

Джапаридзе А. Тайник пещеры Бетлеми, Победенные вершины, М. 1948.

Джорбенадзе В. А. Типы погребений и обряд захоронения в Грузии X-XIV вв. (препринт), Тб., 1992.

Дзаттиаты Р. Г. Раннесредневековый могильник в селении Едыс (Южная Осетия), СА, № 2, М-Л., 1986.

Дмитриев А. В. Раннесредневековые фибулы могильника на р. Дюрсо, ДЭВПН, М. 1982.

Документы по взаимоотношениям Грузии с Северным Кавказом в XVIII в., документы подобрал, подготовил к печати и предпослал им исследование В. Н. Гамрекели, Тб., 1968.

Долидзе В., Шмерлинг Р., Военно-Грузинская дорога, Тб., 1956.

Какабадзе С. Н. О племени цанар, ბმ, წ. III, 83., 1928.

Калоев Б. А. Осетины, М. 1971.

Кафадарян К. Г. Город Двин и его раскопки, Ереван, 1952.

Ковалевская В. Б. Изображения коня и всадника на средневековых амuleтах Северного Кавказа, ВДСАВЕ, М. 1978.

Ковалевская В. Б. Поясные наборы Евразии IV-IX вв. САИ, вып. E1-2, М. 1979.

Ковалевская В. Б. Северокавказские древности, СЕЭС, М. 1981.

Ковалевская В. Б. Кавказ и Аланы, М. 1984.

Коллекции Кавказского музея, Изд. Г. И. Радде, т. V, Археология, сост. П. С. Уварова, Тиф., 1902.

Круглов А. П. Археологические работы на р. Терек, СА, т. 3, М-Л., 1937.

Кузнецов В. А. Аланские племена Северного Кавказа, МИА, т. 106, М. 1962.

Кузнецов В. А. Алания в X-XIII вв. Орджоникидзе, 1971.

Кузнецов В. А. Аланская культура центрального Кавказа и её локальные варианты в V-XIII веках, СА, № 2, М-Л., 1973.

Кузнецов В. А. Очерки истории алан, Орджоникидзе, 1984.

Леквинадзе В. А., Хведелидзе Л. И., Массовые археологические находки из раскопок археополиса, ნოქალაქევი-არქეოპოლისი, არქეოლოგიური გახიზნები 1973-1977 წწ., თბ., 1981.

МАК, т. I, М. 1888.

МАК, т. VIII, М. 1900.

Мамаев Х. М. Хронология катакомбных могильников Чечено-Ингушетии конца IV-первой половины VIII в. ПХППЧИ, Грозный, 1986.

Марковин В. И. Некоторые итоги исследования склепов горной Ингушетии (по материалам раскопок 1966 года), ПЭРЖСЧИ, Грозный, 1981.

Марр Н. Я. Из поездок в Сванетию, Христианский Восток, т. II, вып. 1, СПб., 1913.

Марр Н. Я. К истории передвижения яфетических народов с юга на север Кавказа, ИИАН, СПб., 1916.

Мелитаури К. Н. Крепости дофеодальной и раннефеодальной Грузии, т. II, Тб., 1972.

Минаева Т. М. Могильник Байтал-Чапкан в Черкесии, СА, т. 26, М-Л., 1956.

Минаева Т. М. Поселение в устье р. Узун-Кол, СА, № 2, М-Л., 1960.

Миновский В. Ф. История Ширвана и Дербенда X-XI веков, М. 1963.

Мкртумян А. Г. К вопросу об образовании феодального княжества Кахетии, Историко-филологический журнал, № 1, Ереван, 1972.

Муравьев С. Н. Заметки по исторической географии Закавказья (Плинии о население Кавказа), ВДИ, № 1, М-Л., 1988.

Новосельцев А. П. К истории аланских городов, МАДИСО, т. II, Орджоникидзе, 1969.

ОАК за 1882 год, СПб., 1891.

ПРГС, т. 2, М. 1959.

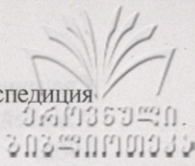
Рамишвили Р. М. Исследования раннефеодального могильника "Иагсари," ТКАЭ, т. 1, Тб., 1969.

Рамишвили Р., Джорбенадзе В., Цитланадзе Л., Церетели К., Джалагания И., Арчвадзе Т., Гвасалиа Д., Каландадзе З., Гамбашидзе Г., Джадтиев Р., Результаты работ Жинвальской археологической экспедиции, ПАИ в 1972 г. Тб., 1973.

Рамишвили Р. М., Джорбенадзе В. А., Глонти М. Г., Мухигулашвили Н. З., Робакидзе Ц. Ш., Чихладзе В. В., Циклаури Д. К., Маргвелашвили М. Г., Рчеулишвили Г. М., Ломидзе Ц. Ш., Циклаури И. Д., Церетели К. Б., Работы Жинвальской комплексной археологической экспедиции, ПАИ в 1981 г. Тб., 1984.

Рамишвили Р. М., Джорбенадзе В. А., Чиковани Г. Ч., Глонти М. Г., Гогочури Г. К., Цитланадзе Л. Г., Мухигулашвили Н. З., Чихладзе В. В., Робакидзе Ц. В., Ломидзе Ц. Ш., Циклаури И. Д., Рчеулишвили Г. М., Маргвелашвили М. Г., Каландадзе З. А., Бучукури А. И., Гамехардашвили М. З., Церетели К. Б., Циклаури Д. К., Археологические изучение Арагвского ущелья, ПАИ в 1984-1985 гт. Тб., 1987.

Рамишвили Р. М., Джорбенадзе В. А., Глонти М. Г., Гогочури Г. К., Цитланадзе Л. Г., Мухигулашвили Н. З., Бучукури А. И., Робакидзе Ц. Ш., Чихладзе В. В., Рчеулишвили Г. М., - Маргвелашвили М. Г., Циклаури И. Д., Ломидзе Ц. Ш., Циклаури Д. К., Каландадзе З. А.,

Гамехардашвили М. З., Буачидзе К. Г., Археологическая экспедиция горного региона восточной Грузии ПАИ в 1986 г. Тб., 1991.

Рамишвили Р. М., Джорбенадзе В. А., Чиковани Г. Ч., Глonti М. Г., Цитланадзе Л. Г., Бучукури А. И., Робакидзе Ц. Ш., Маргвелашвили М. Г., Рчеулишвили Г. М., Ломидзе Ц. Ш., Циклаури И. Д., Циклаури Д. К., Гогочури Г. К., Миндорашвили Д. В., Гамехардашвили М. З., Археологические исследования в бассейне р. Арагви и в верховьях р. Терги, ПАИ в 1988 г. Тб., 1997.

Распопова В. И. Поясной набор Согда VII-VIII вв. СА, № 4, М-Л., 1965.

Рунич А. П. Катакомбный могильник VII-VIII вв. около г. Кисловодска, СА, № 3, М-Л., 1968.

Рунич А. П. Аланские катакомбные могильники V-VIII вв. в городе Кисловодске и его окрестностях, МАДИСО, т. II, Орджоникидзе, 1969.

Рунич А. П. Аланский могильник в "Мокрой Балке" у города Кисловодска, МАДИСО, т. III, Орджоникидзе, 1975.

Рунич А. П. Захоронение вождя эпохи раннего средневековья из Кисловодской котловины, СА, № 3, М-Л., 1976.

Рчеулишвили Л. Памятники искусства феодального периода горных районов исторической Шида-Картли, კრ. საქართველოს მთიანეთის სოციალურ-ეკონომიკური განვითარების თავისებურებანი უკრძალვიზის ხანაში, თბ., 1983.;

Савельева Э. А. Хронология погребальных комплексов Веслянского I могильника, КСИА, вып. 158, М. 1979.

Салихов Б. М. Калкинский могильник, ДКСВК, Махачкала, 1985.

Сведения арабских писателей о Кавказе Армении и Азербейджане, перевод Н. А. Караулова, СМОМПК, вып. 31, Тиф., 1902.

Сведения арабских географов IX и X веков о Кавказе, Армении и Азербейджане, перевод Н. А. Караулова, СМОМПК, вып. 386 Тифл. 1908.

Семёнов Л. П. Археологические разведки в Ассинском ущелье, КСИИМК, вып. XLVI, М. 1952.

Смирнов К. Ф. О некоторых итогах исследования могильников меотской и сарматской культуры Прикубанья и Дагестана, КСИИМК, вып. XXXVII, М. 1951.

Смирнов К. Ф. Археологические исследования в Дагестане в 1948-1950 годах, КСИИМК, вып. XLV, М. 1952.

Такаишвили Е. Краткий отчёт о раскопках произведенных по поручению императорской археологической комиссии летом 1902 г. близ станции Мцхета, ИКОИМАО, вып. 1, Тиф., 1904.

Техов Б. В. Материальная культура населения среднего течения реки Большой Лиахви в I-VIII вв. Тб., 1987.

Филимонов Г. Д. О доисторической культуре в Осетии, Из протоколов заседания комитета по устройству антропологической выставки, ОЛЕАЗ, М. 1878.

Харадзе Р. Л., Робакидзе А. И., К вопросу о нахской этнонимике, КЭС, т. II, Тб., 1968.

“Худуд ал-алем”, Рукопись Туманского, Введение и указатель В. Бартольда, Л. 1930.

Чикоидзе Ц. Н., Арчвадзе Т. Д., Басиашвили Л. А., Гочиашвили М. Ш., Джандиери Е. Д., Кинцурашвили М. В., Чхатарашвили М. Н., Кухетская археологическая экспедиция, ПАИ в 1980, Тб., 1982.

Якобсон А. А. Раскопки на городище Орен-Кала в 1953-1955 гг, МИА, т. 67, М. 1959.

Bayern Fr. Untersuchungen über die ältesten Gräber und Schatzfunde in Kaukasien, Zeitschrift für Ethnologie, Supplement, Berlin, 1885.

ამ – არქეოლოგიური ძიებანი.

მსკა – მასალები საქართველოსა და კავკასიის

არქეოლოგიისათვის.

მსკი – მასალები საქართველოსა და კავკასიის ისტორიისათვის.

მსმკი – მასალები საქართველოს მატერიალური კულტურის ისტორიისათვის.

სას – საქართველოს არქეოლოგიის საკითხები.

სმამ – საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის მოამბე.

სმ – საისტორიო მოამბე.

სსმმ – საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის მოამბე.

ფსად – ფეოდალური საქართველოს არქეოლოგიური ძეგლები.

ძმ – ძეგლის მეგობარი.

ქსე – ქართული საბჭოთა ენციკლოპედია.

ქსა – ქართული სამართლის ძეგლები.

АВЭИСК_ Археология и вопросы этнической истории Северного Кавказа.

АЭС_ Археолого-этнографический сборник.

ВДИ_ Вестник древней истории.

ВДСАВЕ_ Вопросы древней и средневековой археологии Восточной Европы.

ДКСВК_ Древние культуры Северо-Восточного Кавказа.

ДЭВПН_ Древности эпохи великого переселения народов.

ИКОИМАО_ Известия Кавказского отделения императорского московского археологического общества.

ИИАН_ Известия Императорской Академии наук.

КСИА_ Краткие сообщения института археологии.

КСИИМК_ Краткие сообщения о докладах и полевых исследованиях Института истории и материальной культуры АН. СССР.

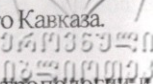
КЭС_ Кавказский этнографический сборник.

МАДИСО_ Материалы по археологии и древней истории Северной Осетии.

МАК_ Материалы по археологии Кавказа.

МИА_ Материалы и исследования по археологии СССР.

МИИАМСК_ Методика исследования и интерпретация археологических материалов Северного Кавказа.

-
- НМАЦК _ Новые материалы по археологии центрального Кавказа.
ОАК _ Отчёт археологической комиссии.
ОЛЕАЗ _ Общество любителей естествознания антропологии и этнографии.
ПАИ _ Полевые археологические исследования.
ПРГС _ Природные ресурсы Грузинской ССР.
ПХППЧИ _ Проблемы хронологии погребальных памятников Чечено-Ингушетии.
ПЭРЖСЧИ _ Памятники эпохи раннего железа и средневековья Чечено-Ингушетии.
СА _ Советская археология.
САИ _ Свод археологических источников.
СДЕС _ Средневековые древности Евразийских степей.
СЕЭС _ Степи Евразии в эпоху средневековья.
СКДСВ _ Северный Кавказ в древности и в средние века.
СМОМПК _ Сборник материалов для описания местностей и племён Кавказа.
СППЧИ _ Средневековые погребальные памятники Чечено-Ингушетии.
ТКАЕ _ Труды кахетской археологической экспедиции.

ტაბ. I, არაგვისა და თერგის ხეობების სქემატური რუკები. შმერლინგისა და ვ. დოლიძის მიხედვით.

ტაბ. II, ვახუშტი ბაგრატიონის მიერ შედგენილი ხევის რუკა.

ტაბ. III, 1733 წ. ხევის რუკა (ვ. გამრეკელის მიხედვით).

ტაბ. IV; სურ. 1, 2, ადრებრინჯაოს ხანის კერამიკა სოფ. ტყარშეტიდან.

ტაბ. V, სურ. 1, გველეთის ციხის ციტადელი. ხედი ჩრდილო-აღმოსავლეთიდან. სურ. 2, გველეთის ციხის ზურგიანი კოშკი. სურ. 3, გველეთის ციხის ოთხკუთხა კოშკი. სურ. 4, გველეთის ციხის აკლდამა.

ტაბ. VI, გველეთის სამაროვანი (გეგმა).

ტაბ. VII, გველეთის სამაროვნის №№1-16 სამარხები პრეპარაციის შემდეგ.

ტაბ. VIII, გველეთის სამაროვნის ნივთიერი მასალა. სურ. 1, სამ. №1; სურ. 21, 22, სამ №4; სურ. 33, სამ. №8; სურ. 40, სამ. №9; სურ. 49, სამ. №11; სურ. 58, 59, 63, სამ. №13; სურ. 81, სამ. №14; სურ. 83, 84, სამ. №15, რკინის დანები. სურ. 24, სამ. №6; სურ. 43, სამ. №10; სურ. 51, სამ. №12, რკინის შუბისპირები.

ტაბ. IX, გველეთის სამაროვნის ნივთიერი მასალა. სურ. 3, 4, სამ. №1; სურ. 7, სამ. №2; სურ.11, სამ №3; სურ. 18, სამ. №4; სურ. 28, სამ. №6; სურ. 32, სამ. №8; სურ. 48, სამ. №11; სურ. 52, სამ. №12; სურ. 60-62, სამ. №13; სურ. 80, სამ №14; სურ. 85, 86, 119, სამ. №15; ბრინჯაოს, ვერცხლისა და რკინის მშვილდსაკინძები. სურ. 73, სამ. №13, კავადის (488-531 წ.წ.) ვერცხლის მონეტა.

ტაბ. X, გველეთის სამაროვნის ნივთიერი მასალა. სურ. 5, სამ. №1; სურ. 19, სამ. №4; სურ. 31, სამ. №8; სურ. 70, სამ. №13; სურ. 109-111, სამ. №15; სურ. 132, სამ. №16, ბრინჯაოს,

ვერცხლისა და რკინის აბზინდები. სურ. 9, სამ. №3; სურ. 17, სამ. №4; სურ. 25, სამ. №6; სურ. 91-93, 95, სამ. №15, ბრინჯაოსა და რკინის აბზინდები.

ტაბ. XI, გველეთის სამაროვნის ნივთიერი მასალა. სურ. 2, სამ. №1; სურ. 12, სამ. №3; სურ. 15, 16, სამ. №4; სურ. 36, 37, სამ. №9; სურ. 50, სამ. №11; სურ. 53, სამ. №12; სურ. 65, 72, სამ. №13; სურ. 121-124, სამ. №15; სურ. 136, სამ. №16, ვერცხლის, ბრინჯაოსა და მინის ბეჭდები. სურ. 120, სამ. №15, გემა. სურ. 64, სამ. №13, ბრინჯაოს მხედრისგამოსახულებიანი საკიდი. სურ. 117, სამ. №15, ბრინჯაოს ცხენის გამოსახულება. სურ. 79, სამ. №14; სურ. 90, სამ. №15; სურ. 134, სამ. №16, ვერცხლის ნახევარსფეროები.

ტაბ. XII, გველეთის სამაროვნის ნივთიერი მასალა. სურ. 54, სამ. №12, ბრინჯაოს ძეწკვი. სურ. 66-68, სამ. №13, ბრინჯაოს ეჭვნები და ზარაკები. სურ. 69, სამ. №13, ბრინჯაოს ნივთი. სურ. 94, სამ. №15, მინის წითელი თვლით ინკრუსტირებული ბრინჯაოს გულსაკიდი. სურ. 98, 99, სამ. №15, ვერცხლის თავსამკაულები. სურ. 112, 113, 115, სამ. №15, ბრინჯაოსა და ვერცხლის ქამრის დეტალები. სურ. 116, სამ. №15, ბრინჯაოს ბიკონუსური ნივთი. სურ. 118, სამ. №15, ბრინჯაოს სარკვე. სურ. 96-97, სამ. №15, სურ. 126-127, სამ. №16, ბრინჯაოს „ღიადემები.“ სურ. 128, 129, სამ. №16, ქამრის დეტალები, ბრინჯაოსი.

ტაბ. XIII, დარიალის ციხე, სურ. ა, ბ, ბრინჯაოს ისრისპირი და საკინძი. გველეთის სამაროვნის ნივთიერი მასალა. სურ. 10, სამ. №3, სურ. 30, სამ. №7, სურ. 42, სამ. №10, რკინის გაურკვეველი დანიშნულების ნივთები. სურ. 26, სამ. №6, სურ. 47, სამ. №11, სურ. 100-108, სამ. №15, ბრინჯაოსა და რკინის (სურ. 100) საკინძები. სურ. 39, სამ. №9, ბრინჯაოს საყურეები. სურ. 71, სამ. №13, სურ. 78, სამ. №14, ვერცხლის საყურეები. სურ. 29, სამ. №6, სურ. 34, სამ. №8, სურ. 88, 89, სამ.

№15, სურ. 133, სამ. №16, ვერცხლის საკიდები. სურ. 131, სამ. №16, ბრინჯაოს აბზინდის ენა. სურ. 144, სამ. №16, ბრინჯაოს ქამრის დეტალები.

ტაბ. XIV, გველეთის სამაროვნის ნივთიერი მასალა. სურ. 6, სამ. №1, სამტუნა ხელადის პირის ნატეხი. სურ. 8, სამ. №2, შავპრიალა სასმისის პირის ნატეხი. სურ. 14, სამ. №3, ნაცრისფერკეციანი თიხის ჭურჭლის ნატეხი. სურ. 23, სამ. №4, წითელპრიალა, სამტუნა ხელადა. სურ. 56, სამ. №12, მოხალისფროკეციანი თიხის ჭურჭლის ნატეხები. სურ. 57, სამ. №13, მოხალისფროკეციანი, მრგვალპირიანი ხელადა. სურ. 76, სამ. №13, მოხალისფროკეციანი, სამტუნა ხელადა. სურ. 77, სამ. №13, ბრინჯაოს ფიალა. სურ. 138, დანგრეული სამარხიდან მომდინარე წითელპრიალა, სამტუნა ხელადა.

ტაბ. XV, გველეთის სამაროვნის ნივთიერი მასალა. სურ. 13, სამ. №3; სურ. 20. სამ. №4; სურ. 27, სამ. №6; სურ. 35, სამ. №8; სურ. 41, სამ. №9; სურ. 44, სამ. №10; სურ. 55, სამ. №12; სურ. 74, სამ. №13; სურ. 82, სამ. №14; სურ. 125, სამ. №15; სურ. 137, სამ. №16, მძივები.

ტაბ. XVI, დარიალის ციხის სამაროვანი (გეგმა).

ტაბ. XVII, მიწისქვეშა აკლდამები. სურ. 1, ახალციხე. სურ. 2, 3, გარბანი. სურ. 4, გერგეტი (გეგმა, ჭრილი. გ. დამბაშიძის მიხედვით).

ტაბ. XVIII, დარიალის ციხე. სურ. 1, ხედი ჩრდილოეთიდან. სურ. 2, ხედი სამხრეთ-დასავლეთიდან.

ტაბ. XIX, დარიალის ციხე. ხედი ჩრდილოეთიდან (არქ. ნ. მინდორაშვილი, კ. შავერდაშვილი).

ტაბ. XX, დარიალის ციხის ციტადელის ნაწილი. მარჯვნივ ადრეული შუა საუკუნეების ე. წ. „იზოდომური“ წყობით ნაგები კედელი. ხედი სამხრეთიდან (არქ. ნ. მინდორაშვილი, კ. შავერდაშვილი).

ტაბ. XXI, დარიალის ციხე. სურ. 1, ციტადელი. ხედი ჩრდილო-დასავლეთიდან. სურ. 2, ჩრდილოეთი კარიბჭის შემორჩენილი ნაწილი. ხედი ჩრდილოეთიდან

ტაბ. XXII, დარიალის ციხე. სურ. 1, ციტადელის ოთხკუთხა კოშკი. ხედი სამხრეთ-დასავლეთიდან. სურ. 2, ციტადელის სხვადასხვა პერიოდის კედლების ფრაგმენტები. მარცხნივ იზოდომური წყობით ნაგები კედელი. ხედი ჩრდილოეთიდან.

ტაბ. XXIII, დარიალის ციხე. სურ. 1, ზურგიანი კოშკი. სურ. 2, ჩრდილოეთ კარიბჭესთან იზოდომური წყობით ნაგები კედლის ქვეშ გამოვლენილი უძველესი კედელი (ჭრილი).

ტაბ. XXIV, დარიალის ციხე. სურ. 1, ხაროიანი ნაგებობა (გეგმა, ჭრილი). სურ. 2, ციტადელზე გათხრილი ნაგებობის ნაწილი (გეგმა).

ტაბ. XXV, სურ. 1, დარიალის ციხის ჩრდილოეთით, მდ. თერგის მარცხენა ნაპირის მაღალ კედლეზე მდებარე, ხეობის ჩამკეტი კედლის (კარის) ფრაგმენტი. ხედი სამხრეთიდან. სურ. 2, იგივე კედელი (დეტალი). ხედი სამხრეთიდან.

ტაბ. XXVI-XXXV, დარიალის ციხის 1988-1989 წ. წ. განათხარი მასალა.

Описание таблиц

Табл. I, Схематическая карта Арагвского и Терекского ущельй по Р. Шмерлингу и В. Долидзе.

Табл. II, Карта Хевы по Вахушти Багратиони (перв. пол. XVIII в.).

Табл. III, Карта Хевы 1733 г., по В. Гамрекели.

Табл. IV, рис. 1, 2 Керамика раннебронзовой эпохи из с. Ткаршети.

Табл. V, Крепость Гвелети: рис. 1, Цитадель, вид с северо-востока; рис. 2, Башня с округлой спиной; рис. 3, Прямоугольная башня; рис. 4, Склеп.

Табл. VI, Гвелетский могильник (план).

Табл. VII, Гвелетский могильник, погребения №№1-16.

Табл. VIII, Погребальный инвентарь из гвелетского могильника: рис. 1, погр. №1; рис. 21, 22, погр. №4; рис. 24, погр. №6; рис. 33, погр. №8; рис. 40, погр. №9; рис. 43, погр. №10; рис. 49, погр. №11; рис. 51, погр. №12; рис. 58, 59, 63, погр. №13; рис. 81, погр. №14; рис. 83, 84, погр. №15.

Табл. IX, Погребальный инвентарь из гвелетского могильника: рис. 3, 4, погр. №1; рис. 7, погр. №2; рис. 11, погр. №3; рис. 18, погр. №4; рис. 28, погр. №6; рис. 32, погр. №8; рис. 48, погр. №11; рис. 52, погр. №12; рис. 60-62, 73, погр. №13; рис. 80, погр. №14; рис. 85, 86, 119, погр. №15.

Табл. X, Погребальный инвентарь из гвелетского могильника: рис. 5, погр. №1; рис. 9, погр. №3; рис. 17, 19, погр. №4; рис. 25, погр. №6; рис. 31, погр. №8; рис. 70, погр. №13; рис. 91-93, 109-111, погр. №15; рис. 132, погр. №16.

Табл. XI, Погребальный инвентарь из гвелетского могильника: рис. 2, погр. №1; рис. 12, погр. №3; рис. 15, 16, погр. №4; рис. 36, 37, погр. №9; рис. 50, погр. №11; рис. 53, погр. №12; рис. 64, 65, 72, погр. №13; рис. 79, погр. №14; рис. 90, 120, 117, 121-124, погр. №15; рис. 134, 136, погр. №16.

Табл. XII, Погребальный инвентарь из гвелетского могильника: рис. 54, погр. №12; рис. 66-69, погр. №13; рис. 94, 96-99, 112, 113, 115, 116, 118, погр. №15; рис. 126-129, погр. №16;

Табл. XIII, Погребальный инвентарь из гвелетского могильника: рис. 10, погр. №3; рис. 30, погр. №7; рис. 42, погр. №10; рис. 26, погр. №6; рис. 47, погр. №11; рис. 100-108, погр. №15; рис. 39, погр. №9; рис. 71, погр. №13; рис. 78, погр. №14; рис. 29, погр. №6; рис. 34, погр. №8; рис. 88, 89, №15; рис. 133, погр. №16; рис. 131, погр. №16; рис. 144, погр. №16; Наконечник стрелы и булавка (бронза) из Дарьяльской крепости. рис. с, д.

Табл. XIV, Погребальный инвентарь из гвелетского могильника: рис. 6, погр. №1; рис. 8, погр. №2; рис. 14, погр. №3; рис. 23,

погр. №4; рис. 56, погр. №12; рис. 57, 75, 76, 77, погр. №13; рис. 138, керамика из разрушенного погребения.

Табл. XV, Погребальный инвентарь из гвелетского могильника: рис. 13, погр. №3; рис. 20, погр. №4; рис. 27, погр. №6; рис. 35, погр. №8; рис. 41, погр. №9; рис. 44, погр. №10; рис. 55, погр. №12; рис. 74, погр. №13; рис. 82, погр. №14; рис. 125, погр. №15; рис. 137, погр. №16.

Табл. XVI, Могильник Дарьяльской крепости (план).

Табл. XVII, Склепи: рис. 1, с. Ахалцихе; рис. 2, 3, с. Гарбани; рис. 4, с. Гергети (по Г. Гамбашидзе).

Табл. XVIII, Дарьяльская крепость: рис. 1, вид с севера; рис. 2, вид с юго-запада.

Табл. XIX, Дарьяльская крепость, вид с севера (арх. Н. Миндорашвили, К. Шавердашвили).

Табл. XX, Цитадель дарьяльской крепости. Справа т. н. «изодомная кладка», вид с юга (арх. Н. Миндорашвили, К. Шавердашвили).

Табл. XXI, Дарьяльская крепость: рис. 1, Цитадель, вид с северо-запада; рис. 2, Северная ворота, фрагмент, вид с севера.

Табл. XXII, Дарьяльская крепость: рис. 1, Цитадель, башня, вид с юго-запада; рис. 2, Цитадель, фрагменты стен разных эпох, вид с севера.

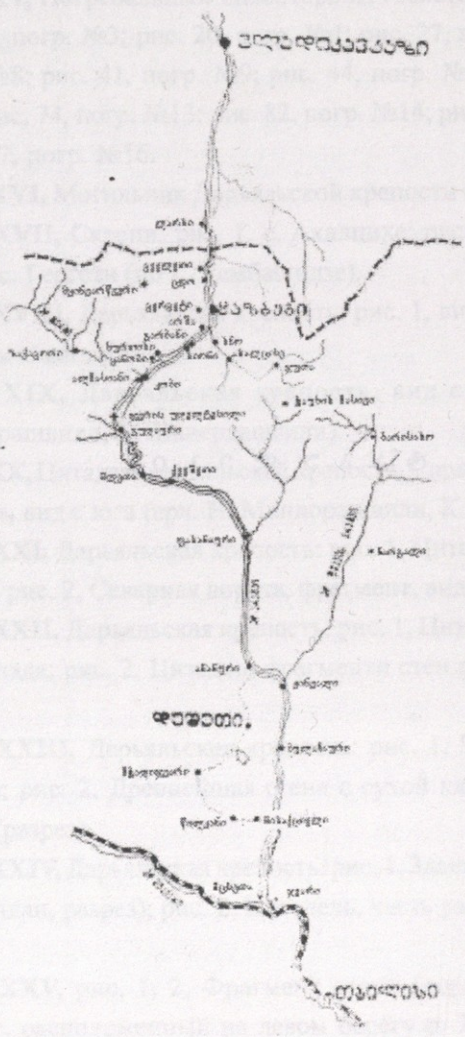
Табл. XXIII, Дарьяльская крепость: рис. 1, Башня с округлой спиной; рис. 2, Древнейшая стена с сухой кладкой у северных ворот (разрез).

Табл. XXIV, Дарьяльская крепость: рис. 1, Здания с хозяйственной ямой (план, разрез); рис. 2, Цитадель, часть раскопанной здания (план).

Табл. XXV, рис. 1, 2, Фрагмент стены (ворота) охраняющий ущелье, расположенный на левом берегу р. Терек, севернее от Дарьяльской крепости, вид с юга.

Табл. XXVI-XXXV, Археологический материал из дарьяльской крепости, (раскопки 1988-1989 гг.).

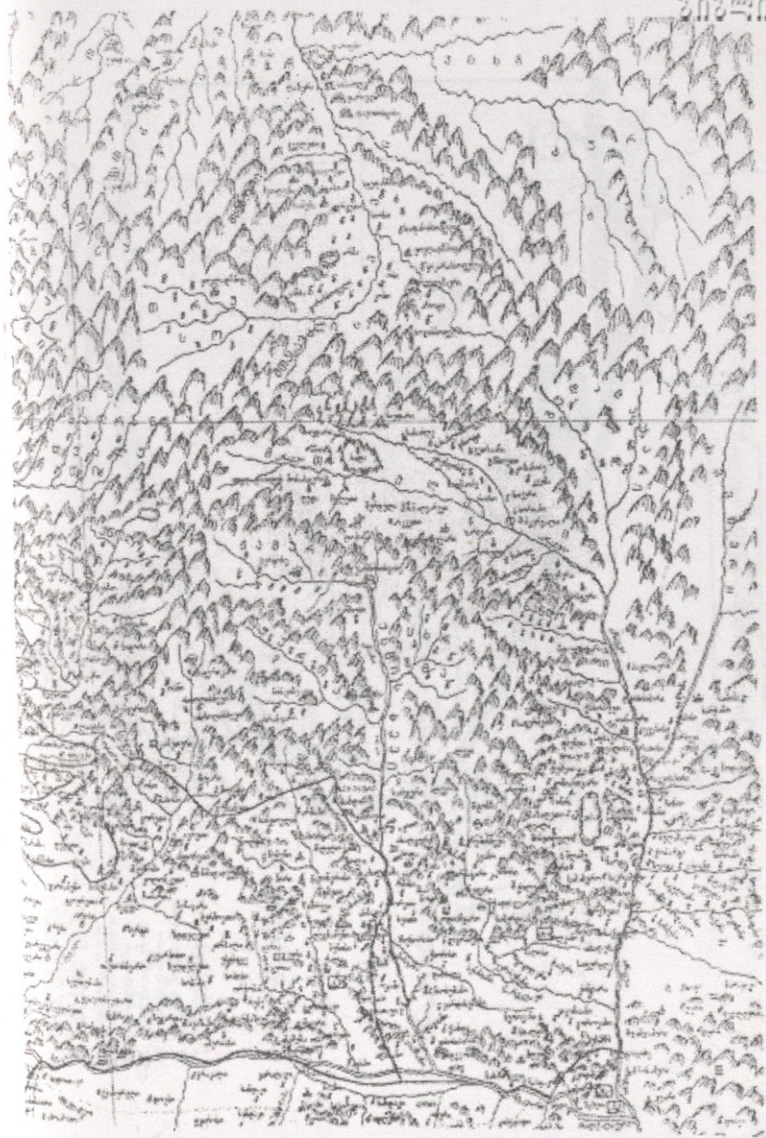
ტ ა ბ ვ ზ ე ბ 0

II

ՀԱՅԿԱՍՏԱՆԻ
ՆԱԽԱՐԱԳՈՅՑ

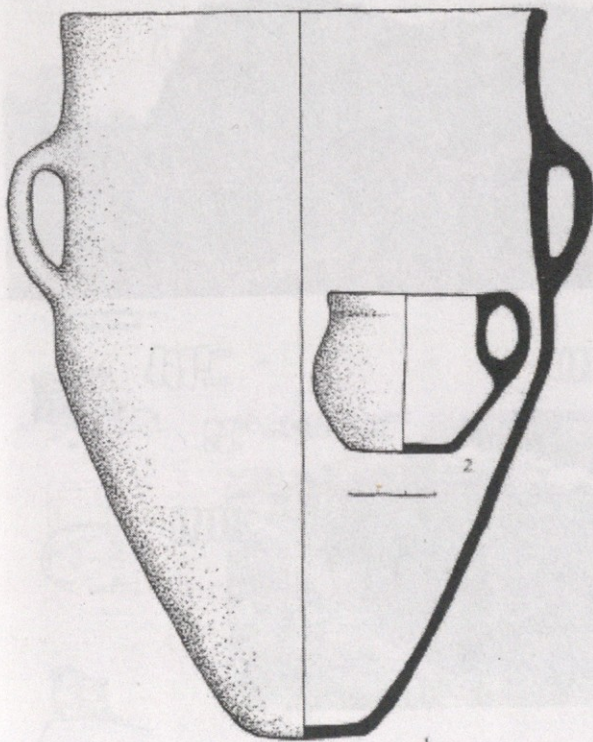

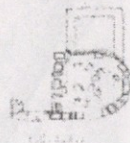
IV

ՅԵՐԱՅԵՄԻԱՆ
ՆՈՅՏՐԱՐԴԱՐԱՆ

2

1

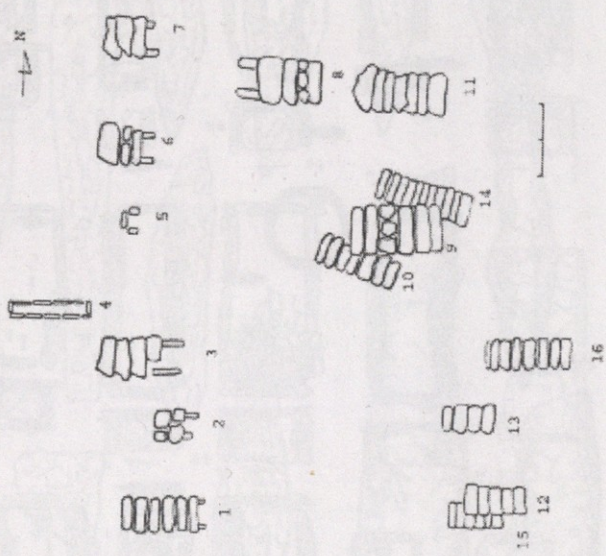

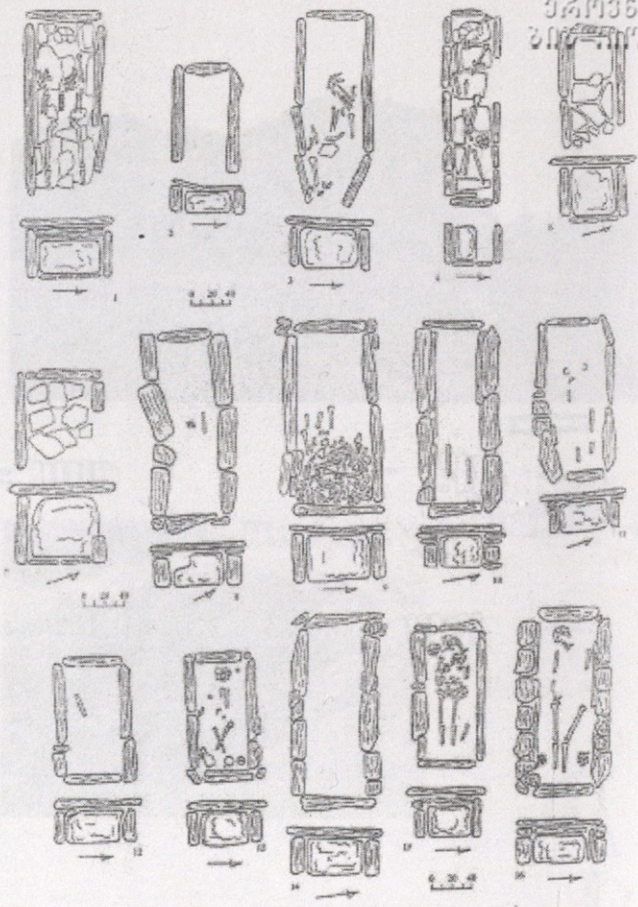
2

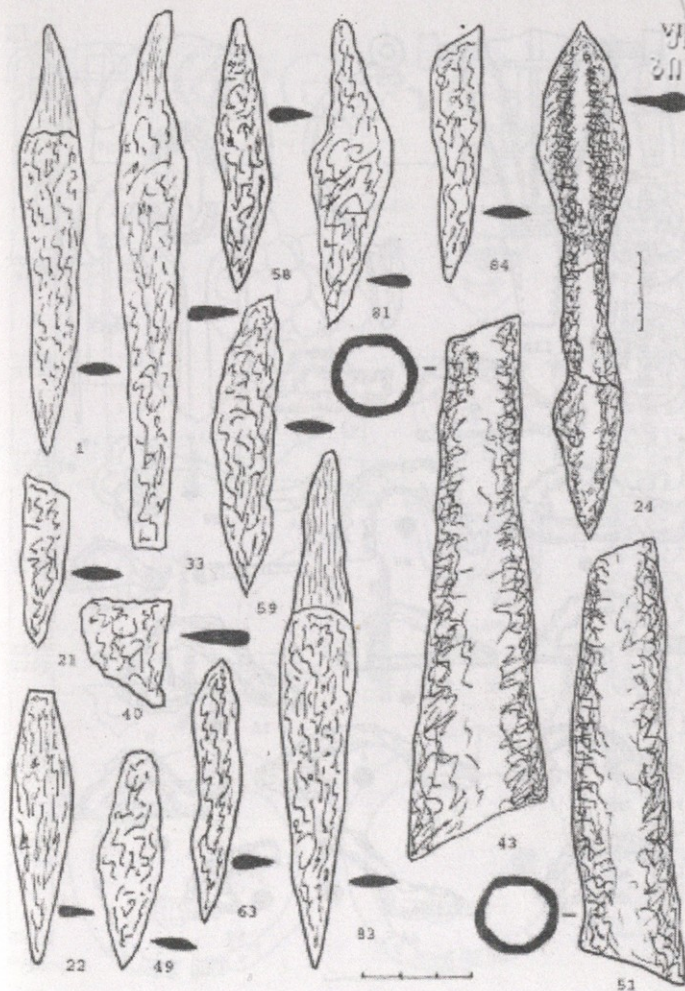

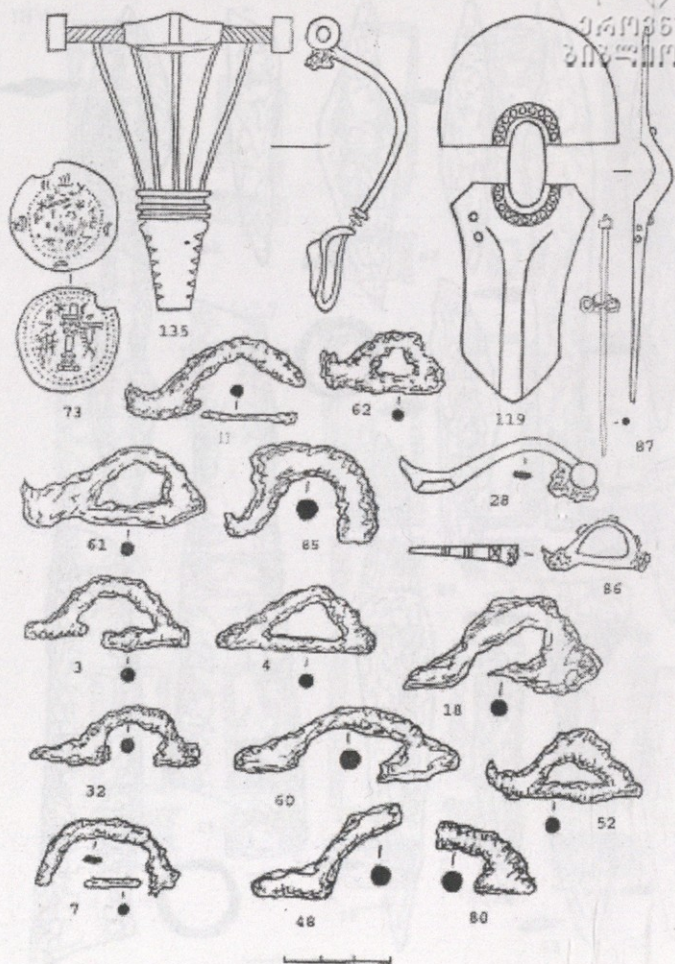
3

4

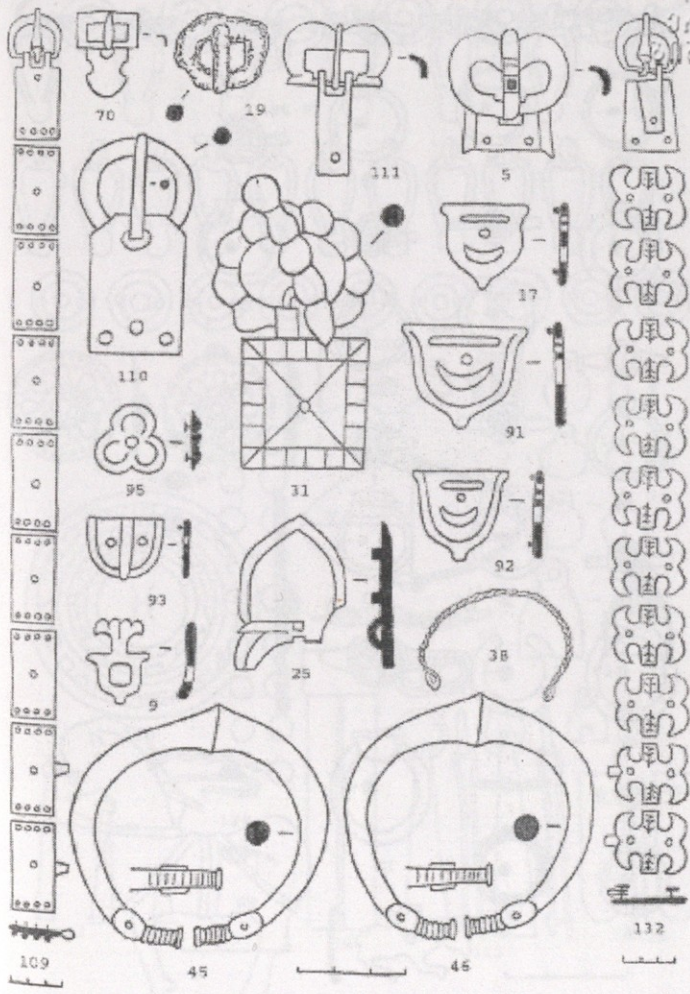

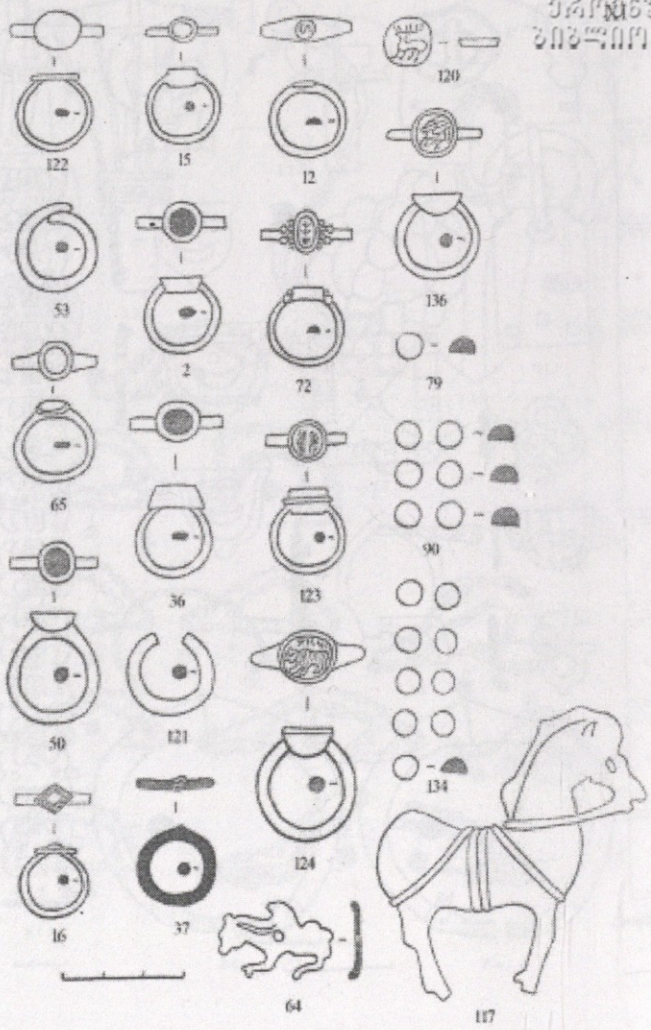

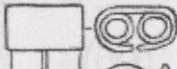
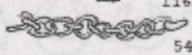
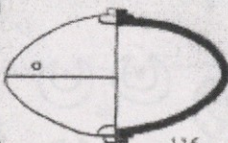
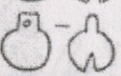
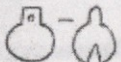
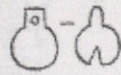
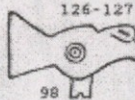
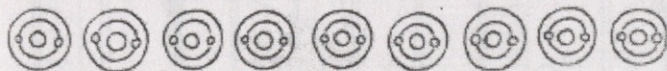
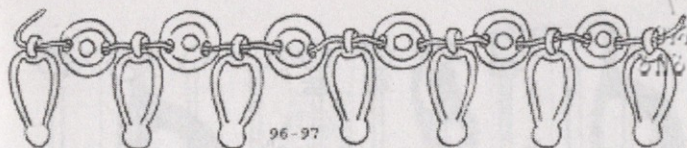

X

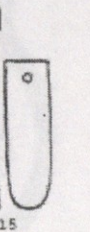
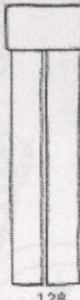
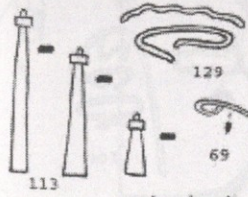
46136940
33411033

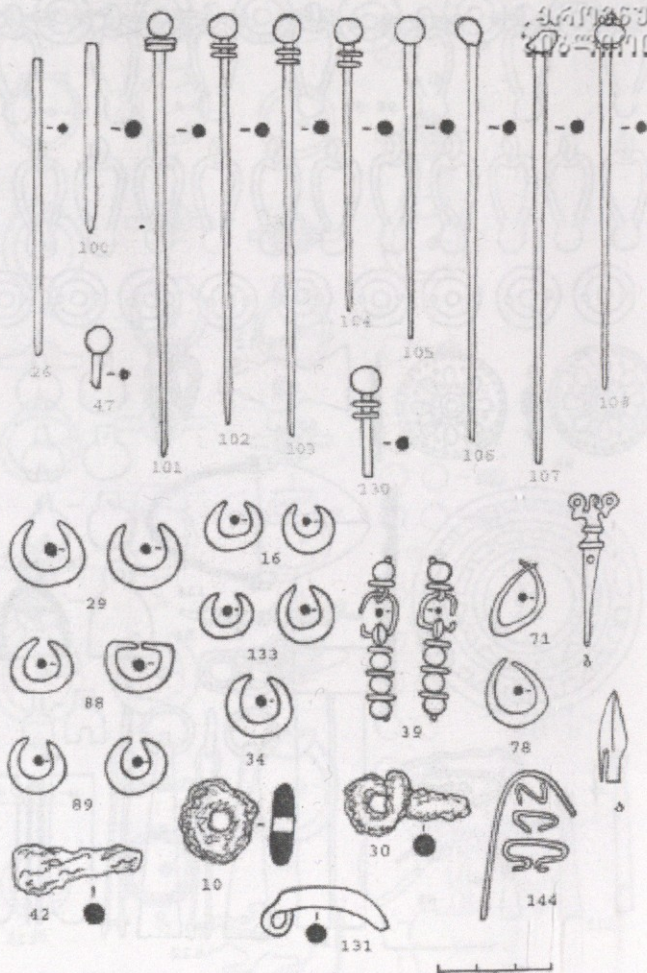

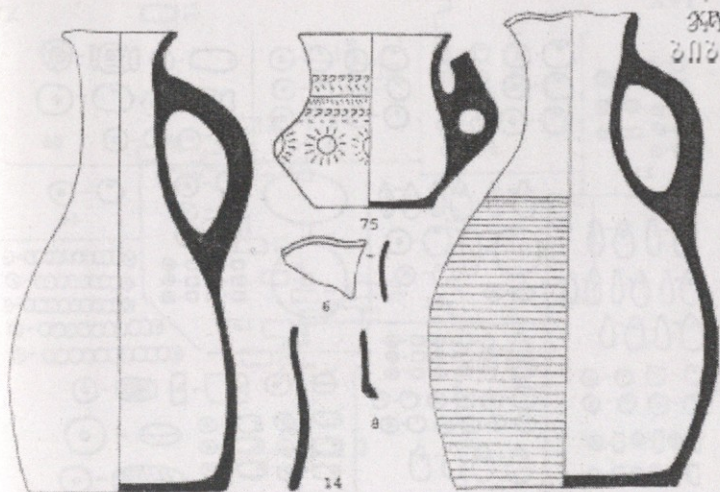

68

112

57

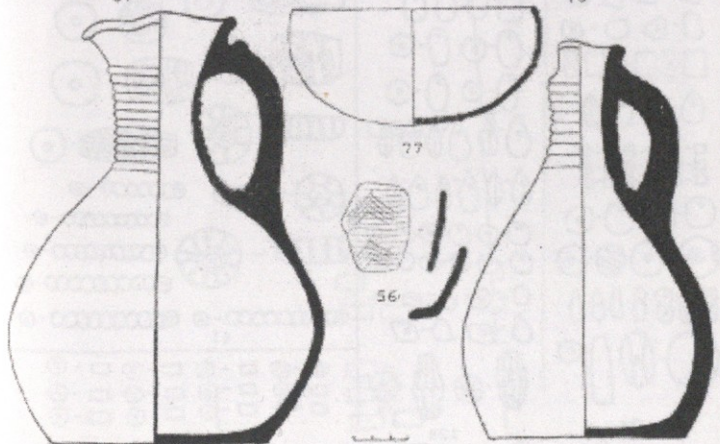
75

6

8

14

76

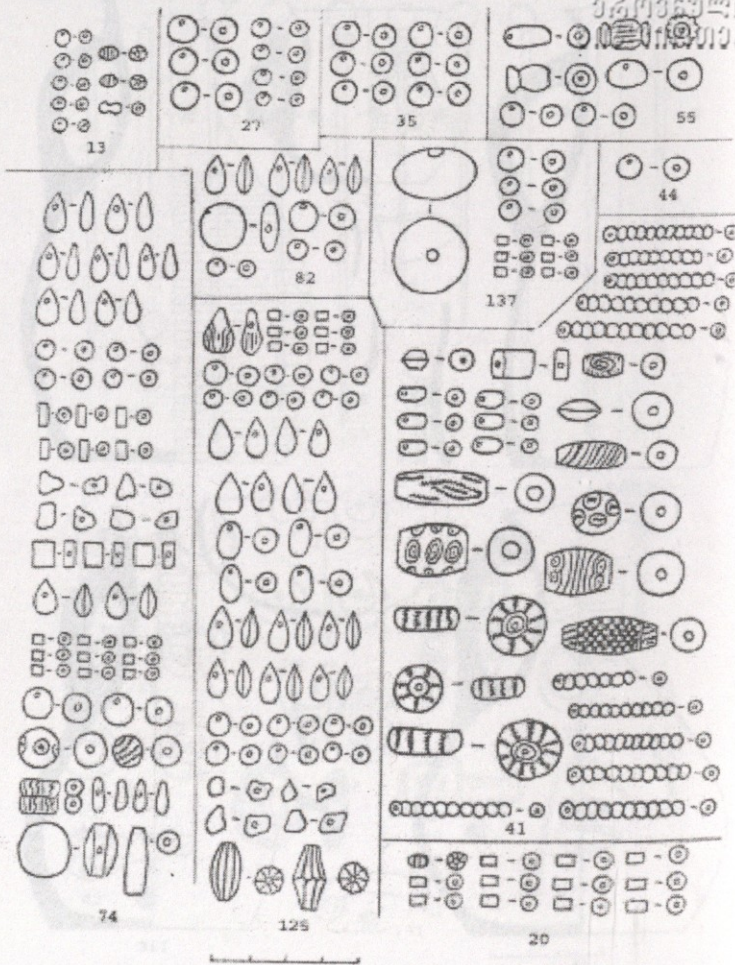

23

77

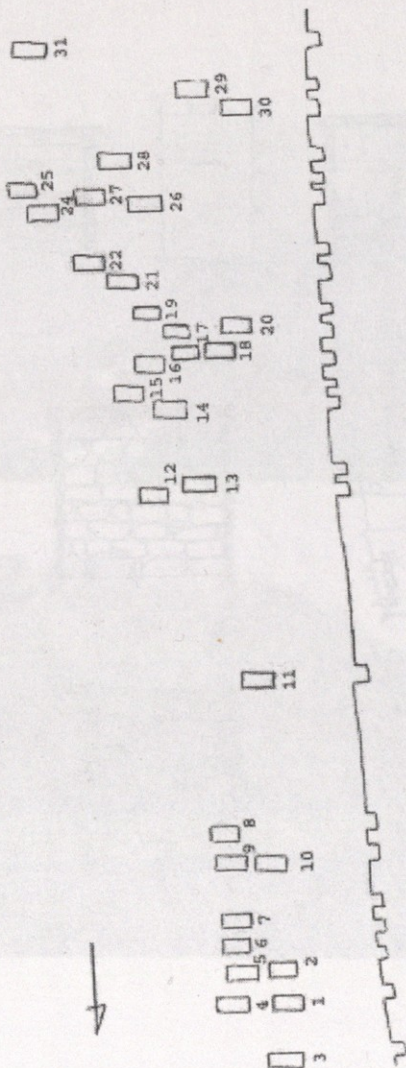
56

138

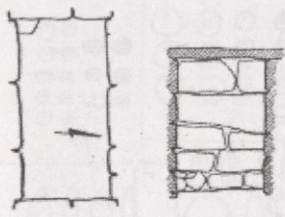
XVI

ՀԱՅԿԱՍՏԱՆԻ
ՅՈՒՆԵՍԿՈՒՅԻ

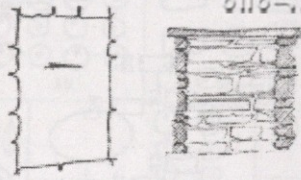

0 10

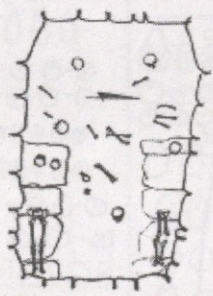
IVX

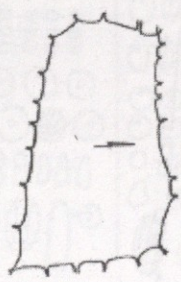
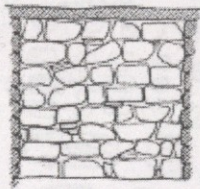
1

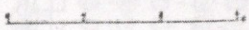
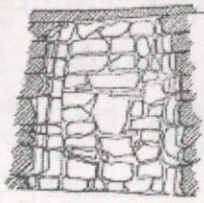
2

3

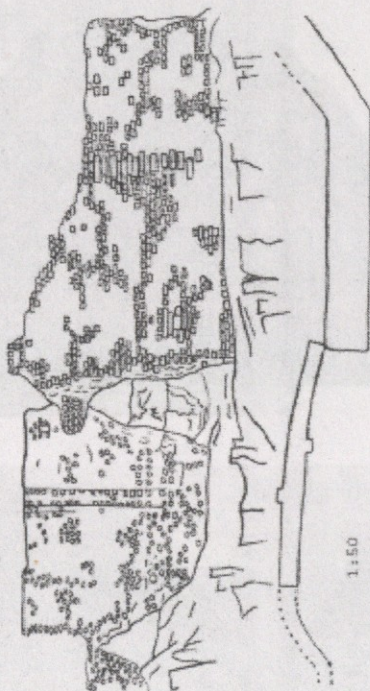
4

1:200

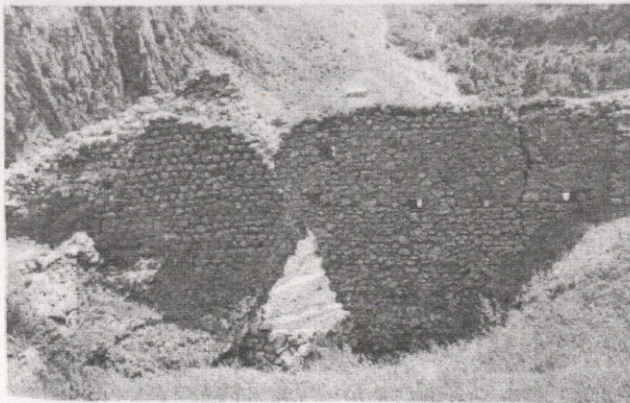
1

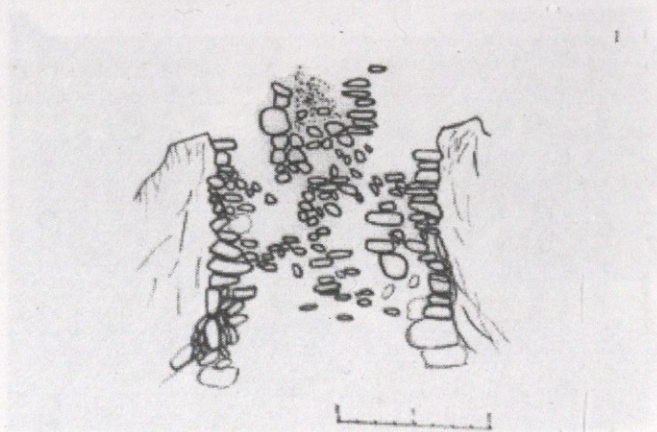
2

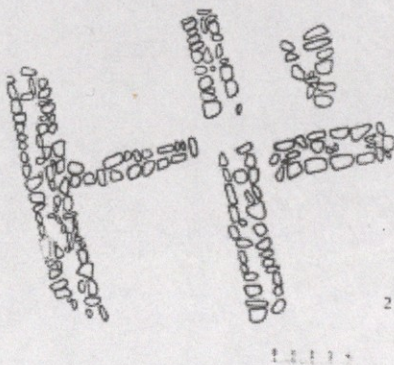
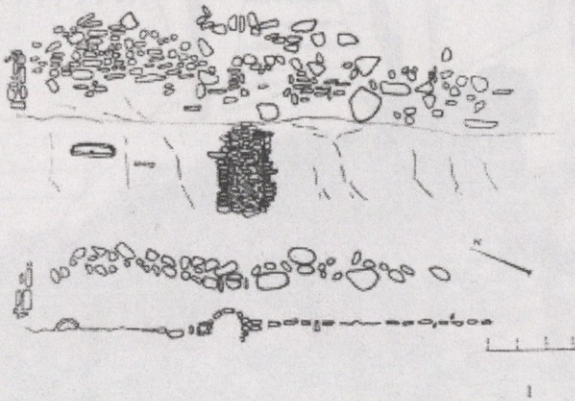
1

2

2

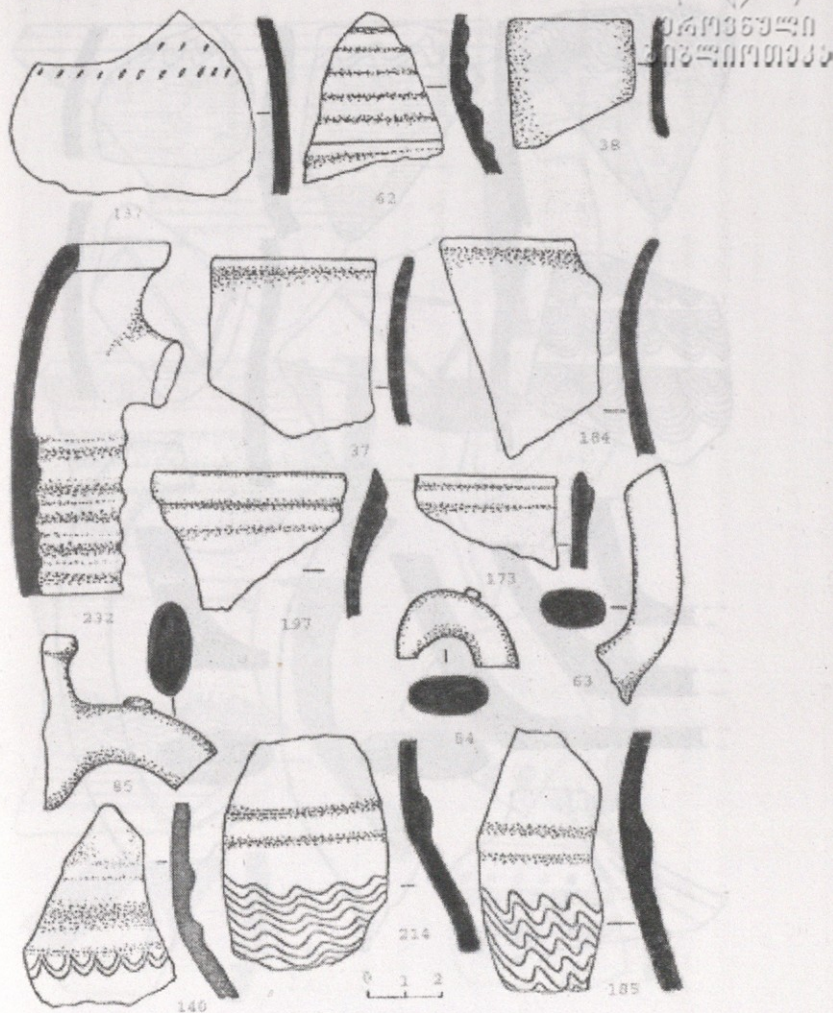

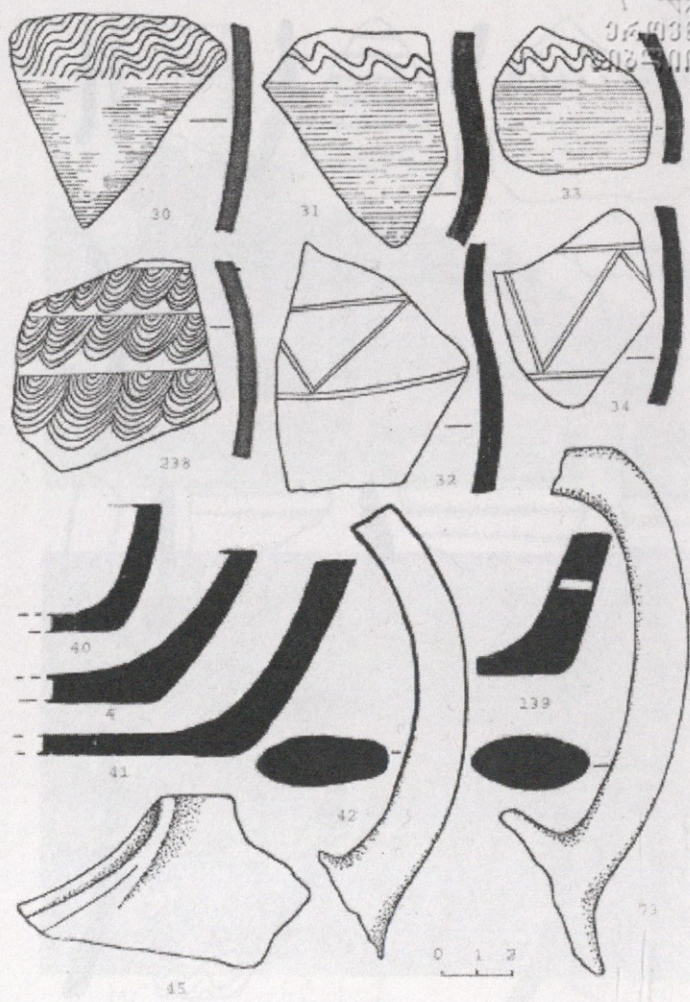

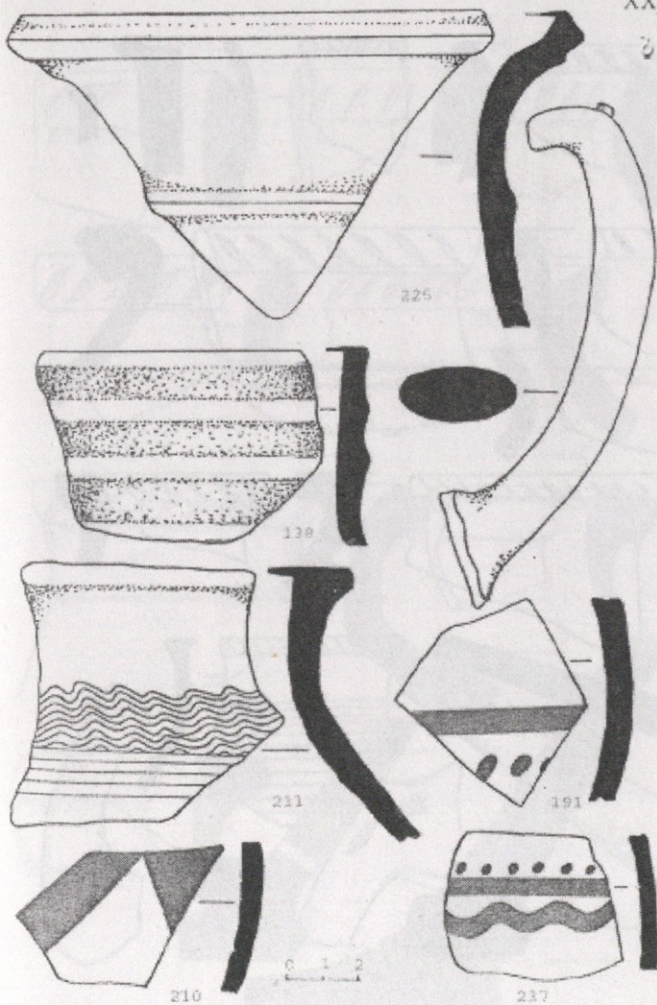
1

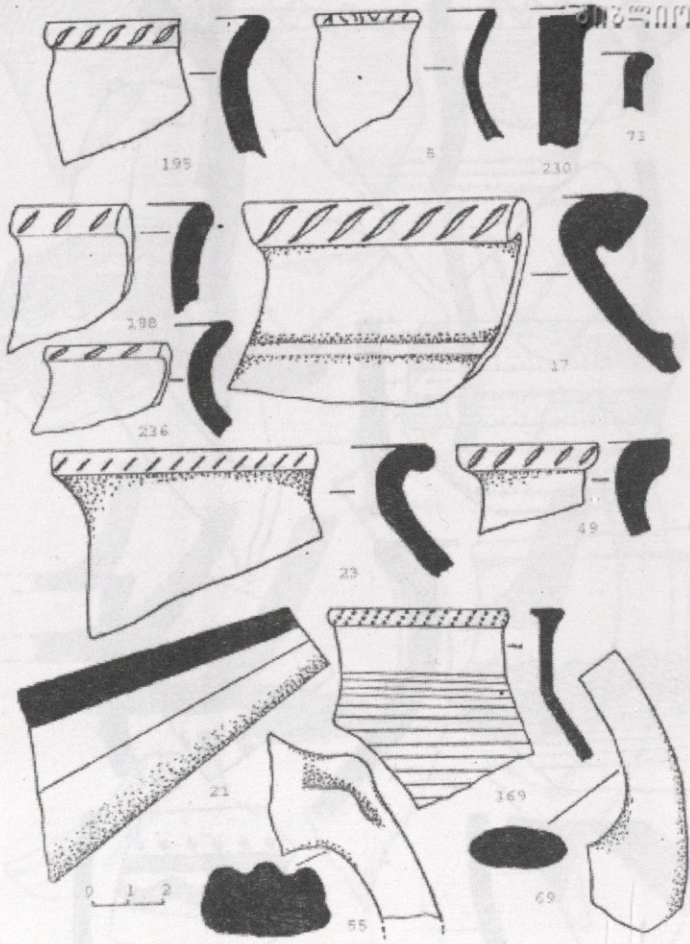

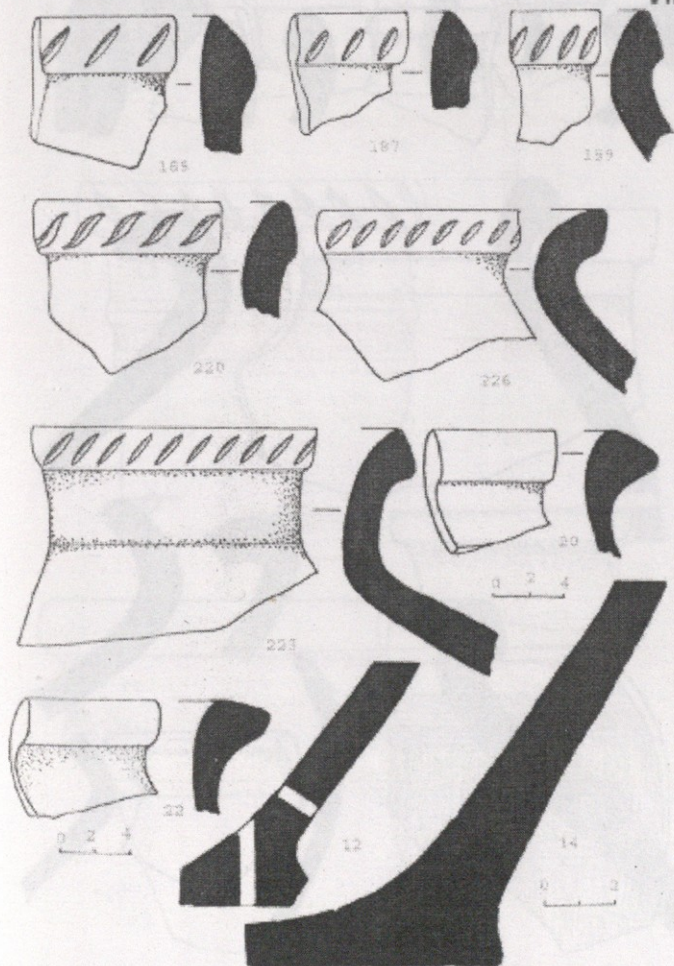
2

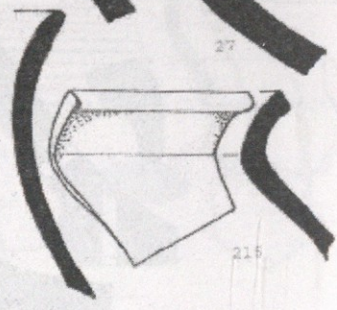
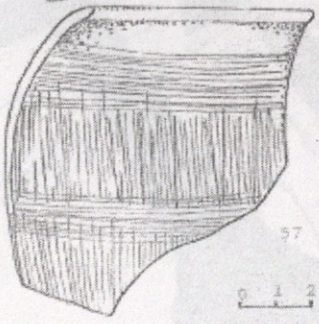
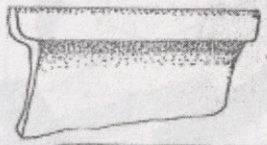
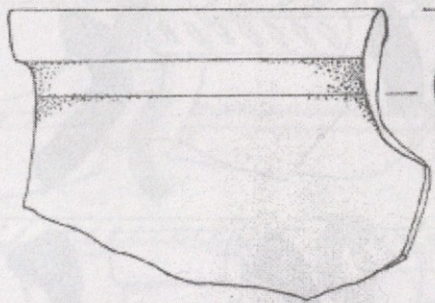
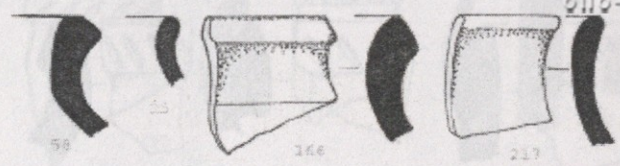

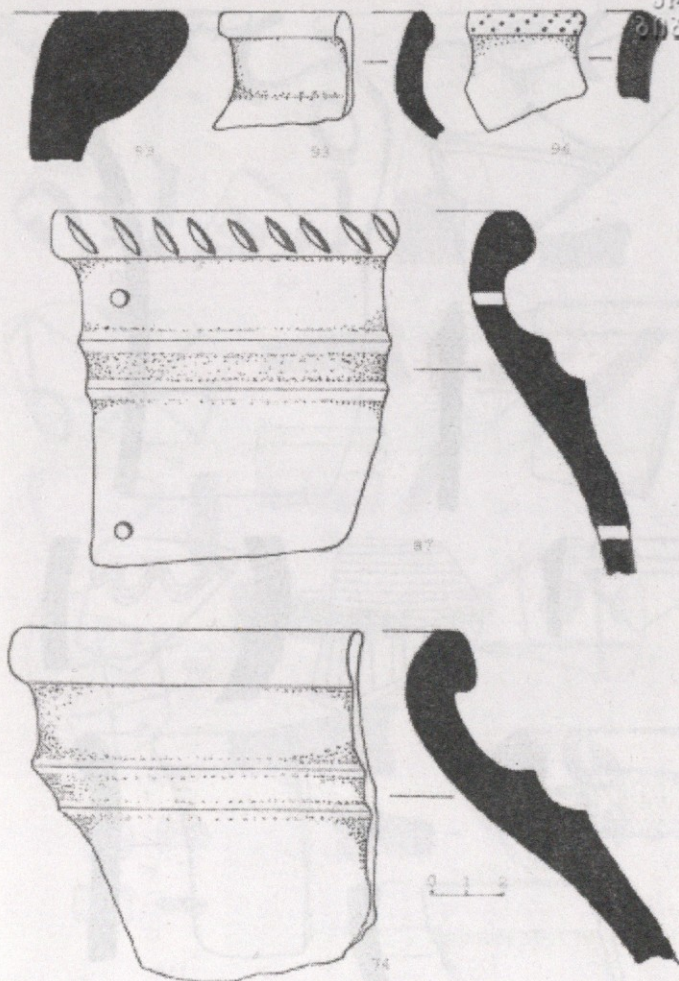

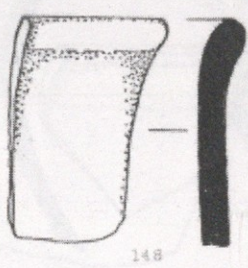
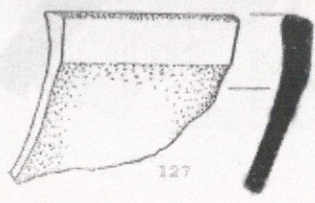
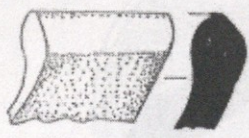
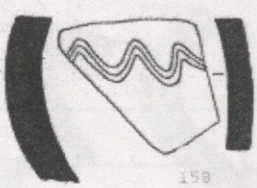
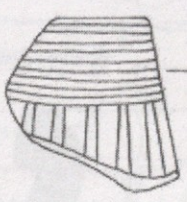
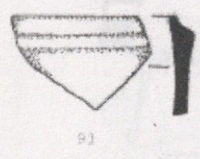
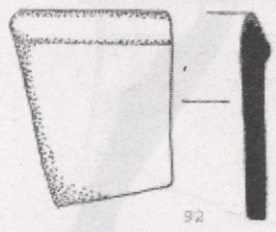
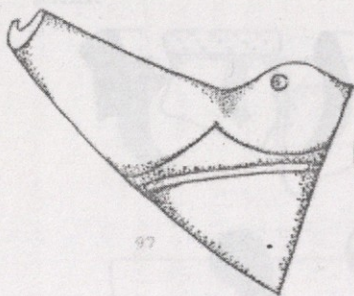

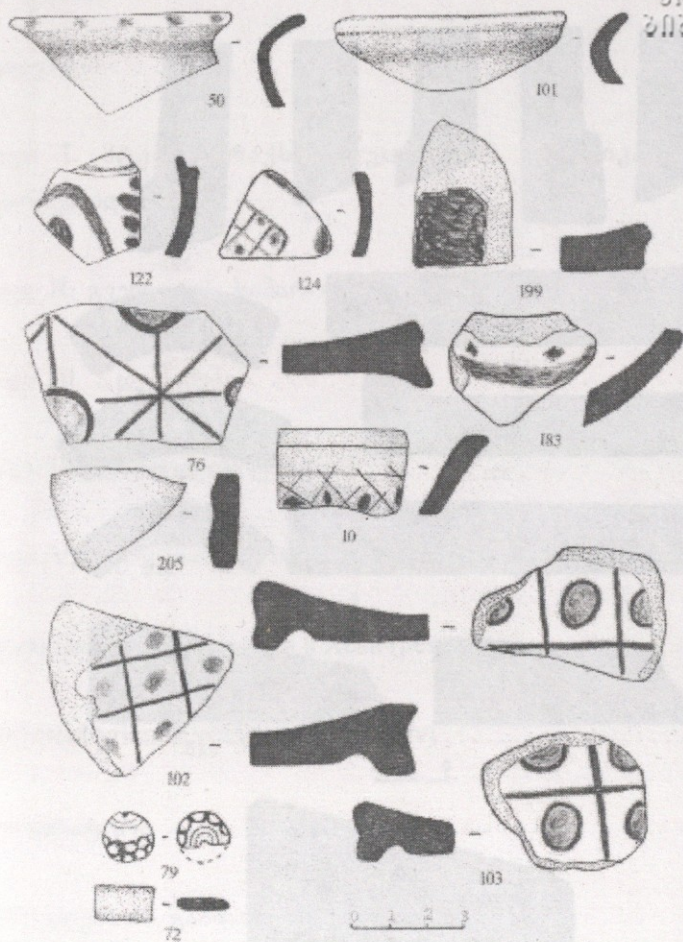

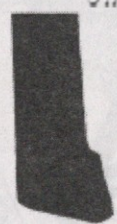
11

82

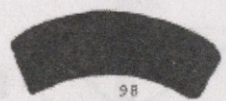
196

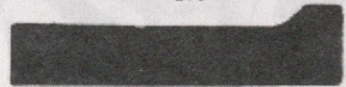
221

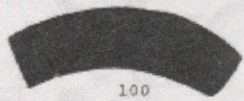
178

98

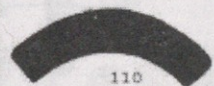
201

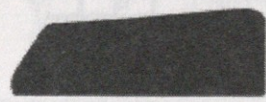
100

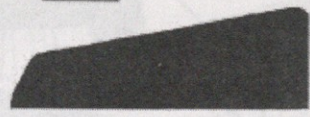
204

110

231

240

241

შესავალი	3
თავი I. მტკვარ-არაქსის კულტურის კერამიკა სოფ. ტყარშეტიდან	17
თავი II. გველეთის სამაროვანი	19
თავი III. აკლდამები	101
თავი IV. დარიალის ციხე	105
თავი V. ზურგიანი კოშკების საკითხისათვის	151
Археологические раскопки в Хеви (резюме)	160
Archaeological Excavations in Khevi	176
ლიტერატურა	180
შემოკლებათა განმარტება	197
ტაბულების აღწერილობა	199
ტაბულები	205

აიწყო და დაკაბადონდა არქეოლოგიური კვლევის ცენტრში

საქართველოს მეცნიერებათა აკადემია
არქეოლოგიური კვლევის ცენტრი, თბილისი 380002
დიმიტრი უზნაძის ქ. №14

98.

3/837

